

Київський університет імені Бориса Грінченка

На правах рукопису

Щербакова Ніна Володимирівна

УДК 17.022.1–053.64(477)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Александрова Олена Станіславівна,
доктор філософських наук, професор

Київ–2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Принципи, методи і категоріальний апарат дослідження.....	12
1.2. Сутність та зміст основних факторів впливу на процеси трансформації цінностей молодого покоління.....	41
РОЗДІЛ 2. ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В ОСНОВНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ.....	62
2.1. Трансформація ціннісних орієнтацій в економічній сфері суспільства.....	66
2.2. Зміна ціннісних орієнтацій у сфері політичного життя.....	79
2.3. Безпека цінностей сучасної молоді як чинник суспільного розвитку.....	91
РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ КОНСТРУКТИВНОЇ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ.....	107
3.1. Відродження виховної функції сім'ї для гармонізації моралі молоді.....	107
3.2. Підвищення ролі інтелігенції в імплементації принципу соціальної справедливості.....	121
3.3. Досягнення громадянської злагоди як необхідної передумови успішного розвитку сучасного українського суспільства.....	137
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	165

ВСТУП

Актуальність теми дослідження, присвяченого специфіці трансформацій ціннісних орієнтацій сучасної української молоді, зумовлена гносеологічними потребами соціальної філософії подавати рефлексію системи цінностей, яка зазнає змін разом зі сферами суспільного буття. Загострення перманентної кризи в українському суспільстві, яка має місце на сучасному історичному етапі, спонукає до вивчення та аналізу соціальної реальності у філософському аспекті, для визначення можливих позитивних тенденцій у різноманітних сферах соціуму, з метою подальшого їх розвитку.

Динамічні зміни, які притаманні економічній, політичній та духовній сферам українського соціуму, супроводжуються проблемами його консолідації. Це зумовлено тим, що все більше спостерігається сегментованість та атомізованість соціуму, яка не дозволяє ефективно вирішувати завдання, щодо виходу з кризового стану.

Положення погіршується, як збільшенням ступеня майнової диференціації, так й кількості ризиків, які притаманні буттю різних соціальних груп. Важливим є те, що швидкість наявних трансформацій прискорилась після подій Революції Гідності 2013-2014 рр., анексії Криму, розгортання воєнних дій на Донбасі. Суттєвим моментом є те, що на сучасному етапі історичного розвитку нашого суспільства, максимально збільшився ступінь загострення багатьох суспільних протиріч, що, у свою чергу, зумовило поглиблення ціннісних дезорієнтацій, причому, не тільки за так званими «лініями Хантінгтона», але й у межах окремих поколінь.

Саме тому потребують осмислення чинники, здатні, як суттєво впливати на інтеграційні процеси в суспільстві, так й забезпечувати задоволення різноманітних, й часто суперечливих, суспільних та індивідуальних потреб, а також утвердження відповідних цінностей та реалізацію настанов соціальних

суб'єктів. Орієнтиром даного дослідження є довготривалі національні інтереси.

Розбалансованість соціальних зв'язків, їхня активна деформація, які заважають відтворенню цілісності соціуму, виступають в якості основних причин такого явища, як аномія. Основна його сутність полягає у тому, що суспільство, як многорівнева система, знаходиться у такому стані, для якого притаманна відсутність загальноприйнятих цінностей та норм, які виступають в якості універсальних регуляторів соціальної поведінки людей. Стан аномії є породженням конкретно-історичних умов, що призводять до розбалансованості у розвитку таких основних сфер соціуму, як економічна, політична, духовна, а також до деформації процесів побудови суспільних зв'язків.

Важливим чинником є те, що аномія, внаслідок наявності у суспільстві системних зв'язків, ще більше посилює кризові явища у різноманітних його сферах. Тому закономірним є те, що феномен аномії посилює процес дезорієнтації у системі цінностей та норм, що притаманна, як суспільній, так й індивідуальній свідомості. Таким чином, окреслення механізмів долання цього «зачарованого кола» є нагальним питанням філософської рефлексії.

Справа в тому, що важливу роль у розвитку суспільства відіграють ціннісні орієнтири, тому що вони формують потреби, інтереси, стереотипи, впливають на поведінку. У свою чергу, це впливає на якісні характеристики зв'язків між соціальними групами (класами), які розбудовуються в суспільстві. Різні соціальні та вікові групи суттєво відрізняються за цими показниками. Значні розбіжності в цінностях дезінтегрують суспільство. Інтергенераційні зв'язки є важливою характеристикою соціуму. Не випадково у наукових розвідках багато уваги приділяється молоді. Адже від того, що молодь думає й робить сьогодні, залежить майбутнє, як окремих суспільств, так й всього світу в цілому.

Становлення сучасної молоді відбувається в умовах формування нових соціальних відносин, у період глобалізації та інформатизації, які спричиняють соціокультурні зміни, зокрема розмиття ціннісних основ та традиційної моралі, послаблення культурної спадкоємності. Сучасній молоді багато норм моралі

видаються застарілими, обтяжливими, такими, що невиправдано обмежують її свободу, волю та індивідуальність. Процес запозичення сучасних західноєвропейських ціннісних моделей змінює полюси культури.

В сучасному «суспільстві споживання» відбувається культурне та моральне відчуження, втрата міжособистісної взаємодії, насаджується культ речей та матеріальних благ. Тому роль молоді у трансформації суспільства не можна визначити одномірно: з одного боку, у молодіжному середовищі спостерігаються негативні прояви поведінки (алкоголізм, наркоманія тощо), але з іншого боку, саме молодь як авангард суспільства, своєю запевнятістю, ініціативністю та бажанням жити кращим життям, здатна подолати розкол в українському соціумі та створити підґрунтя для суспільного діалогу.

Актуальність дослідження специфіки трансформації ціннісних орієнтацій сучасної української молоді посилюється фактором активної інтеграції України до системи світового співтовариства. Одночасно, окреслення шляхів оптимізації ціннісних установок у світогляді молодого покоління, забезпечує можливість соціальної практики закладання ціннісних передумов досягнення суспільного консенсусу в сучасній Україні.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Оскільки феномен цінностей найбільш широко представлений у західній філософії XIX-XX ст., теоретичною базою дисертації стали роботи таких дослідників, як Р. Лотце, Ф. Brentano, А. Мейнонг, М. Гартман, І. Кант, Г. Ріккерт, В. Віндельбанд, Р.Б. Перрі, Дж. Дьюї, С. Александер, Л. Реймекер, Ж. Маритен, В. Дільтей, О. Шпенглер, П. Сорокін, Т. Парсонс, К. Клакхон, М. Шелер, Е. Тоффлер, Дж. Гелбрейт та інших.

Підґрунтям дисертаційного дослідження стали роботи класиків соціогуманітарної думки М. Вебера та Е. Дюркгейма, засновників цивілізаційної парадигми, зокрема О. Шпенглера та А. Тойнбі; філософів – представників екзистенціального та феноменологічного напрямів – Е. Гуссерля, К. Ясперса, М. Хайдеггера, Ж.П. Сартра.

Істотний внесок у світову науку та практику дослідження молодіжних проблем внесли З. Фрейд, Л. Фойер, Л. Шелефф та інші. К. Манхейм розглянув

проблему молодіжної культури в межах концепції соціалізації; М. Мід ґрунтовно розробила соціокультурну динаміку міжпоколінного зв'язку; Т. Парсонс окреслив поняття «культури юних», яку розглядав як стан опозиційності юнацьких цінностей світу дорослих; Л. Розенмайер, Ф. Малер, М. Карват, В. Міляновська представили інтеграційний підхід, за яким молодь є не тільки особливим об'єктом, але й замкнутим у собі предметом вивчення.

У розробку молодіжної аксіології зробили внесок такі російські вчені, як В. Бакшутів, С. Григор'єв, В. Добрен'ков, В. Журавльов, С. Іконнікова, І. Ільїнський, Л. Коган, В. Криворученко, С. Кугель, В. Левичева, В. Лісовський, В. Луков, В. Німеровський, Ю. Ожегов, В. Харчева, В. Чурбанов, А. Шендрік та ін. В українській науці аксіологічну проблематику досліджували М. Горлач, С. Завітний, В. Воловик, Ю. Пахомов, С. Кримський, Л. Кривега, Ю. Павленко, В. Афанасенко, П. Квіткін та ін. Значний внесок у розробку інтеграційного підходу в українській соціальній філософії і соціології молоді зробили праці В. Васильєва, О. Злобіної, О. Капто, О. Кулагіна, Є. Леванова, В. Мансурова, М. Маршака, В. Мордкович, Б. Павлова, Л. Рубіної, В. Староверова, Ф. Філіппова, С. Фролова, В. Шубкіна та ін.

Важливою є соціологічна складова у дослідженнях ціннісних орієнтацій молоді Є. Головахи, Н. Паніної та інших, соціально-філософська – у роботах В. Білогур, І. Копери, Н. Юхименко та ін. Аналізують роль молоді у соціальних та політичних процесах сучасної України В. Бабенко, А. Мартинов, А. Маслак, А. Молдован, М. Пірен, О. Цілюрик, О. Савчук, О. Доній та ін.

Однак, на сучасному етапі, ще недостатньо досліджена сутність ціннісних орієнтацій молоді, не достатньо уваги приділено чинникам, що значною мірою обумовлюють їхню специфіку трансформацій, в умовах перетворень, що відбуваються в українському суспільстві. У дослідженнях проблем молодого покоління 1990-х рр., 2000-х рр., 2010-х рр. залишилися не до кінця з'ясованими ціннісні установки та спрямованість сформованих на сьогодні векторів трансформації ціннісних орієнтацій молоді, що дозволили б здійснити всебічний аналіз сьогодення та зробити прогнози, щодо майбутнього розвитку

українського суспільства. Все вище зазначене й виокремило проблемне поле даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із соціально-філософською частиною теми фундаментального дослідження Київського університету імені Бориса Грінченка «Філософські, освітологічні, методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатoproфільної університетської освіти» (державний реєстраційний номер 0110U06274), а також науковими напрямами роботи кафедри філософії, де виконувалось дане дослідження.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 1 від 28 січня 2016 року).

Метою дослідження є аналіз причинно-наслідкових зв'язків процесу трансформації ціннісних орієнтацій сучасної української молоді, що зумовлює необхідність послідовного розв'язання таких завдань:

- розробити методологічну основу дослідження процесу трансформації ціннісних орієнтацій молоді;
- розглянути особливості та характер трансформації ціннісних орієнтацій молоді в економічній сфері сучасного українського суспільства;
- з'ясувати специфіку зміни ціннісних установок молоді у політичній сфері українського суспільства;
- виявити специфіку ціннісних перетворень сучасної української молоді в духовній сфері;
- виявити хвилі трансформацій цінностей української молоді у площині, заданій векторами «аномія↔евномія»;
- проаналізувати специфіку процесу відновлення виховної функції сім'ї для гармонізації моральних стосунків в молодіжному середовищі;
- дослідити історичну місію інтелігенції в імплементації принципу соціальної справедливості як засобу закладання конструктивного потенціалу у ціннісні орієнтації сучасної української молоді;
- виявити умови, можливості та роль молоді у досягненні

громадянської злагоди як передумови розвитку сучасного українського суспільства.

Об'єкт дослідження – цінності як вимір соціального буття.

Предмет дослідження – специфіка становлення та розвитку ціннісних орієнтацій молоді в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. У дослідженні застосовані принципи відображення, розуміння, конструювання, структурування, системності, руху від окремого до загального, від чуттєвого до раціонального, від абстрактного до конкретного; єдності рефлексії та саморефлексії, диференціації та інтеграції, індукції та дедукції.

У роботі застосовувались такі підходи: соціокультурний (дозволив простежити взаємозв'язок цінностей та соціальної реальності); системний (цінності розглядаються як чинник, що сприяє поверненню системи до рівноваги); поколінський (використано для обґрунтування співіснування життєвих вимірів різних поколінь в аспекті традиційності та іноваційності, наступності та перерваності, а також для з'ясування чинників змін ціннісної ментальності молоді); інституціональний (застосовано для визначення ролі соціальних інститутів у трансформації ціннісних орієнтацій молоді); структурно-функціональний (визначено роль ціннісних орієнтацій молоді в структурації суспільства); компаративний (встановлені категорії для порівняння та з'ясовані критерії релевантності окремих компонентів).

Доповненням до компаративного підходу можна вважати номотетичний та ідеографічний методи, які екстраполювалися на бінарну опозицію належного та суцього. Діалектичний метод дозволив виявити взаємодію загального та конкретного, відмінностей та єдності.

У дослідженні застосовано такі прийоми, як аналіз та синтез, абстрагування й узагальнення, що дозволяє здійснити систематизацію напрацьованого досвіду, організувати його структурно й обґрунтувати висновок про необхідність закладення конструктивного базису в ціннісні установки сучасної української молоді.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена вибором предмета дослідження, змістом мети та завдань дисертації та її спрямованістю на систематизоване осмислення специфіки процесу трансформації ціннісних орієнтацій молоді та визначення перспектив подальшого розвитку українського суспільства за умов закладення конструктивного базису в її ціннісні установки. Вона виявляється в тому, що:

- *вперше* встановлено *хвилі* трансформацій цінностей сучасної української молоді у площині, заданій станами «аномія↔евномія», що дозволило з'ясувати специфіку та можливі перспективи подальшого розвитку українського суспільства;

- *розроблено та введено в науковий обіг* поняття «евномія», що історично сягає часів Стародавньої Греції, а в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства, характеризує, як кінцеву мету розбудову суспільства, у якому економічній сфері притаманні стабільність та добробут більшості громадян, соціальній – справедлива оцінка внеску кожного в спільну справу, політичній – законність та порядок, духовній – ставлення до людини як до найвищої цінності;

- *виявлено та систематизовано* фактори впливу на процеси трансформації системи цінностей молодого покоління, взаємозв'язок, взаємодія, взаємообумовленість, взаємозалежність та взаємодоповнюваність яких обумовлені специфікою цивілізаційного розвитку України;

- *поглиблено уявлення* про вектори трансформації ціннісних орієнтацій молоді, особливості яких визначає наявність подвійної інституційної системи, результатом якої є існування бінарної системи цінностей; домінування одного або іншого полюсів ціннісної системи залежить від аномічного чи евномічного стану українського соціуму;

- *проаналізовано специфіку* процесу забезпечення безпеки молодіжним цінностям, яка має мінімізувати вплив загроз у період трансформації ціннісних орієнтацій, коли у суспільстві порушується стабільність як якість системи;

- *поглиблено уявлення* про інститут сім'ї як ефективний спосіб закладення конструктивного базису ціннісних орієнтацій сучасної української молоді;

- *доведено*, що саме інтелігенція здатна виступити каталізатором процесу зміни свідомості молоді у ході імплементації в її ціннісні орієнтації принципу соціальної справедливості, задля інтеграції українського суспільства, в цьому, власне, й полягає історична місія інтелігенції;

- *розкрито* специфіку становлення громадянської злагоди як необхідної передумови розвитку сучасного українського суспільства, генезису середнього класу та прищеплення молоді цінностей діалогу, довіри, толерантності, компромісу, консенсусу.

Теоретичне й практичне значення дисертації обумовлюється нагальністю потреби соціально-філософського аналізу специфіки процесів змін ціннісних орієнтацій української молоді та пошуку основ для інтеграції у сучасному українському суспільстві. Результати дослідження можуть складати інтерес для філософів, культурологів, соціологів, політологів, соціальних психологів, які досліджують трансформаційні процеси взагалі та особливості ціннісних орієнтацій молоді зокрема.

Результати дисертаційної роботи можуть бути використані у практиці викладання таких дисциплін, як соціальна філософія, соціологія, політологія, культурологія, практична філософія, спецкурсу «Філософські засади громадянського суспільства».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та основні положення дисертаційної роботи розроблені автором на основі результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи пройшли апробацію на таких наукових конференціях: I Міжнародній науково-практичній конференції «Наука XXI століття: відповіді на виклики сучасності» (м. Бухарест, 17 травня 2013 р.); II Міжнародній науковій конференції «Культура толерантності в контексті глобалізації: методологія

дослідження, реалії і перспективи» (м. Прага, 13-14 травня, 2015 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Молодь в XXI столітті: філософія, право, педагогіка і менеджмент» (м. Єкатеринбург, 8 грудня 2015 р.); СХІХ Міжнародній науково-практичній конференції та I етапі Чемпіонату з історії мистецтва, історії, філософії, культурології, фізичної культури і спорту (м. Лондон, 02-09 березня, 2016 р.); СХХV Міжнародній науково-практичній конференції та II етапі Чемпіонату з філософії (м. Лондон, 23-30 липня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 12 наукових публікаціях, серед яких 5 статей – у фахових виданнях, 2 статті – у закордонних виданнях, 5 – матеріалів доповідей на конференціях.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел із 368 найменувань. Повний обсяг роботи – 196 стор. Обсяг основної частини тексту – 164 стор.

РОЗДІЛ 1

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для соціальної філософії рефлексія цінностей людини, соціальних спільнот та суспільства взагалі є значущою. Адже ціннісні орієнтації – це важлива складова формування суспільства. Сучасний період розвитку людства характеризується динамічним поступом, пришвидшенням соціальних процесів, системними глобальними та регіональними, економічними та політичними кризами, зміною набору цінностей сучасних суспільств.

Для осмислення трансформації ціннісних орієнтацій доцільно концептуалізувати поняття «ціннісні орієнтації», тобто дослідити становлення цінності як багатогранної філософської категорії. Для цього використовуватиметься метод історичної реконструкції. Доцільно:

- систематизувати філософські ідеї про сутність та природу цінностей, з античних часів до оформлення аксіології у самостійний філософський напрямок;
- надати класифікацію основних аксіологічних підходів;
- узагальнити сучасні інтерпретації категорії «цінність» у міждисциплінарному ключі, адже виникнувши в рамках вчення про буття та благо, теорія цінностей розповсюдилася на різні наукові області і набула характеру всеохоплюючої методології.

1.1. Принципи, методи і категоріальний апарат дослідження

Український вчений В. Тарасенко вважає, що «...пізнанням керує чимало *принципів*: відображення, розуміння, конструювання, структурування,

системності, руху від окремого до загального, від чуттєвого до раціонального, від абстрактного до конкретного; єдності рефлексії та саморефлексії, диференціації та інтеграції, індукції та дедукції тощо» [281]. Ці принципи є спільними для суспільствознавчих наук, вони активно застосовуються в даному дослідженні.

Філософія має й свої специфічні методи, в класифікації яких є певні відмінності. Вони обумовлені як особливостями генезису філософської думки, так й позиціями представників філософських шкіл. Проте, необхідно виділити методи та підходи, за допомогою яких буде досягнута мета дослідження.

Слід почати з загальнофілософського (універсального) методу, використання якого дає можливість виключити суб'єктивність у вивченні явищ і процесів, так як досліджується саме той конкретно-історичний момент, коли відбувалося становлення і розвиток цих процесів і явищ.

Застосування діалектичного методу дає можливість викласти взаємозв'язок та взаємозумовленість явищ. При цьому використання принципів даного методу, дає потенцію дослідити прояв основних діалектичних законів при розгляді особливостей трансформації ціннісних орієнтацій молоді. Це, в свою чергу, допомагає зробити прогноз ймовірних тенденцій розвитку процесів і явищ. Необхідно відзначити, що використання діалектичного методу, повністю не виключає застосування метафізичного методу. Це пояснюється таким: процес вичленування будь-якого феномена з метою подальшого вивчення, передбачає, що це явище, в теперішній конкретно-історичний момент, знаходиться в незмінному стані. Таке припущення, в свою чергу, є атрибутом метафізичного підходу.

Використання формально-логічного методу, дозволяє провести аналіз та синтез явищ, їх причин, а також вибудувати індуктивні та дедуктивні логічні умовиводи. Закономірно, що він співвідноситься з такими методами, як індуктивний та дедуктивний, які також застосовуються в дисертаційному дослідженні. Однак без використання критичного методу, який дає можливість проаналізувати як позитивні, так й негативні характеристики об'єкта,

застосування формально-логічного методу не дає бажаного ефекту.

Метод моделювання, що застосовується при проведенні наукового аналізу, дозволяє вибудувати уявну модель системи ціннісних орієнтацій, що сформувалася в конкретний історичний момент, у молоді України. У свою чергу, це дає можливість виявити основні чинники, що впливають на трансформацію системи ціннісних орієнтацій. Звичайно, застосування цього методу було б досить складним, без використання такого наукового принципу як принцип редукціонізму. Це дозволяє охарактеризувати об'єкт, провівши його попереднє спрощення, зі збереженням основних властивостей.

Системний підхід застосовується з метою визначення зв'язків відповідності, які вплинули на процес трансформації ціннісних орієнтацій української молоді.

Інституційний підхід дає можливість проаналізувати вплив соціальних інститутів на ціннісні орієнтації молоді.

Принцип історизму дав можливість дослідити особливості генезису розвитку основних сфер українського суспільства, а також специфіку такого феномена як секуляризація.

Закінчивши виклад основних методів і принципів, які застосовані в процесі проведення дослідження, слід визначитися з **понятійно-категоріальним апаратом**. Це закономірно, оскільки дасть можливість розуміння сутності, як самого досліджуваного об'єкта, так і основних причин, що детермінують процеси його структуроутворення і функціонування. Для нашого дослідження необхідним є аналіз понять: *цінності та ціннісні орієнтації, антицінності, ідеали, потреби, установки, мораль, духовність, суспільна та індивідуальна свідомість, аномія, евномія, трансформація, молодь*.

Поняття «ціннісні орієнтації» є складним та багатоплановим. Тому воно потребує концептуалізації, під якою автором дисертації розуміється понятійна класифікація, осмислення та впорядкування результатів рефлексивного досвіду щодо предмету дослідження. Розбіжності в тлумаченнях пов'язані з

особливостями мислення людини, досвідом, шляхом пізнавальної діяльності. Тому, відповідно, концептуалізація – це пошук певного узагальненого смислу, який може мати різноманітні мовні втілення [355, с. 179].

Перший крок концептуалізації – з'ясування змісту понять «*ціннісні орієнтації*», «*цінності*», «*система цінностей*», які створюють синонімічний ряд. Деякі дослідники вважають, що поняття «*ціннісні орієнтації*» було введено у середині ХХ століття у соціальній психології як аналог філософського поняття цінностей. При цьому стверджується, що чіткого концептуального розмежування між цими поняттями досі не існує. Проте у сучасній психології визнаним є запропоноване К. Клакхоном визначення цінностей як аспекту мотивації, а ціннісних орієнтацій – як суб'єктивних концепцій цінностей або різновидів атитюдів (соціальних установок), які посідають доволі високе положення в ієрархічній структурі регуляції діяльності особистості [352, с. 113].

Крім того, за основу розмежування понять «*ціннісні орієнтації*» та «*цінності*» можна взяти параметри «*індивідуальне – загальне*». Тоді ціннісні орієнтації виступатимуть як індивідуальні форми репрезентації надіндивідуальних цінностей. А завершити диференціацію цих понять можна параметром «*реально втілюване – рефлексивно усвідомлюване*».

Таким чином, з середини ХХ століття поняття «*ціннісні орієнтації*» та «*цінності*» отримали певне розведення, але в роботах соціальних філософів попередніх часів вони не диференціювалися, вживалися як тотожні.

Щодо понять «*ціннісні орієнтації*» та «*система цінностей*» віднайти дослідження, які б їх диференціювали, не вдалося. Тому вважатимемо їх за тотожні.

Отже, ціннісні орієнтації – важливий компонент світогляду як особистості, так і соціальної групи. Це пріоритетність тих чи інших узагальнених людських цінностей: добробуту, здоров'я, комфорту, свободи, саморозкриття тощо. Не заперечуючи важливість інтеріоризації соціальних цінностей, тобто «вкладання» їх в особистість в процесі соціалізації, не можна перебільшувати її значення. Тому що, з одного боку, ціннісні орієнтації є метою

і сутністю виховання, але з іншого – не можна ігнорувати суб'єктивність цього процесу, вплив підсвідомого на результати виховання.

На окреме дослідження заслуговує питання про вплив навчання на формування ціннісних орієнтацій. Існує думка про те, що на відміну від виховання, яке задіяне у формуванні цінностей, навчання дає переважно знання [296]. З цим погодитися не можна. На нашу думку, засвоєння інформації під час навчання також впливає на формування моральних принципів та ціннісних орієнтацій особистості. В нашому дослідженні, орієнтуючись на загальнолюдські цінності, ми доводимо, що певний рівень освіти змінює систему цінностей в бік більшої здатності до компромісів. Тому такою важливою є роль інтелігенції, людей з високим рівнем освіти в цьому процесі.

Як вже було зазначено, поняття «ціннісні орієнтації» багатовимірне. Тому існує багато його дефініцій, де ті чи інші його ознаки виходять на перший план, в залежності від спрямування пізнавальної діяльності.

Наприклад, в соціології ціннісні орієнтації вивчаються як регулятори соціальної поведінки соціальних суб'єктів. Виникають вони при зіткненні потреби залучення в цілісну соціальну систему та наявності у соціального суб'єкта власних економічних, соціальних, культурних способів життя. Проявляються ціннісні орієнтації в ідеалах, цілях, інтересах, тощо [276].

Важливою характеристикою ціннісних орієнтацій є те, що вони не існують самі по собі. Вони завжди організовані в систему. При цьому важливо, які саме ціннісні орієнтації виявляються домінуючими, центральними, системоутворюючими. Система ціннісних орієнтацій – це сукупність ціннісних орієнтацій, впорядкованих за ступенем їхньої важливості (ієрархія). Система ціннісних орієнтацій особистості включає відносно стійкі, часом не повністю усвідомлювані відношення людини до різних елементів суспільної структури та власне до цінностей. Достатньо часто суб'єктивні оцінки не співпадають з суспільно значущими характеристиками відповідних цінностей [276].

У соціології вивчається розподіл ціннісних орієнтацій, залежно від різних соціальних груп та спільнот, поширеність тих чи інших ціннісних орієнтацій, а

також суб'єктивна значущість об'єктів цих ціннісних орієнтацій для груп та спільнот, що обстежуються. З цією метою звичайно досліджуються ціннісні орієнтації щодо:

- основних сфер самореалізації особистості (праці, сімейного життя, громадської активності, освіти, аматорської творчості, спілкування, відпочинку та розважання);
- матеріальних умов життя (стану здоров'я, довкілля, житлових умов, матеріальної забезпеченості тощо);
- соціальних умов життя (умов для громадського визнання, вертикальної мобільності, розвитку здібностей, особистої незалежності, особистого спокою і т. ін.);
- певних соціально-культурних та моральних характеристик власної діяльності людини (відповідність цієї діяльності вимогам обов'язку, честі, совісті, справедливості, поміркованості, практичності тощо);
- відносин між різними категоріями оточуючих (родичами, друзями, товаришами, земляками, одновітцями і т. ін.) [270].

Ціннісні системи формуються та трансформуються в історичному розвитку суспільства й тісно пов'язані зі змінами у різних сферах людської діяльності.

Соціологія досліджує розподіл ціннісних орієнтацій у різних соціальних групах і спільнотах, розповсюдженість тих чи інших ціннісних орієнтацій. Частіше інших досліджуються ціннісні орієнтації за предметним змістом. Виокремлюються: світоглядні, економічні, політичні, моральні ціннісні орієнтації тощо. Цей розподіл став методологічною основою даного дисертаційного дослідження.

Важливо, що вказані типи ціннісних орієнтацій можуть мати лише окремі сутнісні моменти, які є односпрямованими. Вони віддзеркалюють тенденції, дещо загальне у діяльності соціальних груп. Але сукупність більшості систем ціннісних орієнтацій дає можливість чітко визначити тенденції у кожному конкретному випадку для соціальної групи, що досліджується. Більш того, в

системі ціннісних орієнтацій можна виявити «ядро», «периферію» та «хвіст» цінностей [277].

В різних соціологічних школах у системі ціннісних орієнтацій виокремлюють дві або три підсистеми. Якщо дві – то це когнітивна та емотивна [270]. Якщо три підсистеми, то це: когнітивна, емотивна, поведінкова [276].

Когнітивну підсистему ціннісних орієнтацій становлять відповідні ціннісні уявлення людини. Ця підсистема, у свою чергу, може бути представлена у двох рівнях: рівні світогляду та рівні життєвої позиції. На рівні світогляду до цієї підсистеми належить світорозуміння людини – сукупність її поглядів на світ, суспільство, призначення самої людини – її місце у світі та суспільстві. На рівні життєвої позиції до когнітивної підсистеми належать ціннісні уявлення людини про своє життя – яким воно має бути, яким воно є, до чого в ньому прагнути, як, заради чого варті жити тощо.

Емотивна підсистема ціннісних орієнтацій – це порівняно стійкі почуття, емоційні оцінки об'єктів ціннісних орієнтацій. Вона теж структурується на двох рівнях. На рівні світогляду, підсистему утворюють світовідчуття людини, її емоційно-ціннісне ставлення до світу та до своїх зв'язків з ним, найзагальніші та найабстрактніші з її вищих почуттів – моральних, естетичних, релігійних, громадських. На рівні життєвої позиції, до емотивної підсистеми ціннісних орієнтацій належать життєвідчуження людини, її почуття до тих чи інших сторін свого життя, до його змін [295].

Поведінкова підсистема – це система певних дій, послідовна поведінка по відношенню до об'єкта [233, с. 11].

Зазначені вище положення показують, що ціннісні орієнтації є об'єктом міждисциплінарної наукової рефлексії. Це поняття, а також його синоніми використовуються в психології та соціології, й взагалі, важко назвати галузь гуманітарних знань, яка б не оперувала поняттям «цінності».

Наступним кроком нашого дослідження буде з'ясування, які інтерпретації цінностей є у соціальній філософії.

Філософський дискурс щодо природи цінностей, їх сутності триває

тисячоліттями, сягає глибин античності. Хоча деякі дослідники вважають, що треба відрізнити передумови появи значущих понять та, власно, історію їх становлення. Концепції з'являються, коли предмет осмислення в основному сформувався. Таким чином, на думку дослідниці Л. Рикової, «поняття «цінність» тривко увійшло в філософську лексику тільки у другій половині XIX століття. Воно сприяло зростаючому інтересу до даної дефініції та появи самостійної галузі філософських знань – аксіології» [254].

Категорія цінність стала полісемантичним феноменом, з часом увійшла у політичний обіг, публіцистику. Одна з причин цього – легкодоступність для буденної свідомості. Слово «цінність» дуже зручне для зазначення об'єктів спрямованості людських потреб. Воно має розмитість змісту, обтічність, варіативність логічної форми, а взаєморозуміння між людьми досягається через конкретизацію об'єкта, який зазначено категорією цінності.

На нашу думку, історія становлення змісту поняття «цінність» починається з Аристотеля. Пізніше до такого багатовимірного об'єкту дослідження долучалося багато відомих мислителів. Але оскільки розглядали феномен «кожен зі своєї дзвіниці», то їх визначення дуже різні, часто суперечливі.

Засвоєнню поняття «цінність» сприяв успадкований від І. Канта дуалізм «суцього» та «належного», який спричинив проблему несумісності онтологічної та гносеологічної компоненти з ціннісною компонентою, а в подальшому, став наріжним принципом виділення ціннісної проблематики в особливу сферу [150].

У 20-ті роки XX століття німецький філософ М. Гартман здійснив синтез кантівського апріоризму та матеріальної етики цінностей Аристотеля наступним чином: є існуюче для себе царство цінностей, справжній *kosmos noetos*, який знаходиться по той бік дійсності, так само як і по той бік свідомості. Питання сутності цінностей – це метафізична, ірраціональна, ніколи не вирішувана проблема [296].

Одну з найбільш відомих філософій цінностей ми знаходимо в ірраціональній метафізиці Ф. Ніцше, в якій семантична невизначеність та

нечіткість поняття легко забезпечила «тили» побудови міркування про відсутність раціонального способу вирішення наукових та ненаукових проблем. На думку Ф. Ніцше, поняття «цінність» стає у філософії універсальною категорією. За допомогою нього вирішуються проблеми епістемології та онтології, етики та естетики, культурології [250, с. 7].

Результат роздумів Ф. Ніцше – висновок про очевидність того великого значення, яке мають цінності та ціннісні оцінки для світогляду. Для нього ціннісні оцінки – це «фізіологічні вимоги збереження певного способу життя», в них виявляється «воля до влади». Він не тільки вимагав, але й здійснив спробу «переоцінки всіх цінностей» та «впорядкування їх за рангами». За Ф. Ніцше, вищу цінність втілює у собі надлюдина, котра й встановлює цінності [295, с. 507]. Слова Ф. Ніцше «Бог помер!» стали маніфестом нігілізму, знецінення моральних ідей та ідеалів.

Для розуміння концепту «цінності» у сучасній соціальній філософії на особливу увагу заслуговує постмодерністська традиція. Світ з позицій постмодернізму є мозаїчним, еkleктичним, калейдоскопічним, клаптевим тощо. У відношенні до цінностей у постмодерністській традиції склався спектр неоднозначних підходів – від суцільного релятивізму до обґрунтування особливих, постмодерністських цінностей. Щодо онтологічних вимірів, то постмодернізм сповідує відсутність єдиного центру, у свою чергу, в аксіології це призводить до формування теорії «гнучких цінностей», відсутності універсальних орієнтирів, втрати істини як відправної точки та кінцевого результату пізнання. Крім того, постмодернізм не дає конкретної моделі цінностей, а лише вказує на можливі напрямки пошуків [254, с. 521-524].

Як вже було зазначено вище, плюралізм в інтерпретації цінностей призвів до появи наприкінці XIX – початку XX ст. окремої галузі філософії – аксіології. Появу цього терміну пов'язують з іменами Р. Лотце, П. Лапі, Е. Гартмана. Його почали вживати як синонім філософії цінностей (термін Г. Мюнстерберга) та теорії цінностей. Сучасні дефініції аксіології можна узагальнити наступним чином: це філософське вчення про природу цінностей, їх обґрунтування та

походження, про сутність, функції, типи та ієрархії різних цінностей (предмети, події, а також традиції, норми та ідеали, які мають історичне, соціальне та культурне значення для людини). Конструювання цієї області знань у спеціальне вчення, або філософську дисципліну, пов'язане з розумінням змістоутворюючого значення цінностей як умови пізнання істинного або хибного у сфері теорії пізнання, добра та зла в етиці, прекрасного та потворного в естетиці. Аксиологія ставить питання співвідношення цінності та оцінки, робить висновок, що не можна ототожнювати цінності з благами, а оцінки – з цінностями [296].

Корінною суперечливістю аксиології є визнання в одних концепціях універсалізму цінностей, наявності трансцендентних цінностей та заперечення цього в концепціях, які дотримуються емпіричного та плюралістичного трактування цінностей [297].

В залежності від закладених у класифікацію параметрів, пропонуються різні типи теорії цінностей. Наприклад, німецький історик А. Мессер виділив чотири аксиологічних напрямки:

- феноменологічний (М. Шелер);
- ідеалістичний (Г. Ріккерт);
- ідеалістично-реалістичний (Г. Мюнстерберг);
- реалістичний (А. Штерн) [117, с. 67].

У науковому обігу широкого вжитку набула класифікація, запропонована відомим філософом М. Кисселем. Він виокремлює п'ять типів теорії цінностей [135, с. 637-638].

1) *Натуралістичний психологізм*. Його представники А. Мейнонг, Р. Перрі, Дж. Дьюї, К. Льюїс стверджували, що джерело цінностей полягає у біопсихологічно інтерпретованих потребах людини, а самі цінності можуть бути емпірично фіксовані у якості деяких фактів.

2) *Трансценденталізм* – розроблявся у Баденській школі неокантіанства. Його представники В. Віндельбанд та Г. Ріккерт тлумачення цінностей пов'язували з уявленням про них як про ідеальне буття, яке співвідноситься не з

емпіричною, а з «чистою», або трансцендентною свідомістю. Як ідеальні сутності, цінності не залежать від людських потреб. Таким чином виникає проблема онтологічної природи «нормативної свідомості». Але ж ідеальне буття, тобто цінності, мають якимось чином бути пов'язані з реальністю. І тут можливо повернутися або до суб'єктивної емпіричної свідомості, ідеалізуючої абстракції від якої й виступає чиста нормативність, або встати на позиції чистого спіритуалізму, що постулює надлюдський «логос» [135, с. 637-638].

3) *Персоналістичний онтологізм* представлений М. Шелером та М. Гартманом. Цей напрямок тісно пов'язаний з трансценденталізмом, з другою можливістю його розвитку, а саме – з ідеєю «логосу». Реальність ціннісного світу, вважав яскравий представник цього напрямку М. Шелер, гарантована «позачасовою аксіологічною серією у Бозі», недосконалим віддзеркаленням якої служить структура людської особистості. Тип особистості визначається притаманною їй ієрархією цінностей, котра створює онтологічну основу особистості. М. Гартман спробував звільнити аксіологію від релігійних передумов, проте це знов поставило його перед проблемою незалежного існування сфери цінностей [299].

4) *Культурно-історичний релятивізм*, у витоків якого стояв В. Дільтей, основною ідеєю висував аксіологічний плюралізм. Тобто, існує множинність рівноправних ціннісних систем, які розпізнаються за допомогою історичного методу. А от для багатьох послідовників В. Дільтея, таких як, наприклад, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін., був притаманний інтуїтивістський підхід до тлумачення ціннісного смислу культур.

5) *Соціологізм* пов'язаний з такими іменами, як М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс та інші. Так, М. Вебер у своїй «розуміючій соціології» перейняв у неокантіанців уявлення про цінності як норму, способом буття якої є значимість для суб'єкта. Такий підхід він застосовував до інтерпретації соціальної дії та соціального знання. У подальшому для Ф. Знанецького, а, особливо, у школі структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса, поняття цінність набуло узагальнено методологічний зміст як засіб виявлення соціальних зв'язків та

функціонування соціальних інститутів [135, с. 637-638].

Саме таке розуміння цінностей стало методологічним ключем даного дисертаційного дослідження.

Взагалі, концепт «цінності» є складним та багатоплановим. З одного боку, він є змістовно зрілим, таким, що розкрив потенціал свого теоретико-методологічного призначення у різних суспільствознавчих науках, з іншого – він залишається ефективним інструментом для опису та пояснення соціальної реальності в її раціональних та ірраціональних проявах. Він постає ядром для групи споріднених з ним понять.

Зокрема, оскільки у філософії концепт «цінність» має абстрактний зміст, він наближається за змістом до поняття «значення». При цьому, як вказує С. Анісімов, під «значенням» мається на увазі роль, яку відіграє предмет в бутті індивіда з точки зору задоволення людських потреб. Тобто ступінь значущості визначається навіть не стільки якостями самого предмета, скільки потребами суб'єкта, дія якого спрямована на предмет [13, с. 40]. У цьому контексті необхідно враховувати ієрархію потреб за А. Маслоу, які утворюють своєрідну піраміду, задоволення яких веде індивіда від підніжжя піраміди (фізіологічні потреби, потреба в безпеці) до її вершини (потреба в приналежності і любові, потреба у визнанні, потреба в самоактуалізації) [192, с. 77-105].

Вище вже було зазначено *відносність* цінностей. Однак цей релятивізм цінностей не є абсолютним, оскільки існують певні обмеження, що накладаються, з одного боку, об'єктивною природою оцінюваних предметів, а з іншого – конкретними потребами [11, с. 43].

Ці об'єктивні і суб'єктивні чинники впливають на ступінь відносності цінності. Враховуючи відносність певної цінності, її місце на шкалі значень може варіюватися від абсолютно негативного до абсолютно позитивного. Тому на шкалі можуть бути розміщені й *антицінності*. Так, наприклад, морально цінному «добру» протистоїть морально антицінне «зло». Цінності розміщуються відповідно до закону дивергенції: найбільш відносні відстоять на порівняно малій відстані від середини шкали. А в міру віддалення від середини

шкали, будуть фіксуватися менш відносні норми [75]. Важливим є те, що, незважаючи на значення цінностей, саме вони є основою для формування оцінки діяння індивіда [68, с. 297].

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що цінності безпосереднім чином співвідносяться з *ідеалами*. Зокрема, В. Шапар вказує, що цінність як поняття використовується для позначень об'єктів, явищ та їх властивостей, а також абстрактних ідей, що втілюють в собі суспільні ідеали, і завдяки цьому є еталоном належного [319, с. 685].

Кожній цінності відповідає певний ідеал, і, чим більше в ній позитивного елемента, тим більше вона наближена до нього [11, с. 45]. *Ідеал*, вказує М. Розенталь, – це уявлення про моральну досконалість, що найчастіше виражається в образі особистості, яка втілила моральні якості, котрі можуть служити вищим зразком [244, с. 45]. Слід зазначити, що категорія «ідеал» розроблялася багатьма філософами. Зокрема, І. Кант вказував, що у індивіда немає іншого мірила для вчинків, крім порівняння з ідеалом. Тому тільки завдяки його наявності, людина має можливість удосконалюватися [120].

Відомий представник школи психоаналізу Е. Фромм зазначав, що людина не вільна вибирати між тим, щоб мати або не мати ідеали. Однак вона має певний ступінь свободи у виборі між різними ідеалами, наприклад служінню матеріальному або духовному [274, с. 160]. На жаль, як зазначав В. Ключевський, служіння ідеалам іноді призводить до ідолопоклонства перед ними [136, с. 373]. Незважаючи на наявність такого негативного чинника, духовні та матеріальні ідеали виконують важливу функцію: будучи зразком, служать еталоном належного.

В умовах постмодерного суспільства різноманітність цінностей робить доцільною їх класифікацію. Як правило, ціннісні норми класифікують виходячи з таких підстав:

- за сферами суспільного життя;
- за значенням в суспільних процесах;
- за суб'єктами як носіями цінностей.

Класифікація норм за цими критеріями не є стабільною, вона діалектична. Можна припустити, що ця тенденція обумовлена такими причинами: 1) при трансформації суспільних відносин, цінності можуть переходити з одного ряду значущості в інші; 2) в процесі практичної діяльності постійно створюються нові матеріальні та духовні цінності.

Розглядаючи систематизацію ціннісних норм, в основу якої покладено сфери суспільного буття (матеріальна, духовна, соціальна, політична), можна відзначити такі особливості. Матеріальні норми є ціннісним значенням предметів матеріального світу, які можуть бути створені людиною, в процесі її практичної діяльності. Соціально-політичні – ціннісне значення явищ, що мають місце в даний час або відбулися в процесі історичного розвитку суспільства (революції, повстання, війни та ін.). В цьому випадку критеріями ціннісної значущості є політична воля, суспільне благо, тощо. Духовні – нормативна оцінка явищ суспільного буття, що виступає в якості ідеалу для формування ціннісних орієнтацій індивідуальної та суспільної свідомості. Духовні цінності включають моральні, естетичні, релігійні, гносеологічні [314].

Під час класифікації норм за суб'єктами-носіями виходять з того, що в якості суб'єкта можуть бути: індивід, клас (група), суспільство. У зв'язку з цим, градацію цінностей здійснюють у такий спосіб: 1) індивідуальні (особистісні); 2) групові; 3) загальнолюдські.

Індивідуальні (особистісні) цінності – об'єкти (предмети, явища, ідеали), що мають високий ступінь значимості в екзистенції індивіда.

Групові цінності – це об'єкти (предмети, явища, ідеї), що мають таку якісну характеристику, як ціннісна значимість для певної групи індивідів (класу). Даний вид цінностей, відбиваючись в ціннісних орієнтаціях, має мобілізаційну функцією, так як може організовувати індивідів в певну спільність, здатну досягати стратегічних цілей.

Загальнолюдські цінності – об'єкти (предмети, явища, ідеї), що наділені ціннісною значущістю для світової цивілізації. Як правило, до відповідних норм відносять: по-перше, соціально-політичні та моральні принципи; по-друге,

загальнолюдські цілі, ідеали та основні засоби їх досягнення (соціальна справедливість, людська гідність, громадянський обов'язок та ін.); по-третє, природні цінності.

Класифікація цінностей за значенням (роллю), для індивіда й суспільства, здійснюється таким чином:

1. Цінності, що мають другорядне значення. Як правило, дані цінності не мають значного впливу на процеси функціонування суспільства та екзистенцію індивіда.

2. Повсякденні цінності. До цієї групи включають матеріальні та духовні норми, необхідні для задоволення матеріальних й духовних потреб, що дозволяють людині та соціуму функціонувати й розвиватися.

3. Вищі цінності – це в достатній мірі значимі норми, які є підставою для побудови фундаментальних зв'язків та відносин в суспільстві. Вищі цінності є загальнолюдськими. Аналіз наукових досліджень показав, що в цю сукупність входить велика частина духовних та соціально-політичних цінностей. Як правило, до вищих цінностей відносять такі: життя людини, ідеали справедливості, свободи, уявлення про дружбу, кохання; цінності людської діяльності (праця, творчість, пізнання істини); цінності, що характеризують особисті якості (чесність, справедливість, вірність, співчуття, добро). Ці норми безпосередньо впливають на процеси трансформації особистості.

Своє подальше відображення цінності знаходять у системі ціннісних орієнтацій, специфіку яких обумовлюють установки індивіда. Розгляд сутності такої категорії, як *установка*, в свою чергу, виведе на новий рівень уявлення про досліджуваний об'єкт.

Теорію установки розробляв Д. Узнадзе, спільно з такими своїми учнями, як І. Бджалава, В. Норакидзе, А. Прагнішвілі. У трактуванні Д. Узнадзе, установка – це готовність або схильність суб'єкта певним чином сприймати будь-яке явище [206]. При цьому він починає діяти, відповідно до раніше запрограмованого алгоритму. Установка проявляється тільки при наявності таких чинників: потреби та ситуації, в якій з'являється реальна можливість її

задовольнити. При цьому вона визначає як будь-які прояви психіки, так й особливості поведінки суб'єкта. Установка являє собою процес, який здійснює значний вплив на свідомість індивіда. Це обумовлено тим, що вона має здатність переходити зі сфери психічного життя, в якій здійснювалося її формування, в іншу.

Як вказував А. Прагнішвілі [206], найважливіше функціональне значення установки полягає в підвищенні ефективності виконуваної дії. Поряд з цим, установки втілюють такі функції. По-перше, вони визначають стійкість, спрямованість та послідовність виконання будь-якої діяльності. По-друге, вони звільняють суб'єкта від необхідності прийняття рішення. По-третє, установки мають здатність виступати в якості чинника, що блокує дії суб'єкта, при виникненні певного явища.

Смислові установки відображаються у відношенні індивіда до об'єкта. При цьому це відношення може бути як негативним, так й позитивним. Основними причинами, що впливають на процеси їх формування, є: суспільні установки та ідеали, світогляд та устремління самої людини. Смислові установки, в чималому ступені, визначають готовність індивіда виконувати спрямовані дії щодо об'єкта. В контексті запропонованого дослідження, слід виділити такі функції цих установок: по-перше, вони дозволяють молоді ефективно долучитися до системи цінностей, яка має місце в суспільній свідомості. По-друге, дають можливість молодому поколінню певним чином систематизувати наявні у їх свідомості ідеали, цінності.

Оскільки цей вид установок виникає, як результат практичної діяльності, то трансформації, що відбуваються в них, обумовлені зміною конкретної діяльності. У процесі розвитку смислові установки перетворюються в особливості характеру, визначаючи поведінку індивіда. Розглядаючи цільові установки, необхідно відзначити, що вони обумовлюються метою, до якої прагне індивід, саме вони зумовлюють стійкий характер діяльності, спрямованої на досягнення відповідної мети.

Розглядаючи *зміст ціннісних орієнтацій* більш детально, необхідно

відзначити, що він включає в себе *світоглядні переконання*, а також *моральні принципи поведінки*. Ціннісні орієнтації індивідуальної свідомості закладаються як в родині, так і за допомогою спрямованого впливу з боку інших державних інститутів або суб'єктів політики, що оперують такими інструментами впливу, як засоби масової комунікації [287, с. 364]. Саме вони визначають вектор інтелектуальних та вольових зусиль особистості, діючи не тільки на рівні свідомості, але й підсвідомості [206, с. 57]. Ціннісні орієнтації є основним каналом взаємодії культури як форми буття з індивідуальною і суспільною свідомістю, внаслідок чого відбувається трансформація культурних норм в мотиви практичної діяльності як молоді, так й соціуму [20, с. 43].

Система ціннісних орієнтацій індивідуальної свідомості утворює свого роду «каркас», внаслідок чого забезпечується стійкість та керованість особистості, спадкоємність у побудові її відносин в суспільстві [319, с. 316].

Ця система є багатовимірною й нелінійною, що має відповідні ознаки: здатність до самоорганізації, поліваріантність еволюції, безліч прямих та зворотних зв'язків між елементами [39]. Як відмічає Л. Черногор [315, с. 116], нелінійній системі притаманна особлива властивість: швидкість зміни її реакції не залежить від докладеного зусилля. Тому значний вплив, який не узгоджений з процесом функціонування системи, може призвести до незначного результату. А відносно слабкі, але скоординовані зусилля, призводять до значного прискорення її розвитку.

Функціонування системи ціннісних орієнтацій визначає вектор процесу цілепокладання індивіда [93, с. 89]. При цьому рівень його розвитку безпосередньо впливає на якість «призми», за допомогою якої сприймаються процеси, що відбуваються як у зовнішньому, так й у внутрішньому світі людини. Ступінь розвитку ціннісних орієнтацій є мірою соціальності особистості, оскільки детермінує результати процесу соціалізації. Обумовлено це тим, що якісні характеристики системи ціннісних орієнтацій дозволяють представнику молодого покоління не тільки ефективно інтегруватися в суспільне середовище, але й реалізувати можливість участі у практичній

діяльності соціуму. Суттєвим моментом у такій діяльності, є відносна тотожність основних ціннісних орієнтацій, якими оперують члени суспільства. Наявність цього критерію забезпечує високу ступінь згуртованості індивідів, так звану, ціннісно-орієнтаційну єдність, а, отже, здатність ефективно вирішувати системні завдання [319, с. 316].

Виклад ціннісних орієнтацій був би неповним, без розгляду моральної свідомості (моралі), адже *мораль* є системою вищого порядку, що включає у себе такі компоненти, як система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеали. Кожна зі складових, як щось єдине, містить у собі різне й протилежне, наприклад, духовні та матеріальні норми, позитивні та негативні образи. Взаємодія протилежностей дає внутрішній імпульс для розвитку як кожної з підсистем, так й моралі у цілому. Суттєвим моментом є прояв дії принципу нерівнозначності протилежностей, внаслідок чого в моралі, превалює духовна або матеріальна компонента.

У цілому генезис структури моралі підпорядкований принципу причинності. Тому процес її формування визначається каузальними законами. У свою чергу, функціонування моралі вирізняється принципом системності, тому підпорядковане корелятивним законам.

В контексті наших досліджень слід викласти особливості індивідуальної та суспільної моралі. Як відзначають деякі науковці, вони не тотожні одна іншій, що впливає з основних принципів філософії, проте нетотожність не є абсолютною. Тому дані види моралі слід розглядати як цілісні системи, що включають у себе весь комплекс відповідних значень: від морально доброго, до морально злого [12, с. 41].

У структурі особистості моральна свідомість є своєрідним регулятором, що визначає поведінку індивіда в соціумі. Тому можна погодитися з В. Блюмкіним, що моральною чи аморальною людиною стає тільки в суспільстві [30, с. 20]. Істотним фактором є наявність в моралі власних джерел розвитку, що, у свою чергу, обумовлює унікальність кожної особистості. Саме моральна свідомість детермінує духовний розвиток індивіда, одночасно, виступаючи в

якості обов'язкової умови становлення його особистості [31, с. 19]. Структура моралі особистості представлена таким чином: 1) рівень елементарної моральності; 2) рівень орієнтації на зовнішні ціннісні регулятори; 3) рівень морального саморегулювання.

Перший рівень формується практично повністю безпосередньо в сім'ї, шляхом трансляції певних ціннісних орієнтацій батьками. При відповідному формуванні першого рівня, у людини розвивається доброзичливість, співчуття, здатність любити інших, елементарна солідарність з іншими людьми [33, с. 22].

У процесі формування другого рівня, поряд з інститутом сім'ї, участь бере й зовнішнє оточення (наприклад, друзі-однолітки). Саме на цьому етапі у представників молодого покоління активно розвиваються внутрішні спонукання.

Молодь, у своєму розвитку, досягає третього рівня, що визначений як рівень морального саморегулювання тоді, коли починає здійснювати моральні діяння без зовнішнього спонукання, тобто добровільно. Це стає для представників молодого покоління нормою, трансформувавшись у потребу [40].

Високий ступінь моральної саморегуляції особистості можливий за умов розвиненої *духовності*. Специфіка розвитку духовності сучасної української молоді, як й суспільства в цілому, історично сягає філософії серця, що увійшла до основи українського характеру. «Стань собою, видобудь свою духовну суть, знайди своє призначення» – писав Г. Сковорода [264, с. 173]. «Серце – основа діяльності душі й морального вчинку. Не може людина бути розумною без переконань та моральною без героїзму», – продовжував розвивати цю думку П. Юркевич [297]. Саме серце в українській ментальності, детермінує всі аспекти людського буття, а також є невід'ємним атрибутом та основою духовності.

Сучасне розуміння духовності, найбільш повно викладено у працях С. Кримського, який зазначав, що духовність приводить до поєднання образу світу із моральними законами особистості [155, с. 23], до формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним [156, с. 54].

Більшість сучасних вчених сходиться на тому, що духовність є інтегральною якістю, що належить до сфери смисложиттєвих цінностей, які визначають якість та спрямованість людського буття, а також образ Людини у кожному індивіді [39, с. 5]. Саме «духовність є показником існування певної ієрархії цінностей, цілей та змістів», у якій «концентруються проблеми, що ставляться до вищого рівня духовного освоєння світу людиною» [95, с. 4].

Загальновідомо, що *суспільна свідомість* є однією з фундаментальних категорій філософії. З розвитком суспільства, зокрема переходом його на інформаційний рівень, процес відображення буття у свідомість, трансформується. Зміни у свідомості, в умовах інформаційного соціуму детерміновані, переважно, таким соціально-культурним явищем як ідеологія. Важливим є те, що ступінь впливу суспільної свідомості на суспільне буття постійно зростає.

На сучасному етапі історичного розвитку, суспільна свідомість являє собою дуже складний, суперечливий феномен, що має різні якості. Її змістом є сукупність існуючих у суспільстві, у відповідний момент історичного розвитку, ідей, образів, потреб, інтересів, цінностей [11, с. 55].

Суспільна свідомість постмодерного соціуму, так само як й модерного, має дворівневу систему. Перший – це рівень ідеології, другий – суспільної психології. У кожному з цих рівнів співіснують такі форми суспільної свідомості, як політична, правова, моральна, мистецтво та релігія.

Розглядаючи мораль як форму суспільної свідомості, можна констатувати, що вона є невід'ємним атрибутом соціуму. Система «індивід – потреби – цінності – діяльність – суспільство – культура» постійно функціонує, розвивається, так як відбувається безперервна зміна в її підсистемах.

Мораль суспільства є надособистісною, суспільна свідомість, у цілому, також надособистісна. Важливим є те, що суспільна мораль не є простою сумою моралей всіх індивідів, або сукупності середньостатистичних суджень, щодо певних явищ. Суспільна мораль являє собою щось інше, що має під собою нову інтегративну якість: здатність викликати та стимулювати позитивні або

негативні тенденції, як в процесі побудови суспільних відносин, так й у процесі розвитку соціуму. Суттєвим моментом є те, що мораль відноситься до духовно-практичної діяльності суспільства [82, с. 155], а моральне освоєння буття є формою практично-духовного пізнання навколишнього світу [82, с. 139].

На рівні ідеології моральна свідомість соціуму представлена різними моральними кодексами (наприклад, моральні заповіді релігій). На рівні суспільної психології – моральною свідомістю народу (образи, уявлення про моральне) та моральними відносинами, що складаються у соціальному середовищі.

Суспільна та індивідуальна свідомість, а, значить, й відповідні види моралі, знаходяться у постійній взаємодії. У значному ступені, це проявляється й у такому процесі як соціалізація. З позиції деяких вчених, наприклад, Г. Оллпорта, Е. Дюркгейма, сутність соціалізації полягає у засвоєнні й активному відтворенні індивідом соціального досвіду, у тому числі й ціннісних орієнтацій, шляхом спілкування та практичної діяльності. Як зазначає В. Шапар, соціалізація може здійснюватися, як в процесі виховання, так й за допомогою впливу різних соціальних інститутів [99, с. 103]. Основним завданням, яке намагаються вирішити за допомогою соціалізації, є забезпечення лояльності індивіда до суспільних потреб, норм, ціннісних орієнтацій [218, с. 11].

Суттєвим моментом при цьому, є забезпечення процесу адаптації таких підсистем, як цінності, ідеали й ціннісні орієнтації, що становлять мораль індивіда, до відповідних підсистем суспільної моралі. В іншому випадку, може виникнути явище негативізму, що призводить до заперечення суспільних норм, ідеалів, ціннісних орієнтацій, отже й до ускладнення інтеграції особистості у суспільне середовище [205, с. 48].

Важливим методологічним інструментарієм даного наукового дослідження є інтерпретація цінностей відомим французьким філософом та соціологом Е. Дюркгеймом. Свої погляди на цінності Е. Дюркгейм виклав у доповіді під назвою «Ціннісні та реальні судження» на Міжнародному філософському конгресі. Ця робота містить спроби класифікувати різні точки

зору на те, що є цінність. Вчений розподіляє «ціннісні» та «екзистенційні», тобто «реальні» судження та пов'язує перші з об'єктивними соціальними ідеалами. Відповідно до поглядів Е. Дюркгейма, система цінностей суспільства виступає у вигляді сукупності ціннісних уявлень окремих людей. При цьому люди приймають від суспільства усталену цінність, до якої вони мають пристосуватися [97, с. 108-109].

Якщо такого пристосування не відбувається, то спостерігається те, явище, якому Е. Дюркгейм дав назву «девіантна поведінка». Для пояснення причин такої поведінки він запропонував теорію «аномії», буквально, «відсутність регуляції», «безформність». За сутністю, *аномія* – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають хиткими й суперечливими. Необхідна умова виникнення аномії у суспільстві – розходження між потребами та інтересами частини членів суспільства з одного боку, та можливостями їх задоволення – з іншого.

Аномія проявляється у вигляді наступних порушень:

- розпливчастість, нестійкість та суперечливість ціннісно-нормативних орієнтацій, зокрема, розходження між нормами, які визначають цілі діяльності та нормами, які регулюють засоби їх досягнення;
- низький ступінь впливу соціальних норм на індивідів, а також їх слабка ефективність в якості засобу нормативної регуляції поведінки;
- часткова або повна відсутність нормативного регулювання у кризових, перехідних ситуаціях, коли попередня система цінностей зруйнована, а нова не склалася або не затвердилась як загальноприйнята [96, с. 294-296].

Подальший розвиток концепції аномії пов'язаний з ім'ям Р. Мертон. В його інтерпретації, аномія – це політично та економічно зумовлений процес руйнування базових елементів культури, перш за все – етичних норм. При достатньо різкій заміні одних суспільних ідеалів іншими, певні соціальні групи припиняють відчувати свою причетність до даного суспільства, відбувається природне їх відчуження. Нові соціальні норми та цінності не встигають засвоюватися членами цих груп, тому позиціонуються вже замість колись

конвенціональних й рівних засобів досягнення попередніх індивідуальних або суспільних цілей як власні. Вони вже не є схвалюваними, а, зокрема, можуть бути й протиправними [89, с. 226].

За визначенням російських науковців І. Громова, І. Мацкевича та В. Семенова, аномія – це «відсутність чіткої системи соціальних норм, руйнування єдності культури, внаслідок чого життєвий досвід людей припиняє відповідати ідеальним суспільним нормам» [77, с. 201].

Відомі українські соціологи Є. Головаха та Н. Паніна появу феномену аномії відносять до часів Стародавньої Греції. Розпад традиційної культури та життєвого укладу породили невідомі до того економічну нерівність, політичні пристрасті та моральну непорядність. Люди втратили орієнтири соціальної поведінки, проте жага наживи, культ сили, нахабність та цинізм стали супутниками цього «смутного часу». Нова «полісна» культура виявилася здатною подолати аномію, успіх пов'язують з іменами Солона, Лікурга та інших невідомих законодавців, які заклали основи нового соціального порядку. Тоді ж намітилися два шляхи подолання нормативного хаосу:

- формування демократичних норм суспільного життя в Афінах;
- встановлення «залізного порядку» у тоталітарній Спарті [65, с. 5-10].

Ця різновекторність виходу зі стану аномії не втратила свою актуальність й зараз, тому що зберігається спокуса подолати руйнування ціннісно-нормативної системи не шляхом виважених демократичних перетворень, а за прикладом Спарти.

Особливу увагу відомих вчених проблеми аномії привертала після Першої та Другої світових війн, а також за часів економічних та соціальних криз [98, с. 282-320].

У середині ХХ століття американські вчені запропонували методики з виміру аномії. Вже перші вимірювання інтегральних індексів аномії виявили, що перехід західного суспільства від індустріального до постіндустріального викликав у багатьох людей стан аномічної деморалізованості. Процес пристосування до нових соціальних норм був важким, навіть за умов загального

підйому економіки, поліпшення умов праці та помітного підвищення рівня життя [366, с. 311-321].

Зрозуміло, що аномія в країнах, де зміна ціннісно-нормативної системи пов'язана зі значним погіршенням соціально-економічної ситуації, переноситься ще тяжче. Вона супроводжується суттєвим зростанням різних форм девіантної поведінки, високим ступенем песимізму, цинізму, недовіри до політичних інститутів. За умов потрясінь, швидких трансформацій невизначеного напрямку, явище аномії зачіпає всі прошарки населення, але особливо впливає на молодь.

Вітчизняні науковці Є. Головаха та Н. Паніна вважають, що для України існує три шляхи виходу з ситуації масової аномічної деморалізованості. Перший шлях – це традиціоналізм, повернення до архаїчної системи цінностей як до такої, що здатна інтегрувати суспільство. Другий – авторитаризм як спроба вирішити проблеми суспільства за рахунок жорсткої централізації. Та третій – рух демократичним шляхом розвитку вільної економіки, розбудови системи політичного плюралізму та створення правової держави [64, с. 5-10].

Поняття «евномія» не отримало такого широкого вживання, як поняття «аномія». Проте, як раз третій варіант, із запропонованих Є. Головахою та Н. Паніною шляхів виходу зі стану аномічної деморалізованості, можна вважати евномією. Цей стан, на відміну від аномії, що спричиняє руйнівний вплив на суспільство, є станом творчим, таким, що здатний долати ціннісний хаос та створювати нові орієнтири соціальної поведінки.

Науковець І. Суріков стверджує, що вперше ідея евномії з'явилась у реформаторській діяльності Солона. Античний філософ та політик намагався поєднати, з одного боку, прагнення до перетворень, а з іншого – здоровий консерватизм. У своїх ранніх віршах він засуджував безлад у полісі, коли аристократи прагнуть до несправедливого збагачення, закабалення демосу, що, зрештою, призводить до громадської смуті. Противагою цьому він вважав евномію (термін дельфійського походження), що для Солона означало благозаконня, тобто справедливі закони й свідоме підкорення громадян цим

законам [275, с. 212-217].

Екстраполюючи ідею Солона на реалії сьогодення, можна запропонувати наступне визначення: *евномія – це впорядкованість соціального простору, згуртованість суспільства на основі гуманістичних та конструктивних цінностей*. Розкриваючи сутність останніх, слід апелювати до праць К. Роджерса, який зробив низку припущень щодо цінностей та ціннісних орієнтирів: 1) загальні для всіх людей цінності гуманістичні та конструктивні. Універсальні цінності знаходяться у самій людині, тому їх не можна дати ззовні, а треба створити умови для їхнього розвитку; 2) ціннісний процес як частина життя людини, має органічну основу, базується на довірі людини до мудрості цілісного Я, а не якоїсь його частки; 3) ефективність ціннісного процесу прямо пропорційна відкритості людини своєму внутрішньому досвіду; 4) чим більша відкритість людини власному внутрішньому досвіду, тим більшою є спільність людських цінностей [242].

Важливе місце в категоріальному апараті даного дослідження посідає категорія «трансформація». Термін «*трансформація*» (від лат. transformare – змінювати) з'явився в суспільних науках у середині ХХ століття, для опису сутнісних структурних змін всіх сфер суспільного життя: економічної, соціальної, політичної, культурної. Його, наприклад, широко використовували відомі економісти К. Поланьї, Дж. Стиглиць, А. Сен.

Філософську, економічну, соціологічну, політологічну та міждисциплінарну рефлексію феномену трансформації запропонували українські вчені: І. Бідзюра [27], В. Гельман [57], Є. Головаха [66], О. Дзьобань [85], С. Катаєв [124], А. Ручка [252], В. Тарасенко [282], М. Шаповаленко [320] та інші.

Вітчизняний науковець С. Катаєв вважає, що в сучасній суспільствознавчій літературі формується теорія трансформації. Її необхідність викликана суспільними змінами, які вимагають масштабного мислення та радикальної перебудови ідеології, пошуку конструктивних чинників соціальних перетворень. Адже, щоб розгледіти історичну перспективу, потрібні інші

уявлення про спрямованість та сутність соціальних змін.

Зміни, які зачіпляють всі сфери життя суспільства, неминуче супроводжуються негативними явищами, несуть страждання та біди багатьом. Проте оцінювати такі явища тільки в термінах катастрофи безперспективно. Категорія «трансформація суспільства» дає можливість більш виважено характеризувати сутність процесів, що відбуваються у суспільстві. Такий підхід дозволяє уникнути, з одного боку, надмірно катастрофічних оцінок сучасності, а з іншого – спокуси будувати беззастережно оптимістичні прогнози. «Теорія трансформаційного суспільства бере до уваги взаємодію різних аспектів модернізації, елементів традиціоналізму та консерватизму» [124, с. 76-77].

Соціокультурна трансформація, тобто зміни у цінностях, нормах, культурі, ментальності – відносно самостійний процес. Трансформаційні процеси в різних соціальних групах, сферах життєдіяльності суспільства відбуваються нерівномірно та суперечливо. З одного боку, сучасні мас-медіа, освітні інновації створюють умови для випереджаючих змін у соціокультурній сфері відносно економіки та політики. З іншого боку, коли соціокультурні зміни не підкріплюються економічними та соціальними трансформаціями, це може стати передумовою кризи.

«Реакція на кризу буває різною: панічна – очікування швидкого кінця світу; консервативна – прагнення зберегти залишки цінностей, що руйнуються; деструктивна – прагнення прискорити та поглибити кризу; конструктивна – пошук джерел спасіння соціуму» [124, с. 77]. Цим зумовлена необхідність ретельного дослідження сутності та соціальної бази різних типів реакції на кризу.

У суспільстві, що трансформується, потенційно закладено хаотичні, витіюваті сполучення діючих чинників, що може призвести до дивовижних наслідків. Криза розхитує стереотипи соціальної поведінки, й тоді виявляється, що у суспільстві наявна така група, яка здатна успішно діяти за умов невизначеності системи координат. Це – *молодь*.

На рівні буденної свідомості молодь сприймають як сукупність групових спільнот, що утворюється на основі вікових ознак й пов'язаних з ними соціально-психологічних характеристик, а також основних видів діяльності.

На рівні наукової рефлексії існують різні підходи до визначення поняття «*молодь*» як самостійної соціально-демографічної групи у структурі населення:

- це певний етап життєвого циклу; при цьому у якості сутнісної характеристики часто акцентують, що це – найбільш активний період виховання, освіти та соціалізації;
- це певний соціальний статус, що визначається віком, та безпосередньо пов'язаний з основними видами діяльності молодих людей (навчання, робота, вторинна зайнятість), з ролевими структурами особистості, а також з уявленнями та стереотипами, які склалися у суспільстві відносно представників молодого покоління;
- у значенні молодіжної субкультури як особливої форми організації молодих людей, що визначає стиль їхнього життя та мислення й відрізняється специфічним цінностями та зразкам поведінки [227].

Важливість дослідження процесів що відбуваються у молодіжному середовищі, призвела до появи *ювенології* – комплексного міждисциплінарного знання про становлення молодого покоління в діалектичній єдності соціального, духовного та біологічного начал. Об'єктивно, поява ювенології була зумовлена, з одного боку, інтеграційними процесами сучасного наукового знання, що проявилися досить рельєфно в останні десятиліття ХХ ст., з іншого – дослідницьким пошуком в області вивчення різних проблем молодого покоління. Ювенологія акумулює та синтезує знання про молоде покоління, процеси формування зрілої особи, накопичені й узагальнені представниками різних наукових шкіл [341, с. 7-8].

Щодо трансформаційних процесів, соціальна практика свідчить, що молодь менше пов'язана з попередньою практикою, з традиційними нормами та цінностями, тому швидше бачить, де старі правила більше не спрацьовують. При цьому саме молодь виробляє нову систему правил, норм та цінностей.

Отже, пошук узагальненого смислу, складових змісту поняття «цінності» призвів до наступних **висновків**.

Цінності – це узагальнені уявлення людей про цілі та норми своєї поведінки. Вони забезпечують інтеграцію суспільства, допомагають індивідам здійснювати свій вибір у життєво важливих ситуаціях. З одного боку, система цінностей – це квінтесенція потреб та інтересів індивідів та соціальних спільнот. З іншого – вона є мотиватором взаємодії та поведінки членів соціуму.

Кожне суспільство, на конкретному етапі свого розвитку, характеризується специфічним набором та ієрархією цінностей, ціннісних орієнтацій, система яких виступає у якості найбільш високого рівня соціальної регуляції. Цінності мають бути прийняті даним суспільством. Існують цінності, які з'явилися в рамках конкретних соціальних груп (наприклад, неформальних молодіжних субкультур). Ціннісні системи формуються та трансформуються в процесі історичного розвитку суспільства, тому тісно пов'язані зі змінами у різних сферах соціального життя.

Для розуміння сутності системи ціннісних орієнтацій української молоді необхідно було визначитись з самою категорією «цінність», що має абстрактний зміст, який близький до дефініції «значення». Під «значенням» розуміється роль, яку відіграє предмет у бутті індивіда, з точки зору задоволення людських потреб. При цьому ступінь значущості визначається потребами суб'єкта, дія якого спрямована на предмет. Всі цінності – відносні, однак ця якість, притаманна цінностям, не є абсолютною, так як має певні обмеження, що накладаються, з одного боку, об'єктивною природою оцінюваних предметів, а з іншого – актуальними конкретними потребами. Разом з цим, кожній цінності відповідає певний ідеал, при цьому саме індивід має виразний ступінь свободи у виборі між різними ідеалами, як матеріальними, так й духовними. Останні, виступаючи в якості зразка, служать еталоном належного. Важливим є те, що цінності співвідносяться з потребами.

Умовно, ієрархія потреб вибудовується у три рівні: фізіологічні, естетичні та інтелектуальні. Перший рівень властивий будь-якому індивіду, бо

визначається самою природою людини. Другий рівень є наслідком виховання за допомогою інститутів сім'ї та освіти. Третій рівень є наслідком прагнення повного задоволення потреб перших двох рівнів, причому, поступово, цей рівень займає лідируюче положення. Саме тому, у певної частини індивідів основним мотивом дій стає досягнення матеріальних статків та влади, за допомогою яких реалізується можливість забезпечення зростаючих потреб. У свою чергу, це призводить до того, що у практичній діяльності виникає тенденція «економічної виправданості дій», тобто у людській практиці закріплюється та залишається тільки те, що є економічно обґрунтованим.

Своє відображення цінності знаходять у системі ціннісних орієнтацій, специфіку яких обумовлюють установки індивіда. Саме психологічне явище установки пронизує всі сфери індивідуальної та суспільної свідомості. Ціннісні орієнтації, що представляють собою системи установок на певні цінності, є базисом, що дозволяє здійснювати оцінювання явищ буття, а також вибирати відповідні орієнтири.

Такі компоненти, як цінності, ціннісні орієнтації, ідеали, є складовими моралі, як системи вищого порядку, що є основою духовності особистості. Підсумком ціннісних перетворень, є поява духовно розвиненої особистості, яка має відповідні моральні здібності. У свою чергу, ці здібності та потреби, інтегруються у єдину систему, що визначається як її моральний потенціал. Така система може бути дещо суперечливою, зокрема, можуть бути розвинені потреби особистості, однак недостатньо розвинені здібності. Однак саме вона дозволяє досить ефективно налагоджувати відносини у соціумі, засновані на духовних ціннісних орієнтаціях.

Важливими положеннями даного дослідження є також визначення онтологічного та гносеологічного статусу аномії й *авторська дефініція поняття «евномія» як впорядкованості соціального простору, згуртованості суспільства на основі гуманістичних та конструктивних цінностей*. Бінарні опозиції «аномія ↔ евномія» допомагають краще зрозуміти вектори розвитку українського суспільства взагалі, а також трансформацію ціннісних орієнтацій

сучасної української молоді, зокрема.

Уявлення щодо інструментів, які були використані під час проведення дослідження, а також виклад значення основних дефініцій, надають можливість правильного розуміння основних причин та сутності трансформацій, що відбуваються у ціннісних орієнтаціях сучасної української молоді.

1.2. Сутність та зміст основних факторів впливу на процеси трансформації цінностей молодого покоління

У будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації певної якості завжди досить міцно займають домінуючу позицію, як в індивідуальній, так й в суспільній свідомості. Це обумовлено не ланцюгом якихось випадкових подій, а наслідком дії таких законів діалектики, як закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення нового старим, а також закон взаємного переходу кількісних та якісних змін. Прояв цих законів є вищим синтезом основних філософських принципів, наприклад, загального зв'язку та розвитку, причинності, системності та ін. У свою чергу, ці принципи накладаються на фактори, які активно діють по відношенню до ціннісних орієнтацій, як представників молодого покоління, так й соціуму. Проаналізуємо фактори, що впливають на формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді.

1. Соціально-економічні:

- існування тіньової економіки;
- дія великого іноземного капіталу;
- концентрація власного (усередині країни) великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою;
- збереження значного (хоча при цьому не обмежений великий капітал) державного регулювання в економіці;
- міграційні процеси;
- низька трудова (і в цілому соціальна) мобільність на ринку праці;

- широкомасштабне розповсюдження бідності населення;
- обмежені можливості вертикальної мобільності;
- процеси маргіналізації в українському суспільстві.

2. Соціально-політичні:

- панування бюрократії як контрагента суспільства;
- соціальна безвідповідальність правлячої еліти;
- нерозвиненість громадянського суспільства й правова незахищеність громадян;
- орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства й підприємництва;
- специфіка громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві (криза ідентичності).

3. Соціокультурні:

- особливості моральності у перехідному суспільстві – поява «людини парадоксальної»;
- зменшення ролі інституту сім'ї у процесі виховання молоді;
- інтеграція спотвореного «світоглядного коду» в свідомість молоді через використання вітчизняною системою освіти «мозаїчного знання»;
- феномен секуляризації;
- ослаблення інтегруючої функції культури в українському суспільстві.

Соціально-економічні чинники. У сучасному українському суспільстві одночасно діють різноспрямовані чинники, що обумовлюють як його економічний розвиток, так й ціннісні орієнтації суб'єктів економічного процесу, у тому числі й молоді. З одного боку, простежується надзвичайна *концентрація великого фінансового капіталу*, генетично пов'язаного із владою, з іншого – *збереження суттєвого державного регулювання в економіці*, а також *збільшення частки соціальних витрат держави на підтримку кількісно зростаючих нижніх верств*. Як наслідок – втрата матеріального та соціального статусу, а також деяких можливостей для його відновлення частиною населення, а інша частина населення, хоча й зберіглася економічно (в основній

масі – із втратою або різким зниженням професійно-кваліфікаційного рівня), як й раніше не є значимим для влади суб'єктом політичного процесу [7, с. 21; с. 134-158], а, отже, не може якісно впливати на суспільну психологію та ідеологію.

Міграційні процеси. Мається на увазі трудова міграція українців за кордон. Дослідниця Т. Цимбал виділила такі суттєві причини міграцій: економічна нерівність, демографічний дисбаланс, наявність історичних зв'язків між країнами, транспортних мереж та посередників, сімейні та індивідуальні стратегії [312, с. 13]. Як для українського суспільства в цілому, так і для молоді, зокрема, найбільш суттєвими причинами міграції якраз є економічна нерівність, бідність населення, перекриті канали соціальної мобільності. Найпопулярнішими міфами українських емігрантів є: етногенетичний міф, що має націоналістичний характер; міфи про діаспору як останній бастион українства; про «шматочок рідної землі» як символ єдності з батьківщиною; про «райське життя» в еміграції; про заробітчанські гроші, які допомагають сім'ї та її зміцнюють; про збереження мови як виправдання еміграції; міфологізація простору та часу: ідеалізація минулого, зосередження на внутрішньому часі та фактичне виключення із зовнішнього часу. Щодо філософського смислу еміграції, то українці, у більшості випадків, реалізують себе у буденному вимірі буття, на якому домінують стратегії виживання та споживання [312, с. 18-20].

Соціальна мобільність на ринку праці. Зниження життєвого рівня населення негативно відбилося на загальному попиті на внутрішньому ринку, що, у свою чергу, стало перепорою для зростання обсягів виробництва. Крім того, низька адаптованість значної частини населення, яка звикла працювати в умовах відносної стабільності, відсутність або низька трудова мобільність призвели до зниження ефективності використання трудового потенціалу, росту кількості незайнятого населення, а це викликає соціальне напруження [34], та формує відповідні протестні або апатичні настрої. Специфіку української мобільності трудового населення визначає також міграційна тенденція не тільки «село-місто», але й «село-зарубіжжя». Таку міграційну тенденцію презентують,

перш за все, представники молодого покоління українців.

Широкомасштабне розповсюдження бідності, або масове збідніння населення. Цей чинник не тільки формує відповідні ціннісні орієнтації, але й негативно впливає на соціальну безпеку суспільства у цілому. Межі соціальної безпеки процесу збідніння збігаються з межами відносної бідності, коли реальна ефективна підтримка бідних. Перехід 20-відсоткової межі бідності соціально небезпечний, бо з одного боку – він породжує відповідні споживацькі настрої та радикалізм в структурі ціннісних орієнтацій молоді, а з іншого – негативно впливає на здорову життєдіяльність молодих людей (загроза суспільній цілісності, високий ризик соціального вибуху) [284, с. 108-109].

Тіньова економіка й неформальні відносини взагалі набувають в українському суспільстві особливого звучання, бо процес переходу до ринкової економіки в Україні був обтяжений низкою супутніх несприятливих обставин, наприклад, зміною тенденцій, темпів та якості інституціональних перетворень, дотепер до кінця не встановленими «правилами гри» для суб'єктів ринку, які б мали прозорий характер, та за допомогою яких можна було б надати стабільного характеру трансформаційним змінам. Як стверджував Р. Капелюшников, неформальні відносини й інститути у цій ситуації набувають набагато більшої значимості, ніж формальні, що в остаточному підсумку створює живильне середовище для появи й поширення нестандартних форм адаптації у вигляді неплатежів, бартеру, нецільового використання бюджетних засобів, затримок, невиплати й приховання оплати праці, вторинної зайнятості, тощо [123, с. 140]. Такі нестандартні форми адаптації у неформальній економіці не дають можливість створити нормальне підґрунтя для формування ринково орієнтованих ціннісних орієнтацій української молоді.

Обмежені можливості вертикальної мобільності. Незатребуваність кваліфікованого персоналу або затребуваність тільки при наявності потрібних зв'язків, деформує ланцюг освіта – кваліфікація – доходи – довгострокові заощадження – рівень споживання. Освіта не гарантує одержання роботи з перспективами росту. Робота не гарантує доходу: зарплата у представників однієї

професії у приватному та державному секторах суттєво різняться. Доход не гарантує статус, оскільки багато джерел високих доходів незаконні [3, с. 81]. Такі чинники не можуть не впливати на особливості формування ціннісних орієнтацій української молоді.

Процеси маргіналізації в українському суспільстві. Явища маргіналізації здійснюються під впливом криз та структурних зрушень у суспільстві та пов'язані з механізмом соціальної мобільності. Разом з тим, феномен маргінальності відноситься до характеристики стану особистості, яка піддається певним випробуванням, викликаним переходом індивідів з одного соціокультурного середовища у інше. Найбільш вираженими випадками такого переходу є: спадна соціальна мобільність, та, нерідко, вимушена міграція індивідів. Особистість виявляється на кордоні різних культур, соціальних груп, спільнот (культурна маргінальність, маргінальність соціальної ролі, структурна маргінальність) [229, с. 353].

Протиріччя та колізії маргінального стану людини нерідко виражаються у адекватних термінах: «девіантна поведінка», «аномія», «стан відчуженості», «відторгнутість від суспільства».

Втрата ціннісних орієнтирів вчорашнього дня та відсутність ціннісних орієнтирів для сьогодення, підсилюють відчуття духовної порожнечі, безглуздості, тимчасовості всього, що відбувається. Ломка ціннісних орієнтацій особливим чином відбивається у настроях молоді. Наростає розчарованість у подальших перспективах, формується психологія «ноувізма» («тут й зараз»), реальністю стає правовий нігілізм, знижуються моральні критерії.

Молоде покоління сучасної України виявилось в абсурдній ситуації, коли воно, покликане логікою історії розвивати успадковані від попередніх поколінь матеріальні та духовні цінності, змушене виробляти нові цінності, часто самотійно, нерідко, всупереч рецидивам старого мислення своїх батьків, їх спробам реставрувати минуле. У результаті, природні протиріччя «батьків та дітей» в українському суспільстві мають гіпертрофований характер, тому стали джерелом конфліктів, на тлі маргіналізації суспільства, процесів відчуження

молоді у суспільстві, зниження її соціального статусу, можливостей отримання освіти та роботи. Зростає соціальна девіація, як соціальна поведінка, яка відхиляється від соціально прийнятної поведінки у конкретному суспільстві [229, с. 354].

Закономірно, що в умовах соціальних трансформацій, процес маргіналізації протікає певними етапами, які в деякому сенсі збігаються з етапами розвитку перехідного періоду. Дослідниками виділяються три етапи розвитку перехідного суспільства. На першому етапі, нові тенденції розвитку зароджуються в умовах панування старих – відкидається старе, відбувається відторгнення старих традицій та цінностей. На другому етапі, відбувається боротьба старого та нового, що веде до соціальних потрясінь. На третьому етапі, стають домінуючими нові тенденції розвитку, починають функціонувати нові структури, незворотного характеру набувають тенденції стабілізації.

На першому етапі перетворень перехідного суспільства, коли зароджуються нові тенденції розвитку, у процес маргіналізації залучаються люди, що втратили роботу в результаті перетворення соціальних структур, але вони ще не позбавились соціального оптимізму, та сподіваються на те, що незабаром відновлять колишній соціальний статус. На цьому етапі здійснюється критика минулого та виникає відчуття, що зміни, які відбуваються в суспільстві, поліпшають їхнє життя. Колишня система цінностей та установок на цьому етапі ще зберігається.

На другому етапі розвитку перехідного суспільства, у процес маргіналізації залучаються ті люди, які вже перебуваючи у стані тривалого безробіття, усвідомили свій новий статус. В результаті масової низхідної мобільності поглиблюються процеси фрустрації та суспільної дезадаптації. Проявляються такі соціально-психологічні риси особистості, як: вичікувальність, двозначність, відчай, пригніченість, неспокій. Спостерігається змішання цінностей, установок, загострюється почуття самотності, відчуженості, незатребуваності. Змінюються мотиви поведінки людей та структура потреб, звужується можливість вибору цілей, а сенс життя людини

обмежується банальним завданням пошуку засобів до існування. На перший план виходять вітальні потреби, формується система цінностей, якій притаманні: нетерпимість по відношенню до соціальних та державних інститутів, прояв девіантної поведінки, деструкція, егоїзм, етичний релятивізм, правовий нігілізм [229, с. 355].

Саме на цьому, другому етапі, й перебуває сучасне українське суспільство, та поки що, тенденцій, які б свідчили про формування умов та можливостей переходу до третього, стабілізаційного етапу розвитку, не простежується.

Збільшення кількості маргінальних груп у сучасному українському суспільстві, призводить до появи нових субкультур та антикультур, які можуть формувати альтернативні рухи різного характеру. У суспільстві формуються нові соціальні групи, частина з яких поступово «осідає» на «соціальне дно» та втрачає попередні соціальні зв'язки. Психосоціальні особливості представників цих нових соціальних груп – політична та економічна пасивність, а також настрої патерналізму, тобто усвідомлена впевненість в тому, що держава або суспільство зобов'язані про них піклуватися. Ці маргінали вибирають негативну модель адаптації, характерними ознаками якої є: тимчасова зайнятість, випадковий заробіток, жебрацтво, паразитизм. Не приймаючи цінності та норми соціуму, вони психологічно готові до руйнівних, деструктивних, антигромадських дій. Такі маргінали якраз й використовуються різними політичними силами, а також залучаються до різних антигромадських й антиурядових рухів.

У теперішній час, до груп ризику, що можуть потрапити на «соціальне дно», або вже потрапляють, відносяться: самотні люди похилого віку, пенсіонери, інваліди, багатодітні сім'ї, безробітні, матері-одиначки, біженці, переселенці. «Соціальне дно» вже поглинає селян, низькокваліфікованих робітників, інженерно-технічних працівників, вчителів, творчу інтелігенцію, науковців.

Особливим фактором української маргіналізації є відсутність єдиної

шкали цінностей в умовах перехідного періоду. У ціннісному полі пострадянського соціуму можна виділити кілька систем. Серед них основними є три: система цінностей, орієнтована на адаптацію західних стандартів способу життя; стара, радянська система цінностей; цінності традиційної національної культури.

У той же час культурна ситуація початку XXI століття відрізняється незвичайною сутністю. Процеси глобалізації, поява нової форми влади – ЗМІ, руйнує кордони національних держав, а становлення медіа-імперій, формування віртуальної реальності змінює образ суспільства та людини. Розквітає масова культура, що породжує «безлику» людину, яка не претендує на глибину думки та творчий порив. Відбувається маргіналізація не тільки мистецтва, а й мислення. Формується специфічне бачення світу як хаосу, позбавленого причинно-наслідкових зв'язків та ціннісних орієнтирів.

В результаті відсутності в українському соціумі єдиної, генералізуючої системи цінностей, яка задає найзагальніші орієнтири суспільного розвитку, особистість позбавляється найважливіших зразків соціальної поведінки. Виникає внутрішній конфлікт, який стає для маргінального суб'єкта джерелом характерних установок по відношенню до соціального оточення, зазначених почуттям самотності, тривожності, відчуженості. До того ж, в умовах перехідного періоду відчуження переломлюється через створення негуманних, замкнутих структур із жорсткою соціальною обумовленістю, у яких індивід атомізований та протиставлений всьому навколишньому світу. Дегуманізація суспільства сприяє переходу маргіналів у систему відчуженого освоєння дійсності, з відхиленням свідомості у бік ірраціоналізму. Нові форми відчуження, духовна нестабільність, що нашаровуються на них, можуть поживити екстремістські настрої у деякої частини людей, привести до проявів деструктивної спрямованості маргінальності [229, с. 357].

Ці процеси здійснюють найбільший вплив на молодь, оскільки ця специфічна перехідна група перебуває на «життєвому роздоріжжі», й, водночас, відноситься до групи «запланованих маргіналів». Молодь, у силу свого

юнацького максималізму, прикордонного положення, невизначеності власного статусу, вже може бути віднесена до маргінальної групи. Крім того, вона у силу об'єктивних причин, тяжіє до маргінальності, чому сприяє соціальна незахищеність, блокування каналів самореалізації, низхідна соціальна мобільність, відсутність у свідомості молоді соціокультурних механізмів соціалізації [280]. У цьому контексті маргіналізація означає витіснення молодих людей на соціальну периферію, зникнення у неї ясних соціальних перспектив.

Поглиблює процеси маргіналізації в українському суспільстві високий рівень безробіття серед молоді, що призводить до її ізоляції та відчуження від суспільства, а в деяких випадках – до посилення злочинності, наркоманії, насильства. Для країни це реальна загроза появи «втраченого» покоління – людей без практичних навичок, досвіду роботи, навіть бажання працювати, що може серйозно порушити відтворення робочої сили, уповільнити економічне зростання в майбутньому.

Найбільш актуальні проблеми сучасної молоді пов'язані з духовно-моральною сферою буття, про що свідчать такі чинники: відсутність світоглядних основ соціально-культурної ідентифікації молоді; руйнування механізму спадкоємності поколінь, внаслідок загальної дезінтегрованості культури; падіння престижу освіти, як способу соціальної адаптації; розрив культурної спадкоємності; втрата інтересу до особистісної самореалізації; низька активність молоді у вирішенні загальнонаціональних, регіональних та місцевих питань.

Світоглядна дезорієнтація сучасної молоді ще більше посилюється під впливом масової комерційної культури, яка прищеплює психологію споживацтва та вигоди, що у свою чергу призводить до моральної деградації особистості, зниження цінності людського життя, стимулюючи асоціальні та протиправні форми самореалізації, девіантну поведінку (злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію) [229, с. 359].

Однією з головних причин девіації називаються аномія, прояви соціальної несправедливості, а також системна криза держави та суспільства.

В результаті соціальної несправедливості особливо страждає молодь, так як вона не має можливості, в силу своєї професійної незрілості, недостатнього життєвого досвіду отримати гідну роботу. У свідомості молодої людини, яка не знайшла свого місця у світі, загострені почуття та емоції. Будь-яка «несправедлива» реформа викликає гостре почуття образи, що може бути використано політтехнологами для активізації масових молодіжних виступів. У той же час, криза в духовній сфері призводить до деморалізації та порушення закону молоддю.

Отже, маргінальні групи здатні діяти у двох напрямках. Це може бути дезінтеграція та девіація (накопичення та викидання у «хворе» суспільство негативної енергії, у вигляді насильства та некерованих дій, через залучення до деструктивних релігійних культів, або до різних організацій націоналістичного або шовіністського спрямування). Другий напрямок – інтеграція, коли маргінальна група поступово завойовує сильні соціальні позиції (маргінали як нові соціальні реформатори).

Соціально-політичні фактори.

Панування бюрократії як контрагента суспільства. Саме в «унії» великого олігархічного капіталу й пануючої еліти полягає головний «механізм гальмування», що перешкоджає виходові трансформаційних суспільств, у тому числі й українського, на траєкторію стійкого розвитку [224]. Народ не впливає на функціонування влади. Сучасне чиновництво у перехідному суспільстві, при всьому його впливові, слід розглядати як «другий номер», відомого як більш могутня суспільна сила в особі великого капіталу. У масовій свідомості вкоренився стереотип, що країною завжди будуть правити ті, у кого більше багатства та влади. Люди поки не бачать у суспільстві сили, здатної «приборкати» бюрократію. Опитування свідчать, що державні та суспільні інститути не користуються підтримкою та довірою населення [313, с. 12], у тому числі й молодого покоління.

Також слід зазначити, що через те, що при владі залишається, хоча й модифікований, але той же клас бюрократії, не вдається розділити владу та

власність, політику й економіку. У класичного капіталіста «час – гроші». У бюрократичного класу влада – це гроші [313, с. 59]. Тому перспективи у соціально-політичній сфері уявляються не кращими. Не вдається посправжньому розділити законодавчу та виконавчу владу, держава, як й раніше, опікує судову владу, практично цілком позбавлені самостійності ЗМІ. Можливо, причину цього необхідно шукати в політичній культурі.

Політична культура сучасної України є наступницею радянської політичної культури, а та, у свою чергу, – політичної культури імперської Росії. Держава у такому типі політичної культури частіше виступає як конструкція, у якій імпульси активності мають йти зверху вниз. «Простим» громадянам залишається тільки пасивно очікувати накази та розподілення зверху «милостей». Подібні уявлення створюють ґрунт для сильних патерналістських настроїв, коли «проста людина» перекладає відповідальність за ведення справ на чиновника, а чиновник, у свою чергу, на політичних лідерів та вищих посадових осіб. Це зумовлює відому формулу, з якою солідаризуються, як населення, у тому числі як молодь, так і бюрократія – усе в країні залежить від лідерів, а не від рядових виконавців.

Соціальна безвідповідальність правлячої еліти. Надзвичайно важливо враховувати, що пострадянська еліта не здатна й не прагне представляти загальнонаціональні інтереси. Це пов'язано, з одного боку, з її наступністю стосовно радянської номенклатури, а з іншого – з відсутністю у країні, на відміну, наприклад, від Польщі або Чехії, традицій масової опозиційної діяльності та формування груп контреліти у суспільстві [224, с. 52]. *Нерозвиненість громадянського суспільства й правової захищеності громадян* спричинили те, що вітчизняній еліті не властиві громадянськість та державне мислення, вона здатна лише вирішувати короткострокові проблеми, переважно, власні. У молодого покоління, у той же час, виховується правовий нігілізм та культивується недовіра до органів влади. Незацікавленість еліти у вирішенні ситуації з трагічним зубожінням більшості співгромадян, її байдужність до долі вітчизняної науки й інноваційної економіки, пояснюється «синдромом людей,

що швидко збагатилися й піклуються тільки про себе та своє оточення» [324, с. 52]. Такий ціннісний «набір» багато у чому визначає не тільки сутність, але й форму, методи здійснення соціальної політики.

Таким чином, медитократичне суспільство, що склалося в Україні, де влада належить людям із середніми інтелектуальними можливостями – не дозволяє їй вести суспільство за собою. В основу соціальної рухливості такого суспільства покладені не принципи професіоналізму та інтелектуальні пріоритети, а догідництво й чиношанування [325, с. 18], що ще більше спотворює ціннісну картину світу сучасної української молоді.

Орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства. Якщо на Заході шануються такі складові людського капіталу, як професійні досвід та знання, то в пострадянських країнах ця логіка виявилася деформованою: для багатьох, шлях до успіху лежав не через нагромадження знань та досвіду, не через працьовитість, а через близькість до «великих грошей» та зв'язків. Саме тому рівень затребуваності легальних й легітимних каналів відстоювання інтересів досить низький, а кожний у своїх ціннісних перевагах розраховує тільки на себе, свої сили й на найближче оточення [71, с. 12].

Громадянська ідентичність сучасних українців пов'язана з такими особливостями. Можна говорити про існування груп ринкової ідентичності, де «свої» й «чужі» позиціонуються як прихильники або противники приватної власності, приватизації малих та великих підприємств, землі та ін. У 2006 р. було проведено соціологічне опитування, яке показало наступні результати. Серед прихильників приватизації рівень ідентифікації себе як «громадянина України» значно вищий, ніж серед її супротивників (приватизація великих підприємств: супротивники – 52,2%, прихильники – 64,7%; приватизація малих підприємств: супротивники – 47,9%, прихильники – 59,8%; приватизація землі: супротивники – 50,4%, прихильники – 63,4%).

Серед позиціонуючих себе як «прихильників капіталізму», 66,8% ідентифікують себе як «громадяни України», а серед тих, хто підтримує

прихильників соціалізму – 47,3%. Показовий чіткий зв'язок громадянської ідентичності з відчуттям близькості або віддаленості тієї або іншої частини геополітичного простору. Група «своїх», для більшості ідентифікуючих себе як «громадяни України», знаходиться швидше на Заході, ніж на Сході [109, с. 184]. У цьому можна побачити коріння негараздів, які переживає сьогодні Україна. Якщо ж до цього додати, що у соціальній структурі українського суспільства більша частина – це бідні верстви населення, орієнтовані не на ринкову економіку, а проти неї – це підриває не тільки ідеологічну основу виховання молоді у найкращих ринкових та демократичних традиціях, але й сам процес консолідації українського суспільства.

Слід зазначити, що кризу ідентичності зазнає весь пострадянський простір [217, с. 54-57]. Втрата більшістю населення України колишньої «радянської» ідентичності загострила й актуалізувала проблему основ нової національно-цивілізаційної ідентифікації. На відміну від країн Заходу, в країнах пострадянського простору, у тому числі й у сучасній Україні, дотепер не сформувалася повноцінна держава-нація зі своїми національними інтересами, з приводу яких склався б консенсус, як всередині правлячої еліти, так й серед більшості населення. Основні лінії розмежування образів ідентичності такі: радянська-українська ідентичність, західна-східна ідентичність, європейська-азіатська ідентичність, сучасна-традиціоналістська ідентичність, космополітична-націоналістична ідентичність. При цьому жоден з перерахованих типів ідентичності, не існує сам по собі у «чистому вигляді» у свідомості кожного конкретного суб'єкта.

Соціокультурні фактори.

Особливості моральності у перехідному суспільстві – поява «людини парадоксальної». Суспільство перехідного періоду виявилось розколоте на окремі групи з різними ціннісними системами. Типовим для перехідного суспільства є за висловом Ю. Левади «людина лукава (лицемірна)», яка говорить одне, а робить інше [167, с. 81], або «людина парадоксальна» за термінологією Ж. Тощенко [286, с. 100]. Науковцями було доведено, що спосіб

життя кожної з верств суспільства – бідних, багатих та середніх відбивається на моралі, а особливо наочно це проявляється у нормах, зразках, мотивах та цілях поведінки молоді. Так, багаті, вищий клас перехідного суспільства «коливається між показною мораллю, включаючи відвідування церкви (хоча в Бога не вірить), прямим обманом держави та народу». Середня верства використовує поведінку, характерну для «людини лицемірної», тобто у неї не співпадають слово й діло. Нижча верства – бідні, через низький рівень життя не можуть дотримуватися моральних норм, або мають спотворені норми [160, с. 228].

У цілому, моральна ситуація у перехідному суспільстві має такі визначальні характеристики: 1) відсутність єдиних загальнонаціональних цінностей, нестійкість моральних принципів та ціннісних орієнтацій населення; 2) соціальне розшарування на бідних та багатих веде до втягування у злочинність найменш стійких груп серед бідних, та культивування таких цінностей, як користолюбство, безпринципність, агресивність, зневага права й моралі серед багатих; 3) слабкість державної влади та неефективність правової системи, неминуче підриває авторитет офіційних інститутів, що сприяє криміналізації суспільства; 4) необхідна реалізація соціальних програм, спрямованих на вирівнювання доходів населення, та вирівнювання статусу молодих людей, які починають самостійну трудову діяльність; 5) необхідна кореляція діяльності ЗМІ з метою збереження та зміцнення моралі суспільства, та молодого покоління, як найбільш активної його частини [160, с. 228].

Моральність суспільства є основою соціальної справедливості, а основним її показником є розподіл доходів. Суспільство, що допускає такі соціальні патології, як прогресування бідності, поглиблення процесів маргіналізації та криміналізації не може вважатися моральним. У свою чергу, «хворе» аморальне суспільство породжує відповідну сім'ю, як власну невід'ємну компоненту.

Отже, відбувається значне зменшення ролі інституту сім'ї у процесі виховання молоді. Дослідники вказують, що найсуттєвішими характеристиками сучасного інституту сім'ї в Україні є: нестабільність шлюбів, плюралізація форм шлюбних відносин, високий рівень одностатевості та добровільної бездітності,

зниження виховної та соціалізуючої функції сім'ї. Сучасна сім'я характеризується: структурною нестійкістю, ціннісно-нормативною девіантністю, малодітністю/одnodітністю, зростанням кількості розлучень, поширенням «соціального сирітства», легітимізацією позашлюбних сексуальних стосунків та безсімейного батьківства («народити дитину для себе») [313, с. 82].

Інтеграція спотвореного «світоглядного коду» у свідомість молоді, шляхом використання вітчизняною системою освіти «мозаїчного знання». Так як на сучасному етапі вектор розвитку українського суспільства зміщується у бік європоцентризму, слід розглянути якісні характеристики західної системи освіти.

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити таке узагальнення: освітня система в економічно розвинених країнах Заходу, будується таким чином, щоб індивід, який не належить до правлячої еліти, отримував «мозаїчні знання», що представляють собою випадкову інформацію [200, с. 56]. Особливістю такої інформації є те, що вона не має ні структури, ні логічних зв'язків, а являє собою якийсь «екран знань». Причому інформація формується з певних частин, пов'язаних простими, як правило, випадковими відносинами: за часом засвоєння, за співзвучністю або асоціацією ідей. Важливим є те, що всі фрагменти мають достатню силу внутрішньої взаємодії, при відповідній щільності, яку можна порівняти з тканиноподібним екраном гуманітарної освіти. Це, у свою чергу, створює у молоді впевненість у тому, що вона володіє оптимальним обсягом інформації, яка дозволяє ефективно аналізувати поточний стан відносин у суспільстві, а також прогнозувати можливі варіанти їх розвитку в майбутньому [200, с. 45].

Виникає закономірне питання: для чого система освіти транслює «мозаїчне знання»? Причини цього наступні. По-перше, низька якість освіти передбачає невисокий рівень вимог до ціннісних установок. Тому закономірним стає низький попит на духовні ціннісні орієнтації, так як вони є установками вищого порядку. У свою чергу, це обумовлює домінування матеріальних

ціннісних установок, як у свідомості молоді, так і соціуму. По-друге, західне суспільство потребує індивідів, які можуть якісно виконувати тільки відповідні функції. При цьому вони не повинні мати здатності правильно аналізувати та прогнозувати процеси, що відбуваються в соціумі. У кінцевому підсумку, все зводиться до того, що суспільство стає надзвичайно керованим. Причому ця риса забезпечується не тільки «мозаїчним знанням», але також моделюванням світогляду та поведінкового стереотипу, наприклад, за допомогою використання такого соціально-культурного явища, як ідеологія.

Закономірно, що й в Україні, впровадження західних стандартів освіти тягне за собою прояв вищевказаних тенденцій. Однак ситуація ускладнюється олігархізацією інститутів влади. Такий процес обумовлює легітимацію ціннісних установок, що транслуються олігархічними кланами. Їхньою якісною особливістю є відображення прагнення до матеріального збагачення.

У підсумку, на практиці, вітчизняна система освіти не дає імпульсу, для подальшого розвитку духовних ціннісних установок, які інтегровані інститутом сім'ї у свідомість молоді. Закономірно, що це є однією з причин домінування матеріальних ціннісних орієнтацій у свідомості молодого покоління. Причому, ця закономірність знаходить своє відображення й у соціальних відносинах. Зокрема, в них відсутні такі духовні норми, як любов до ближнього, співчуття, гуманізм та ін. Однак питання не тільки у тому, що це негативно відбивається на специфіці суспільних відносин. Ситуація ускладнюється тим, що система освіти, в умовах сучасного суспільства, поряд із загальним масивом знань, інтегрує у свідомість молоді «світоглядний код». При цьому тільки передачею істинного «світоглядного коду», можна досягти не тільки безперервності процесу руху соціуму, а й позитивних тенденцій в його розвитку. Пояснюється це тим, що забезпечується дотримання одного з основних філософських принципів – наступності у розвитку. Тому стає можливою трансляція на наступний рівень всього найкращого, що було досягнуто суспільством на певному історичному етапі духовно-практичної діяльності. Використання вітчизняною системою освіти «мозаїчного знання», призводить до інтегрування

спотвореного «світоглядного коду» в свідомість молоді. Закономірно, що це негативно впливає на забезпечення прогресивної тенденції в розвитку українського соціуму.

Феномен секуляризації. Розглядаючи вплив інститутів сім'ї та освіти на процеси трансформації ціннісних орієнтацій молоді, необхідно відзначити, що зміни, які відбуваються в них, здійснюються на тлі такого глобального феномена як секуляризація. Його сутність полягає в тому, що релігійні норми штучно ізолюються та вилучаються з індивідуальної та суспільної свідомості, внаслідок чого відбувається нівелювання значення релігії в культурному розвитку суспільства. Це явище, яке визначається деякими філософами як «войовничий секуляризм», в значній мірі детермінує вектор змін, що відбуваються в ціннісних орієнтаціях молодого покоління.

В суспільстві постмодерну прихильники ліберальної демократії всіляко підтримують феномен секуляризації, обґрунтовуючи свої дії необхідністю захисту прав та свобод громадян. Тому в наш час, процес секуляризації продовжує послідовно, систематично та цілеспрямовано нівелювати результати духовно-практичної діяльності християнства. Важливим є те, що «войовничий секуляризм» активно претендує на звання не тільки єдиної легітимної світоглядної системи, але парадигми, на основі якої слід будувати новий світовий порядок. Ця тенденція, у свою чергу, тягне за собою прискорення процесу нівелювання значення релігійних норм, як у свідомості молодого покоління, так і суспільства [112].

В Україні активному прояву феномена секуляризації сприяли особливості історичного розвитку. По-перше, ціннісні установки атеїзму, що панували у свідомості радянського суспільства, не могли не відбитися в суспільстві українському. По-друге, після здобуття незалежності, не було активної трансляції основних релігійних цінностей, ані з боку старшого покоління, ані держави. Становище ускладнюється тим, що в Україні невисокий ступінь довіри населення до православного кліру, немає конфесійної єдності на рівні більшості віруючих, у церковній ієрархії відсутня здатність ефективно вирішувати

поставлені перед суспільством завдання [157, с. 309]. Додатково необхідно зазначити такий важливий момент: конфесійна роз'єднаність в українському суспільстві штучно підтримується та розвивається, з метою отримання готової, відповідним чином налаштованої електоральної аудиторії [60, с. 266].

Цілком логічним наслідком процесу секуляризації, є прояв такої тенденції: релігійні норми не відображаються у ціннісних орієнтаціях більшості молодого покоління. При цьому багато його представників готові знехтувати моральними принципами, якщо вони є перешкодою для задоволення насущних потреб. Основні ціннісні орієнтації, що превалюють у свідомості молодого покоління, спрямовані на досягнення фінансового благополуччя. Більш того, молодь оперує таким критерієм для віднесення себе до статусу «обраний», як наявність значних грошових ресурсів та владних повноважень [333].

Ослаблення інтегруючої функції культури в українському суспільстві. Безперечним є те, що культура – це особлива форма буття, породжувана людським суспільством. Саме культура дозволяє суспільству відновити втрачені біологічні форми регуляції спільної діяльності людей, а воно, у свою чергу, надає культурі можливість забезпечити процес існування та розвитку. Значні перетворення в економічній, політичній та духовній сферах, часто здійснювалися якісно зміненою культурою, шляхом трансляції нових ціннісних орієнтацій в суспільну та індивідуальну свідомість [116, с. 100]. Крім того, на думку М. Кагана, багато негативних тенденцій, які проявляються в процесі розвитку соціуму, обумовлюються низьким рівнем всіх аспектів культури [117, с. 47].

Торкаючись специфіки культурної ситуації в сучасній Україні, та її впливу на якісні особливості ціннісних орієнтацій свідомості молоді, зазначимо, що процес культурних перетворень був детермінований змінами, які відбувалися перш за все в економічній сфері суспільства, однак важливе значення мало активне «вбудовування» в українську культуру прозахідних ціннісних орієнтацій. Їх якісною особливістю є те, що вони засновані на принципі максимального споживання матеріальних цінностей, а також тезі: «усе

найкраще – мені» [2, с. 39]. Значною мірою, прояву цієї тенденції, сприяло закріплення в індивідуальній та суспільній свідомості такої установки: західна культура має більший престиж [331].

У підсумку, це стало однією з основних причин, що призвели до домінування матеріальних ціннісних орієнтацій, як у свідомості молоді, так і представників інших поколінь [331]. У свою чергу, ця тенденція негативно вплинула, як на побудову суспільних відносин, так і на розвиток соціуму. Зокрема, підвищений рівень егоїзму та байдужості, який активно проявляється у міжособистісних відносинах, особливо з боку молодого покоління, призводить до дезінтеграції соціуму [14, с. 83].

В якості висновків необхідно зазначити таке. На формування ціннісних орієнтацій молоді впливають такі фактори: 1) соціально-економічні: існування тіньової економіки; дія великого іноземного капіталу; концентрація власного великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою; збереження значного (хоча при цьому не обмежений великий капітал) державного регулювання в економіці; міграційні процеси українців за кордон; низька трудова (та, в цілому, соціальна) мобільність на ринку праці; широкомасштабне розповсюдження бідності населення; обмежені можливості вертикальної мобільності; процеси маргіналізації українського суспільства. 2) соціально-політичні: панування бюрократії як контрагента суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; нерозвиненість громадянського суспільства та правової незахищеності громадян; орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства та підприємництва; специфіка громадянської ідентичності у сучасному українському суспільстві (криза ідентичності); 3) соціокультурні: особливості моральності у перехідному суспільстві – поява «людини парадоксальної»; зменшення ролі інституту сім'ї у процесі виховання молоді; інтеграція спотвореного «світоглядного коду» у свідомість молоді шляхом використання вітчизняною системою освіти «мозаїчного знання»; феномен секуляризації; ослаблення інтегруючої функції культури в українському суспільстві. Закономірно, що нівелювання духовної компоненти в

ціннісних орієнтаціях молодого покоління, у цілому негативно відбивається на побудові суспільних відносин, що призводить до дроблення українського суспільства, а, значить, до втрати можливості виходу з перманентної кризи.

Висновки до першого розділу

Використання окреслених теоретико-методологічних підходів до аналізу сутності та специфіки формування ціннісних орієнтацій молоді, дає можливість зробити наступні висновки.

Цінності – це узагальнені уявлення, що містяться в індивідуальній та суспільній свідомості, та використовуються під час побудови взаємовідносин у соціумі. Внаслідок цього, їм властива така функція як інтеграційна, за допомогою якої забезпечується об'єднання суспільства у єдину складну систему. Цінності допомагають індивідам здійснювати достатньо складний процес вибору у власному бутті, а також є мотиватором їхньої взаємодії та поведінки. Для викладення сутності системи ціннісних орієнтацій української молоді, а також особливостей її трансформації був розглянутий абстрактний зміст категорії «цінність», який близький до дефініції «значення». При цьому під «значенням» розглядалася роль, яку відіграє об'єкт у бутті індивіда з точки зору задоволення його потреб. Ієрархія останніх умовно була побудована у трьох вимірах: фізіологічному, естетичному та інтелектуальному. Перший рівень притаманний кожному індивіду, бо визначається природною сутністю людини. Другий рівень є похідною впливу таких інститутів, як сім'я та освіта. Третій рівень є наслідком прагнення максимального задоволення потреб перших двох рівнів і в екзистенції індивіда він поступово займає лідируюче положення.

Використана бінарна опозиція «аномія ↔ евномія» надала змогу викласти специфіку розвитку українського суспільства взагалі, а також особливості трансформації ціннісних орієнтацій сучасної української молоді, зокрема. Було виявлено, що у певної частини суспільства, у тому числі й у представників молодого покоління, основним мотивом дій стає досягнення значних матеріальних статків та влади. При цьому спостерігається нівелювання духовної компоненти, як в індивідуальній, так й у суспільній свідомості. Важливим є те, що ця тенденція негативно віддзеркалюється на побудові суспільних відносин, що призводить до атомізації українського соціуму, а значить, до втрати можливості виходу з перманентної кризи.

РОЗДІЛ 2

ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В ОСНОВНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

Розглядаючи абстрактну модель свідомості молоді, можна припустити, що зміни її ціннісних орієнтацій, в значній мірі, обумовлені трансформаціями, що відбуваються, перш за все, в економічній сфері життєдіяльності суспільства, а саме, обумовлені впливом базових економічних інститутів на розвиток соціуму. Тому необхідно в соціально-філософському аспекті, використовуючи наявні інструменти, проаналізувати цей взаємозв'язок.

У дослідженнях впливу базових економічних інститутів на розвиток суспільства можна спиратися на роботи представників класиків інституціоналізму: Е. Дюркгейма [96], М. Вебера [43], П. Бергера [23], Т. Лукмана [23], Т. Парсонса [218] Д. Норта [209] та ін. Слід також звернути увагу на праці В. Ойкена [213] та К. Поланьї [365].

Про існування двох чистих основних форм: ідеальні типи немінової «централізовано керованої економіки» та «мінової економіки» в усіх епохах писав В. Ойкен [213, с. 19].

На головні форми інтеграції в людському господарстві – редистрибуцію (redistribution), обмін (exchange) та реципрокність (reciprocity) вказував К. Поланьї. Причому остання – рух товарів та послуг (а також людей) між взаємодіючими сторонами на симетричній базі [365, с. 36] – не розглядається ним як така, що створює економічний тип суспільства. У той же час обмін та редистрибуцію К. Поланьї виділяє як основу класифікації всієї безлічі національних господарств [365, с. 82]. Далі, за В. Ойкеном, К. Поланьї відзначав, що ринкові (обмінні) й редистрибутивні економічні системи не мають характеру стадіальності, проте співіснують у часі й просторі, характеризуються стійкістю,

та вказував на те, що у тому або іншому суспільстві домінує одна з форм економічних відносин, тоді як альтернативна займає додаткове становище [365, с. 83].

Х. Зайдель та Р. Теммін у своїй роботі «Основи вчення про економіку» пишуть, що перенесення принципу індивідуальності на економіку створює передумови для формування системи ринкової економіки з її великими ідеями свободи й добробуту всіх людей. Застосування принципу колективізму у економіці, приводить до створення, як правило, системи централізованого управління економікою [104].

У контексті дослідження заявленої проблеми, результативним є звернення до досліджень С. Кірдіної, яка зазначає, що саме у базових економічних інститутах «господарська практика закріплює ті способи взаємодії економічних суб'єктів з конкретним матеріально-технологічним середовищем, які дозволяють одержувати найкращий соціально-економічний результат. Причому найкращий не для окремих груп, а для головної маси населення, тому що тільки тоді зберігається цілісність та безперервність господарської діяльності всього суспільства» [129, с. 36].

Одним з основних фундаментальних положень теорії інституціональних матриць, розробленою С. Кірдіною та О. Бессоною, є теза про те, що будь-яке суспільство являє собою самостійно існуючу реальність, що виникла внаслідок взаємодії людей [129], [25]. Соціум розглядається як особливий вид буття, що має специфічну природу та постійно розвивається. При цьому, як молодь, так й представники інших поколінь, постійно знаходяться у полі впливу тенденцій, що виявляються у процесі його розвитку.

Другим основним принципом теорії інституціональних матриць, є принцип системності – суспільство розглядається як система, при цьому кожна з її компонент також є складною системою, з безліччю елементів та рівнів, у той же час якісні зміни, що відбуваються в одній зі сфер, тягнуть за собою істотні трансформації у всьому соціумі.

Третім ключовим моментом теорії інституціональних матриць є те, що вона розглядає стійкі суспільні зв'язки та відносини, що історично склались та постійно відтворюються на кожному етапі розвитку соціуму. Свій прояв вони знаходять в конкретних формах економічних зв'язків, особливостях правової системи, ідеологічних концепціях та ін. Саме ці відносини й належать до базових інститутів, що створюють інституційну матрицю [129].

У цілому, теорія інституційних матриць оперує двома типами матриць, які умовно позначені як X та Y [129, с. 177-178]. Характеризуючи X-матрицю, тобто Східну інституційну матрицю, необхідно відзначити, що економічній сфері притаманна редистрибутивна економіка та комунальне матеріально-технічне середовище проживання, політичній – унітарний політичний устрій, а в її ідеології превалюють комунітарні цінності. Фундаментом економіки в X-матриці є централізовано керована верховна власність.

Суттєвим моментом є той факт, що умови, порядок та терміни використання об'єктів власності, визначаються центральним органом влади. Крім того, центр активно здійснює акумулювання, поєднання та розподіл, як ресурсів, так й виробленої продукції, внаслідок того, що саме він виконує функцію опосередкування. Як зазначає Х. Лебенстайн [170, с. 304-325], зростання та розвиток економіки забезпечується шляхом зниження собівартості продукції, товарів та послуг, а також досягненням виробничого балансу в усіх її галузях. При цьому основним критерієм виступає X-ефективність, яка визначає рівень збалансованості економічної сфери.

Політичній сфері X-матриці притаманні такі особливості: домінування інститутів унітарно-центрального політичного устрою; обмеженість прав місцевих органів влади; панування принципу призначення на керівні посади в багатьох структурах влади; наявність різних форм звернень (петиції, заяви, скарги) у інстанції всіх рівнів як основний засіб зворотного зв'язку.

Розглядаючи ідеологічну складову X-матриці, слід зазначити, що в її основу покладені колективні цінності, що у свою чергу, обумовлює домінування «Ми» над «Я». Найважливішими визначальними принципами є колективізм та

егалітаризм як уявлення про загальну рівність. При цьому ідеал порядку є основним принципом устрою соціуму як буття.

Економіка, політика та ідеологія, що мають вищевикладені якісні характеристики, ефективно функціонують й обумовлюють прогресивний розвиток один одного тільки в рамках X-матриці [130].

Західній інституційній матриці – Y-матриці, притаманні такі особливості: в економіці – інститут ринку та некомунальне матеріально-технічне середовище проживання, у політиці – федеративний устрій, в ідеології – субсидіарні цінності. Основою ринкової економіки є приватна власність на засоби виробництва та найману працю, а також конкуренція суб'єктів господарювання. У якості основного стимулу господарської діяльності виступає прибуток, за допомогою якого можливо забезпечити не тільки оновлення засобів виробництва та технологій, але й акумуляцію певного обсягу фінансових ресурсів у якості страхового запасу, що дозволяє вижити в умовах ринкових криз.

До головних особливостей політичної сфери Y-матриці відносяться: домінування інституту федеративного устрою; наділення значними повноваженнями місцевих адміністративних органів; виборність державної структури управління, яка організовується за принципом «знизу-вгору»; партії як головні політичні суб'єкти, що відображають інтереси різних соціальних груп та економічних сил; наявність відносно незалежної судової системи.

Ідеологічній компоненті Y-матриці притаманні принципи індивідуалізму та субсидіарності, постулювання яких, з одного боку призводить до інтеграції у індивідуальну та суспільну свідомість установки на домінування індивідуального вибору над суспільними обов'язками, а з іншого боку – відбувається трансляція в мораль, як молодого покоління, так і соціуму, такої цінності як свобода. Також ідеологічна складова Y-матриці легітимізує стратифікацію суспільства, що в подальшому, призводить до розвитку соціальної нерівності.

Теорія інституційних матриць виходить з того, що не існує суспільств, у яких кожна з матриць представлена в «чистому» вигляді. У будь-якому соціумі мають місце інститути обох матриць, що цілком закономірно, так як будь-яка

система як щось єдине, містить у собі різне й протилежне, процес взаємодії яких дає внутрішній імпульс для розвитку [130]. Однак тип суспільства визначається переважанням інститутів X – або Y-матриці [131], домінування відповідного типу матриці обумовлюється специфікою розвитку, як соціальної інфраструктури, так й галузей економіки, що забезпечують функціонування та розвиток держави, яке є відображенням суспільства у часі та просторі.

2.1. Трансформація ціннісних орієнтацій в економічній сфері суспільства

Український соціум, будучи новим утворенням, який виник після розпаду Радянського Союзу, зазнає спрямованих трансформацій, що активно відбуваються у його суспільній свідомості. При цьому дані зміни, перш за все, пов'язані з трансформаціями, які мають місце у базових інститутах, що складають його інституційну матрицю.

Український соціум успадковував від радянського суспільства якісні характеристики, що були притаманні, як певному виду матеріально-технологічного середовища, так і відповідному типу матриці. Існують різні оцінки продуктів матеріальної та духовної діяльності радянського суспільства. Необхідно вказати, що у свій час цією проблематикою займалися такі вчені, як А. Брумберг [38], У. Бронфенбреннер [347], В. Радаєв [234], О. Шкаратан [234], Р. Роуз [247], Кр. Харпфер [247], М. Устрялов [290], В. Шликов [326] та ін.

Базуючись на теорії інституціональних матриць, а також використовуючи історичний метод, викладемо основні якісні характеристики системи ціннісних орієнтацій, які успадкувало молоде покоління незалежної України від радянського суспільства.

У радянському суспільстві, з історичного моменту утворення СРСР у 1922 році, була генетично продовжена лінія жорсткої централізації вертикалі влади, що відповідає основним параметрам політичної сфери, властивій X-матриці, при

цьому партійно-господарська номенклатура максимально зосередила у своїх руках владні повноваження, що стало однією з основних причин її трансформації у квазістан, у останні десятиліття існування СРСР.

Закономірно, що й ідеологічна сфера інституційної матриці радянського суспільства співвідносилася з основними параметрами X-матриці. Зокрема, ціннісні орієнтації, що активно інтегрувалися у свідомість молоді, а також соціуму в цілому, обумовлювалися особливостями, як політичної, так й економічної складових інституційної матриці.

Для радянському народу, партійною елітою був запропонований Моральний кодекс будівника комунізму, у якості альтернативи духовним релігійним нормам, які підлягали руйнації, внаслідок активного процесу секуляризації у 20-30-ті рр. XX ст. Зокрема, у свідомість молоді інтегрувалися принципи атеїзму, а проголошене право свободи віросповідання, трансформувалося у ціннісну установку свободи від церкви.

Як показав історичний розвиток Радянського Союзу, девальвація релігійних норм самим негативним чином позначилася на наслідках трансформаційних процесів, що відбувалися як у ціннісних орієнтаціях молоді, так й суспільства в цілому. Заперечення релігії призвело до прояву наступної тенденції: історична релігійна духовна компонента була знівельована, а вакуум що утворився, в результаті, так і не був заповнений духовними ціннісними орієнтаціями відповідного рівня та якості. Отже, мала місце дія філософського закону заперечення нового старим, якій був притаманний яскраво виражений деструктивний характер, так як були порушені такі характеристики принципу розвитку, як спадкоємність, поступальність, збереження досягнутих результатів. У свою чергу, це зумовило відсутність взаємопереходу, між старим та новим рівнями розвитку X-матриці, що призвело до того, що все краще, що містилося на попередньому рівні (у даному випадку – історичні релігійні духовні цінності), не було перенесено на наступний рівень» [130]. Це заперечення призвело до прояву відповідної негативної тенденції – нова система цінностей, якою намагалася оперувати ідеологічна сфера X-матриці радянського соціуму, так й не

змогла забезпечити домінування духовної компоненти у ціннісних орієнтаціях індивідуальної та суспільної свідомості, без використання релігійних духовних норм, створених в процесі духовно-практичної діяльності попередніми поколіннями. У той же час, норми Морального кодексу будівника комунізму не відповідали всій специфіці суспільного буття СРСР.

До вище викладеного слід додати, що партійно-господарська номенклатура вищого рівня, яка мала важелі впливу на підлеглих, знаходилась на значній відстані від суспільного буття, внаслідок чого її представники не могли визначити реальний вектор трансформаційних процесів, що відбуваються у свідомості, як молодого покоління, так й соціуму. Внаслідок цього, вони не могли додати відповідні корективи, ані у модель ідеологічної сфери, ані у дії представників нижчих ланок системи управління, які відрізнялися низьким професіоналізмом та небажанням трансформувати парадигму ідеологічної сфери, відповідно до змін у суспільному бутті й свідомості [122, с. 225].

Наслідком цієї негативної тенденції, що проявилася в процесі розвитку СРСР, була кардинальна зміна ціннісних орієнтацій, як молодого покоління, так й суспільства в цілому у 80-х рр. ХХ ст. До цього історичного моменту партійно-господарська номенклатура, будучи одноосібним розпорядником різного виду ресурсів, остаточно перетворившись на квазістан, поставила перед собою завдання не тільки фактично, а й юридично сконцентрувати засоби виробництва у своєму володінні, розпорядженні та користуванні. Закономірно, що існуюча інституційна Х-матриця вже не співвідносилася з тією метою, прагнення до якої активно проявилось у правлячої еліти.

Основною причиною виникнення цієї тенденції був феномен влади-власності, висвітлений у працях К-А. Віттфогеля [368], Ю. Семенова [258], Л. Васильєва [42], Р. Нурєєва [210], М. Олсона [363], М. Джиласа [84], М. Восленського [50], К. Поланьї [230] та інших вчених. Істотним чинником, що призводить до прояву даного феномена, є домінування суспільно-службової власності у економічній сфері інституційної матриці. Слід зазначити, що у понятійно-категоріальний апарат термін «влада-власність» був введений Л.

Васильєвим [42], а Ю. Семенов [258] дослідив пірамідально-сегментарну організаційну структуру управління. Явище влади-власності мало місце й у Російській Імперії, проте, у Радянському Союзі, у зв'язку з певними особливостями, притаманними економічній сфері Х-матриці, воно набуло відповідної якісної стійкості.

Важливим є те, що подальшим розвитком цього феномена була усвідомлена відмова партійно-господарської номенклатури від первинного завдання – побудови комунізму та поява устремлінь до досягнення нової мети: максимальної концентрації влади та власності, з обов'язковим юридичним закріпленням досягнутих результатів. Саме тому у 80-х роках ХХ ст. правляча еліта радянського суспільства вольовим рішенням намагалася змінити не тільки його окремі сфери, але й тип інституційної матриці. Закономірно, що процес трансформацій повинен був початися з виразно спрямованих змін в ідеологічній сфері, що проявилось у заміні старих ідеалів та ціннісних орієнтацій, новими, які відповідали Y-матриці. Саме тому у останнє десятиліття існування СРСР почалося активне переформатування ціннісних орієнтацій, причому основні зусилля були спрямовані на свідомість молодого покоління. Основним завданням, яке намагалися вирішити, було формування позитивної суспільної думки, щодо приватної власності на засоби виробництва. Надалі, це дозволило б отримати позитивну санкцію щодо перетворень, які повинні були здійснитися в економічній складовій інституційної матриці.

Процес перетворень почався з того, що в ідеологічну основу програми «перебудови» був покладений європоцентризм. При цьому передбачалося, що радянське суспільство, пройшовши шлях розвитку, подоланий західною цивілізацією, в кінцевому підсумку, утворює з нею щось єдине. У цьому випадку, слід говорити про застосування принципу наздоганяючого розвитку під яким розуміється модернізація, що проводиться відсталою країною, яка копіює найважливіші інститути більш розвинених країн, з метою скорочення розриву у економічному, соціальному та політичному розвитку у стислі терміни. Внаслідок реалізації вищевказаного принципу, радянське суспільство мало не просто

скопіювати та відтворити окремі інститути країн Заходу, а кінцевим підсумком всього трансформаційного процесу повинен був стати завершений перехід соціуму від Х-матриці до Y-матриці.

На практиці, результатом спрямованих трансформацій, що проводились в ідеологічній складовій інституційної матриці, став стан культурного шоку, який зазнало радянське суспільство, що послужило причиною втрати здатності до активного ідейного опору. Однак молоде покоління, навпаки, позитивно сприйняло нові ціннісні орієнтації, тому активно трансформувалося в носіїв ідей, сутність яких полягала у встановленні ринкових відносин [122, с. 232-239]. Ця тенденція дозволила правлячій еліті досить успішно проводити подальші зміни в ідеологічній сфері Х-матриці.

Таким чином, прагнення правлячої еліти перерозподілити державну власність, й, одночасно, зберегти свої владні повноваження, послужило тим «вузлом», який призвів до прояву основного діалектичного закону взаємного переходу кількісних та якісних змін, щодо ціннісних орієнтацій свідомості, як молодого покоління, так й суспільства в цілому.

Якісні трансформації, здійснювані в ідеологічній сфері, мали місце не тільки в системі ціннісних орієнтацій. У період «перебудови» було вироблено «переформатування» системи потреб, внаслідок чого вони стали матеріальними. Суттєвим моментом було використання потреб західного суспільства в якості зразка [122, с. 249]. Культ споживання був доброзичливо сприйнятий більшою частиною радянської інтелігенції, після чого, шляхом «молекулярної агресії», був інтегрований у свідомість багатьох представників радянського соціуму, а, особливо, – молоді.

В період «перебудови» головною особливістю трансформацій став перерозподіл державної власності. При цьому, як вказує С. Кордонський, партійно-господарська номенклатура, за базис ринку, який щойно тільки почав формуватися, взяла основні характеристики «бюрократичного ринку»: посаду, звання, становище у соціальній ієрархії [147, с. 21-60].

Після проголошення незалежності 1991 року, українська номенклатура, як колишня республіканська, продовжила процес переходу від одного типу інституційної матриці до іншого. При цьому процеси спрямованих трансформацій здійснювалися, як у відповідних складових матриці, так й у матеріально-технологічному середовищі. Зокрема, шляхом використання спеціально розроблених схем, вітчизняна еліта змогла здійснити відчуження власності колишнього СРСР на свою користь. Процес «роздержавлення» відбувався у відносно стислі терміни.

В цілому, у результаті розпаду СРСР був відновлений капіталізм у його дикій, досить специфічній формі, що характеризується такими основними рисами: кримінальний («бандитський», за визначенням Д. Сороса), периферійний (тобто знаходиться у фінансовій залежності від світових фінансових центрів), такий, що перебуває у стані тривалої системної кризи та ін. Цьому устрою дослідниками даються різні узагальнені назви: «номенклатурний капіталізм», «корпоративно-олігархічний лад», тощо. Головна його ознака – пануюче становище державної бюрократії у спілці з великим приватним капіталом, який заволодів загальнонародною власністю шляхом прямого впливу держави [251, с. 30]. Важливим є те, що головною особливістю економічної сфери інституційної матриці українського суспільства, стало формування олігархічних утворень. Спочатку, вони активно ділили власність, що дісталася у спадок від СРСР. Надалі, перейшли до перерозподілу виробничих та фінансових ресурсів, що супроводжувалося поглинанням слабких груп сильнішими олігархічними утвореннями. Створення олігархічних угруповань, спричинило за собою поєднання самих негативних компонент, властивих, як радянській економіці, так й західній [60]. Те ж саме можна сказати й про поєднання негативних складових у структурі ціннісних орієнтацій молодого покоління.

Отже, перехідне українське суспільство виявилось в «інституціональній пастці», яка дісталася у спадщину від радянського періоду. «Піраміда радянської влади-власності, напівзруйнована ринком, але яка зберегла свій «кістяк» (ієрархічну структуру «владної вертикалі»), ідеально підійшла на роль головної

«інституціональної пастки», що перешкоджає реалізації творчого потенціалу приватної власності та економічному розвитку країни» [101, с. 132]. А це, у свою чергу, знову ж таки призвело до того, що старі цінності радянського періоду перестали працювати, а нові, ринкові – не можуть скластися, що обумовило становлення так званого «ціннісного вакууму». Є. Головаха та Н. Паніна виділили *кілька етапів інституціональних змін в українському суспільстві*, у кожному з яких простежується своєрідний вплив інституційних пасток [66, с. 38-49].

- Стратегія стримування інституціональних змін (1992-1994 рр.). Сутність «української моделі» інституціональних трансформацій визначалася прагненням влади втримати соціальну рівновагу за допомогою мінімізації соціальних змін, збереження старих структур та механізмів соціального управління, з метою запобігання масової соціальної незатребуваності, що була неминучим наслідком корінного зламу соціальних підвалин. Результатом реалізації цієї моделі є, з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, які мають насильницькі форми, а з іншого – згасання економіки та соціально-політичної активності.

- Становлення подвійної інституціональної системи (1994-1998 рр.). Парадоксальна «інституціональна гіперповноцінність» була заснована, з одного боку, на тому, що системоутворюючі інститути радянського суспільства, утративши легальність у результаті «перебудови» та розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності – згоди людей із соціальними правилами, складеними на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення та привілеїв для правлячої еліти, незмінності державного сектора у соціальній сфері – освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесіональними й міжетнічними відносинами. З іншого боку, нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства – тіньовий ринок («ліве» виробництво та спекуляція в умовах дефіциту), блат та корупція, організована злочинність, подвійна мораль (розрив між публічною та приватною моральною позиціями) –

трансформувалися у легальні інститути «перехідного суспільства», але не набули належної легітимності через їхнє масове сприйняття як «узаконеного беззаконня». Звідси, їм незгода людей жити за формально легалізованими, але «тіньовими», за сутністю, правилами їм визнавати нові установи як базисну інституціональну інфраструктуру суспільства. Таким чином, старі та нові інститути забезпечували своїм суперечливим існуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціональності.

У цей період відбулося загострення соціальних та ціннісних протиріч. На думку О. Даніл'яна, особливістю розвитку посттоталітарних систем є однозначне існування в них соціальних протиріч декількох історичних рівнів. Це пов'язано з тим, що у перехідний від тоталітаризму до демократії період у суспільстві одночасно існують соціальні структури (інститути, спільності, групи), соціальні ідеали, інтереси, цілі та цінності яких є протилежними. Одна частина суспільства хоче повернутися до тоталітарних цінностей та порядку. Друга – успішно вирішує свої кримінальні, напівкримінальні та комерційні завдання в умовах посттоталітарного хаосу, тому зацікавлена у його збереженні, тому будь-яка правова система (демократична або тоталітарна) для цієї частини суспільства небезпечна. Третя частина суспільства бачить можливість вижити та нормально існувати тільки в умовах демократичного суспільства. Цією третьою частиною, у більшості своїй, є молодь, як носій прагнення до змін, що притаманно психології молодшої людини. Слід зазначити, що суперечності тоталітаризму знаходяться, як правило, на етапі вирішення, протиріччя посттоталітаризму – у фазі розгортання та функціонування, а протиріччя демократичної системи – на етапі виникнення [82, с. 145-146].

- Нова інституціональна криза та «Помаранчева революція» (1999-2004 рр.). Сформована в попередні роки інституціональна система вступила у суперечність з потребами найбільш активних верств населення та з інтересами впливових опозиційних політичних еліт, які не знайшли (або втратили) своє місце у стійкій владній ієрархії. Таке бачення відобразилось й на рівні

тогочасних наукових досліджень, так Є. Суїменко, Т. Єфременко стверджували, що те, що пройшло за роки реформування, особливо за перші 12 років, не має свого визначення. Ні в економіці, ні в соціальному житті, ні в політиці не відбулося тих змін, які можна було б кваліфікувати як прогрес чи досягнення. Стратегія реформ в існуючому варіанті, названа вченими, *стимуляційною* (прихильниками цієї стратегії реформ у Східній Європі є вчені, які концентруються навколо діяльності МБ та МВФ, – Д. Ліптон, Д. Сакс, О. Бланшар, С. Фішер, Д. Ньюберн, Д. Кауфман; у Росії – Є. Гайдар, А. Чубайс, Ю. Афанасьєв; в Україні – В. Пинзеник, В. Лановий, Ю. Єхануров, Р. Шпек). Слід зазначити, що для найкращого усвідомлювання її потрібно було б назвати *утопічно-інженерною* (запозичаючи відому критику К. Поппером «утопічної інженерії») [273, с. 105-106].

- Після революції. Унаслідок некомпетентного політичного управління, позитивні зміни, які почали відбуватися в процесі демократизації України, протягом 2005 року, були зведені «нанівець», тобто повернулися до вихідного рівня 2004 року. Знову почала проявлятися амбівалентність масової свідомості у всіх сферах життя людей. У свою чергу, негативні поворотні тенденції, які фіксувалися протягом усіх років незалежності України (такі, як: наростання антиринкових настроїв, ослаблення західних геополітичних орієнтацій та ін.), помітно підсилювалися [66, с. 38-49].

- Продовжуючи роздуми Є. Головахи та Н. Паніної, слід виділити етап «Революції гідності» (2013-2014 рр.), до якої призвели остаточні олігархічні трансформації в українській економіці, посилення вектору ціннісних орієнтацій населення, й, особливо, української молоді, у бік європейської ідентичності, при орієнтації тогочасної влади на інтереси Російської Федерації.

- Після «Революції гідності». Як відомо, завжди періоди підйому ентузіазму та очікування змін у період революції, змінюються раціональним усвідомленням дійсності, спадом публічної активності та апатією. Анексія Криму Росією, війна на сході України, руйнації в економіці спричинили не тільки глибоку економічну кризу, але й відбилися на ціннісних орієнтаціях

суспільства, у тому числі й молоді. Інституційні пастки не тільки не були ліквідовані, але ще більше посилювалися, а існування подвійної інституційної системи поглиблювалось. Відповідно, бінарна система цінностей в структурі свідомості української молоді нікуди не ділась, але трансформувалась, враховуючи специфіку економічного та політичного розвитку української держави.

Подальша тінізація та олігархізація економіки, в умовах інституційної кризи, ще в більшій мірі почали обумовлювати негативний вплив чинників, що визначають специфіку трансформації ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. Так, безробіття стало типовою рисою серед сучасної молоді. За даними Державної служби статистики України, у 2015 році рівень безробіття молоді в Україні, за методологією МОП, був вищим, ніж у всіх інших вікових групах (9,1%). Найнижчий рівень безробіття серед молоді зафіксовано у віковій групі 30-34 роки (9,7%), а найвищий – серед молоді віком 15-24 роки (22,4%), що пов'язано з відсутністю досвіду роботи, відповідних професійних навичок, складністю працевлаштування на перше робоче місце [313, с. 62].

Рівень молодіжного безробіття у країнах Євросоюзу зростав протягом 2004-2013 рр., а в Україні був значно нижчим за європейський, тоді як, починаючи з 2014 р. показник безробіття серед молоді віком 15-24 роки зріс з 17,0% у 2013 р. до 23,1% у 2014 р. та 22,4% у 2015 р. Однак, в окремих країнах ЄС рівень безробіття у 2015 р. серед молоді у кілька разів перевищував відповідний показник в Україні: у Греції – 49,8%, в Іспанії – 48,3%, в Італії – 40,3%, в Хорватії – 43,0%, на Кіпрі – 32,8%, в Португалії – 32,0%, що є наслідком низького рівня економічного зростання цих країн у кризовий період [313, с. 63].

Безробіття завжди спонукає до міграційних процесів. Як правило, виїжджає за кордон найбільш активна частина населення України, серед якої більшість – молодь. Згідно з офіційними даними Держкомстату України, у 2001 р. чисельність громадян, які тимчасово працювали за кордоном, склала 36,3 тис. осіб, з них працюючі мігранти – 31,0 тис. осіб, або 85,4%. Кількість мігрантів становила у 2001 р. 151,6% порівняно з 1998 р. [72, с. 312-313].

На 2011 рік сьома частина населення України працювала за кордоном, перетворюючись в трудових мігрантів. Причина та ж сама – бідність та безробіття. Середній рівень бідності в Україні у 2011 році становив 27%, а в таких регіонах, як Крим, Закарпаття, Хмельницька, Херсонська, Волинська, Луганська області, за межею бідності жили від 33% до 40% населення [72]. У наш час ця тенденція тільки посилилася, а економічна ситуація в країні призвела до того, що молодь намагається виїхати за кордон не тільки на навчання, але й для постійного працевлаштування, тому що не бачить перспектив власної самореалізації в Україні. До цієї тенденції слід також додати факт вимушеної внутрішньої міграції українців.

У 2014-2015 рр., чисельність внутрішніх трудових мігрантів в Україні перевищувала 1,6 млн. осіб, та сягала 9% економічно активного населення. Причому найближчим часом внутрішня трудова міграція може зрости приблизно на 50%. Також за даними Міністерства соціальної політики України, яке здійснює реєстрацію внутрішньо переміщених осіб, чисельність вимушених мігрантів на липень 2016 р. становила 1 774 627 осіб з Донбасу та Криму [195, с. 9].

З 2014 р. відбулося загальне зменшення кількості поїздок українців за кордон, передовсім за рахунок виїздів до Росії: у 2014 р. їх було майже на третину менше, ніж у 2013 р. Водночас, кількість виїздів українців до Євросоюзу продовжувала зростати – 10,5 млн. в 2014 р., 12,5 млн. в 2015 р.

Чисельність українців, які проживають на території ЄС постійно зростає. У 2015 р. їх нараховувалось 905,2 тис. Вони становили понад 6% іноземців, які прибули з третіх країн на територію Євросоюзу. Найбільше українців проживали в Італії (238 тис.), Польщі (336 тис.), Німеччині (112 тис.), Чеській Республіці (113 тис.) та Іспанії (84 тис.) [195, с. 10-11].

Разом з міграційними процесами, ще більше посилюються процеси маргіналізації в українському суспільстві, які призводять до витіснення молоді на соціальну периферію. Підтвердженням цієї тези також є дані соціологічних опитувань. Так, більше половини (56%) українців у віці від 16 до 26 років хотіли

б покинути країну. Такий висновок зроблений у 2012 році українським Інститутом демографії та соціальних досліджень імені Птухи. Експерти підтверджують, що активізації виїзних настроїв української молоді сприяють низький рівень життя в країні, песимістичні настрої у молодіжному середовищі. Серед напрямків можливої еміграції найпопулярнішими є США (16,25%) та Великобританія (15,6%) [83].

У 2015 році ситуація з настроями молоді не змінилася. Емігрувати з України бажають 55% молоді, причому 4% – планують це зробити найближчим часом, 13% – шукають таку можливість, а 38% – хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися в Україну. Важливим є те, що тільки 44% опитаної молоді хочуть жити в Україні. Чинники, що спонукають до еміграції такі: в Україні зараз немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах (58%) та немає реальної демократії та законності (56%), заради матеріального добробуту (48%), військові дії на сході України (33%), одержати досвід життя в іншій країні (20%), через загрозу власному життю, життю близьких (18%) [201].

У той же час, економічна криза призводить до деморалізації та порушення закону молоддю. В Україні 90% підлітків до 18 років хоча б один раз спробували алкоголь, а 40% вживають його регулярно. Більшість підлітків вперше в житті спробували алкоголь у віці 15 років, а 20% – у віці 13 років [138].

Наркоманія в Україні збільшується на 8% в рік – тенденція одна з найвищих у світі. 70% наркоманів – молоді люди у віці до 25 років. Жіноча наркоманія в Україні у відсотковому відношенні – найвища у Європі. У свою чергу, наркоманія впливає на негативну демографічну ситуацію. Всього на наркотичному обліку в Україні перебуває 618 тисяч алкоголіків, але реальна цифра, на думку фахівців, у вісім разів більше [138].

Наведені дані свідчать не тільки про кризу ціннісних орієнтацій сучасної молоді, але й про подальше загострення суспільних протиріч та конфліктів в Україні. Особливо небезпечним у цій ситуації є те, що найбільшим чином до цих конфліктів долучається молодь.

Отже, щодо економічної сфери суспільства та специфіки трансформації ціннісних орієнтацій молоді у ній, слід зробити такі **висновки**:

Сучасне українське суспільство успадкувало від радянського ті якісні характеристики, що були притаманні як певному виду матеріально-технологічного середовища, так й відповідному типу X-матриці. Шляхом утворення СРСР, соціум спробував вирішити основні завдання: зберегти себе від агресивного впливу західного капіталістичного суспільства; зберегти притаманну йому інституційну X-матрицю (неринкову матрицю). Остання обставина стала основним чинником, що визначила специфіку розвитку українського суспільства та ціннісних орієнтацій молоді. X-матриці Радянського Союзу повинен бути притаманний певний духовний символ, у якості якого був запропонований Моральний кодекс будівника комунізму як альтернатива духовним релігійним нормам. Поряд з цим, представники вищої номенклатури активно використовували різні ідеологічні засоби, для ототожнення, як самих себе, так й державного владного апарату з вищою релігійною цінністю. Девальвація релігійних норм самим негативним чином позначилася на наслідках трансформаційних процесів, що відбувалися як в ціннісних орієнтаціях молоді, так й суспільства у цілому, бо історична релігійна духовна компонента була знівельована, а вакуум що утворився, в результаті, так й не був заповнений духовними ціннісними орієнтаціями відповідного рівня та якості.

Ця негативна тенденція, що проявилася в процесі розвитку СРСР, а також наявність виразно спрямованих прагнень правлячої еліти, привели до того, що ціннісні орієнтації, як молодого покоління, так і суспільства в цілому, були кардинально змінені у 80-ті роки ХХ століття. До цього історичного моменту, партійно-господарська номенклатура, перетворившись на квазістан, відмовилась від первинного надзавдання – побудови комунізму та її устремління стали спрямовуватися до досягнення нової мети: максимальної концентрації влади та власності у своїх руках, з обов'язковим юридичним закріпленням досягнутих результатів.

Закономірно, що такий процес трансформацій повинен був початися з виразно спрямованих змін в ідеологічній сфері, що проявилось в заміні старих ідеалів та ціннісних орієнтацій, новими, які відповідали Y-матриці (ринковій матриці). Саме тому, в останнє десятиліття існування СРСР почалося активне переформатування ціннісних орієнтацій, причому основний упор робився на свідомість молодого покоління. Основним завданням, яке намагалися вирішити, було формування позитивної суспільної думки щодо приватної власності на засоби виробництва.

Процес перетворень почався з того, що в ідеологічну основу програми «перебудови» був покладений європоцентризм, а на практиці результатом спрямованих трансформацій, що проводились в ідеологічній складовій інституційної матриці, став стан культурного шоку, який зазнало радянське суспільство.

Саме такі процеси унаслідувало українське суспільство 24 серпня 1991 року, а головною особливістю економічної сфери його інституційної матриці стало формування олігархічних утворень, що спричинило поєднання самих негативних компонент, властивих, як радянській економіці, так і західній. Ця обставина призвела до процесу ще більшої девальвації духовної компоненти, як в моралі молодого покоління, так і суспільства в цілому, що у свою чергу, дозволило правлячій еліті почати інтеграцію матеріальних ціннісних орієнтацій у свідомість молоді. Тому цілком закономірно, що в сучасному українському суспільстві в свідомості молодого покоління домінуючими є не духовні, а матеріальні ціннісні орієнтації.

2.2. Зміна ціннісних орієнтацій у сфері політичного життя

Як вже було зазначено вище, Україну визначають як трансформаційне суспільство. Тому закономірно, що цей процес супроводжується зміною системи цінностей, у тому числі політичних орієнтирів. На початку 90-х років XX ст.

ідеологічна перспектива України була представлена наступною «палітрою» ідеологій:

- комуністична;
- соціалістична;
- соціал-демократична;
- ліберальна;
- християнська;
- національно-демократична;
- націоналістична.

Принаймні, в інструментарії соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, який проводиться щорічно з 1992 року, репрезентовані саме такі течії. При цьому, наприклад, у 2012-2015 рр. майже 50% громадян України ідентифікували себе як «невизначені», щодо ідеології, яку вони підтримують [253, с. 73-74]. В цілому, сутність масової свідомості така, що в ній можуть уживатися взаємовиключні соціально-політичні цінності. Однак, на початку 1990-х років цінність державної незалежності набула домінуючої цінності.

Сучасну українську політичну модель дослідники Н. Паніна та Є. Головаха назвали «керованою охлократією», коли внутрієлітарні конфлікти, у критичних ситуаціях, вирішуються апеляцією до мас, до Майдану.

Закономірно, що перетворення, які відбуваються в економічній сфері, сприяють змінам ідеологічної парадигми, й, опосередковано, зумовлюють активізацію процесу інтеграції у свідомість молодого покоління ціннісних орієнтацій, що в найбільшому ступені постулюються лібералізмом [221]. Це дає можливість здійснювати перехід до розвитку Y-економіки в українському суспільстві [335, с. 251].

Тому, в контексті нашого дослідження, необхідно розглянути основну сутність лібералізму як ідеології, для того, щоб визначити основний вектор трансформацій ціннісних орієнтацій молоді, що обумовлений процесом інтеграції ліберальних норм.

Аналіз наукових джерел надає змогу визначити зміст та сутність ідеології. Її змістом є сукупність спеціально розроблених морально-етичних норм, ціннісних орієнтацій, а також ідеалів, які пропонуються суспільству домінуючими на даному етапі політичними силами. Суть її полягає в тому, що вона є відображенням ціннісних орієнтацій, до яких прагне правляча еліта [335].

Розробкою провідних ідей лібералізму займалися такі вчені, як Л. фон Мізес [196], К. Поппер [231], В. Кімличка [128], Ф. Хайек [308], Д. Роулз [248], Ф. Немо [211], В. Макаренко [181], М. Фрідман [302] та інші. У своїх працях, як противники, так й прихильники, прийшли до єдиної думки: лібералізм нерозривно пов'язаний з капіталізмом. Як вказував Л. фон Мізес, сутність лібералізму можна висловити одним словом – власність. Всі інші його положення базуються тільки на цій фундаментальній цінності [196].

До основних принципів лібералізму відносяться: індивідуалізм; раціональність; рівність та справедливість; плюралізм та толерантність; мінімальне обмеження свободи індивіда [134]. У контексті дослідження, слід викласти основні коментарі, щодо цих принципів.

Індивідуалізм. Класичні ліберали вважають індивідуалізм декілька егоїстичним, однак такі характеристики особистості, як корисливість та самовпевненість, відносять до позитивних якостей, що цілком закономірно, так як основні постулати, при розробці даної ідеологічної моделі, були запозичені у А. Сміта, який обґрунтував тезу про те, що рушійною силою розвитку є егоїзм індивіда та його прагнення до наживи.

Раціональність дозволяє, як індивіду, так і суспільству, успішно реалізувати матеріальні ціннісні установки, інтегровані в їхню свідомість. Одночасно, фундаментальна теза про раціональну побудову соціуму надає можливість досить ефективно вирішити всі протиріччя, що виникають у його сферах, шляхом розробки відповідних технологій [196]. Як наслідок, ця тенденція викликає появу протиріччя між матеріальними та духовними нормами, що носить антагоністичний характер. Надалі, вирішення цього протиріччя, може призвести до загибелі однієї з протилежностей. Тому, у разі остаточної перемоги

принципів лібералізму, як в моралі молодого покоління, так й суспільства, буде превалювати матеріальна компонента.

Розробники ліберальної парадигми припускають, що принцип раціоналізму повністю звільнить людину від звичаїв та традицій, при цьому, не ставлячи кінцевих цілей, дасть чітке керівництво до дії [196]. Таке недотримання основних характеристик філософських принципів загального зв'язку та розвитку (послідовності, наступності, збереження досягнутих результатів), призводить до втрати поступальності суспільного розвитку, порушення спадкоємності поколінь. Однак для правлячої еліти, що використовує лібералізм у якості базової ідеології, з'являється можливість ефективно інтегрувати будь-які ціннісні орієнтації у свідомість як молоді, так і суспільства в цілому, виходячи з тих завдань, які слід досягти. При цьому, в момент трансляції необхідних норм та орієнтацій, відбувається нівелювання попередніх цінностей, а представники молодого покоління, поряд з іншими членами соціуму, сприймають це як належне.

Рівність та справедливість. У ліберальній ідеології ці принципи не корелюють з нерівномірним розподілом матеріальних благ, які мають місце в умовах капіталізму. Існують два пояснення цього: по-перше, матеріальними статками володіють тільки ті, хто працює багато та якісно, а по-друге, нерівний розподіл багатства, є стимулом, як для виробництва максимально широкого асортименту матеріальних благ, так й для зниження виробничої собівартості. Разом з цим, нерівномірний розподіл матеріальних благ призводить до труднощів з реалізацією принципу рівності в частині рівних можливостей. У цілому, як зазначає Ф. Кирилук, розуміння цих принципів у свідомості як молодого покоління, так і суспільства в цілому, зведено до усвідомлення рівності всіх перед законом [134].

Толерантність і плюралізм як принципи соціально-політичної взаємодії в суспільстві, які ґрунтуються на усвідомленні індивідом власної відповідальності за успіх або поразку в соціально-економічному житті. У власній неспроможності індивід має право звинувачувати тільки самого себе, а не інших членів

суспільства або особливості соціально-економічної формації [196]. Така установка знаходить своє відображення як у свідомості молодого покоління, так і соціуму в цілому. В той же час, спрямоване використання принципу плюралізму, дозволило обмежити механізми впливу релігійних організацій на ціннісні установки в соціумі.

Зниження впливу релігійних норм, в ході трансформації ціннісних орієнтацій молодого покоління, дозволило ефективно здійснити процес секуляризації у ліберальному суспільстві, що допустило ефективну інтеграцію матеріальних цінностей у свідомість молоді.

Мінімальне обмеження свободи індивіда. В лібералізмі були розроблені «негативна» та «позитивна» теорії свободи. Сутність «негативної» свободи полягає в тому, що суспільству необхідно максимально обмежити зовнішній тиск на індивіда та надати йому можливість діяти тільки відповідно до особистого вибору. Дії індивіда буде обмежувати тільки закон, а алгоритми побудови суспільних відносин можна буде моделювати та транслювати, наприклад, через ЗМІ. Теорія «позитивної» свободи ґрунтується на тому, що індивід добровільно виконує соціальні та громадянські обов'язки, так як він своє «справжнє Я» ототожнює з устроєм держави, співтовариства або класу [196]. Однак, у об'єктивній дійсності, практичне застосування принципу мінімального обмеження свободи індивіда увійшло в протиріччя як з «негативною», так й з «позитивною» теоріями свободи. Сутність його виражається в тому, що в країнах з панівною ліберальною парадигмою, забезпечується все більший ступінь контролю над діяльністю членів соціуму, й, особливо, молоді.

Закономірно, що соціум, в якому панує ліберальна парадигма, прагне до максимального задоволення матеріальних потреб, досягнення матеріального благополуччя [196, с. 310-362] та закладення принципу споживання у діяльність індивідів [291], а розвиток духовності особистості не входить до головних пріоритетів суспільного розвитку, отже, це призводить до зниження рівня попиту на них. Описуючи проблеми людини в західному суспільстві, Х. Ортега-і-Гассет вказав на те, що саме молоде покоління, більш за все, прагне до

вітальних ціннісних орієнтацій, з метою отримання ефекту «нічим не скаламученого свята» [215, с. 202-206].

Для ефективного впровадження ліберальної ідеології, необхідно щоб у суспільній свідомості мали місце такі особливості: 1) картина світу – Всесвіт як механізм, що функціонує відповідно до законів, які людина має можливість пізнати і змінити; 2) переконаність, що в основу побудови соціуму покладений «суспільний договір», який може бути переглянутий або скасований в будь-який момент; 3) уявлення про те, що суспільство повинно регулюватися тільки приватними інтересами окремих класів (груп), а політична та суспільна ієрархії підлягають скасуванню; 4) фрагментарне сприйняття буття, що обумовлює жорстку класифікацію всіх наук, видів мистецтва, суспільних явищ, тощо; 5) визнання переваги приватного (індивідуального) над цілим. Суттєвим моментом є те, як зазначає С. Кара-Мурза, що вищою цінністю повинна бути раціональність, а на рівні психології необхідно щоб соціум асоціював себе з ринком [122, с. 220]. Все це є вираженими характеристиками Y -матриці.

Сучасне українське суспільство й досі має всі ознаки модернізації, знаходячись в стані переходу від X-матриці до Y-матриці, наслідком чого є повна розпорошеність у ціннісних орієнтаціях – від традиціоналізму до лібералізму. В умовах перехідного суспільства це закономірно, бо традиційні для X-матриці соціальні інститути ще своє не віджили, а нові інститути, притаманні Y-матриці, ще не працюють на повну силу. Підтвердженням такої тези є соціологічні дослідження.

З точки зору соціально-політичної активності, дослідник А. Молдован виокремлює чотири наступні групи серед української молоді. До першої, найбільш численної, він відносить політично та громадянські пасивну молодь. Другу групу складають представники та прихильники різних контр субкультур – панки, пацифісти, скінхеди, націоналісти, анархісти тощо. В третю групу, вважає науковець, входить політично активна молодь, котра успішно завершила етап самоідентифікації та намагається посилити свої позиції у політиці. Проте ця група, у перше десятиліття XXI століття, була доволі нечисленною, оскільки

більш ніж 6 тисяч молодіжних організацій об'єднували лише близько 2% молоді. До четвертої групи А. Молдован відносить так звану «молодіжну піхоту», яка здатна за гроші або за запальну ідею вести активні дії [199].

Вже станом на 2013 рік, відповідно до ціннісних орієнтацій молоді у політичній сфері, науковці виділяли три типологічні групи молодих людей. Перша група віддає перевагу попереднім цінностям радянської доби, підтримує в Україні комуністичну, соціалістичну ідеологію, є прихильниками авторитарної свідомості та харизматичних лідерів, не підтримує ринкові реформи. Ця молодь схильна до акцій протесту під керівництвом старших.

Друга група молодих людей повністю відкидає цінності минулого, є прихильниками ліберальної ідеології, розвинутих ринкових відносин й конкуренції, віддає перевагу високому рівню соціального забезпечення громадян.

Для третьої групи молодих людей характерною є нетерпимість до будь-яких цінностей, окрім своїх власних. Такий тип молоді визначений як квазіреволюційний. Головною його ознакою є радикалізм, що проявляється не тільки у прагненні порвати зі старим світом, але й готовності до його руйнації. Політичний радикалізм також проявляється у нетерпимості до накопичення в економічній діяльності [20, с. 41].

Весною 2015 р. соціологічна група СОЦІС провела дослідження, з дозволу Р. Інглегарта, який започаткував у 1980-х роках міжнародний проект World Values Survey. Було опитано 25 000 осіб по всій Україні, за винятком тимчасово окупованих територій (Криму, «ДНР», «ЛНР»). Така велика вибірка дозволила проаналізувати цінності не лише на рівні України чи її регіонів (Захід-Центр-Північ-Південь-Схід), але й на рівні кожної окремої області [75].

Головна теза Р. Інглегарта: економічні зміни, у першу чергу зростання добробуту, ведуть до демократизації суспільства, а в сумарному ефекті – до модернізації суспільного життя. Але економічні зміни впливають на політику не прямо, а опосередковано через цінності, які домінують у суспільстві. Тому одним суспільствам, які стають заможнішими, не вдається перейти до демократії – й,

навпаки, певні суспільства можуть стати більш демократичними, не маючи потужних змін в економічній сфері, як, наприклад, в Україні. Разом з цим, аналізуючи ціннісні зміни, можна виявити напрямки подальшого розвитку суспільства.

За методикою Р. Інглегарта цінності заміряються за двома групами: наскільки суспільство є традиційно-релігійним чи секулярним – це перша група, друга група має відношення до цінностей виживання у протиставленні до цінностей самовираження (вимірюється рівень довіри в суспільстві, суб'єктивне відчуття щастя, рівень громадської активності та ін.).

Дослідження 2000-х років показали, що Україна, на відміну від сусідніх Білорусії й Росії, рухається до цінностей самовираження, тобто в напрямку демократизації суспільства. Однак, остання хвиля опитувань 2011 р. показали певний регрес в цьому напрямку.

Також опитування доводили, якщо в 2009 р. серед молоді виявилось 2 малозначущих цінності: участь у релігійному житті та участь у політичному житті (при цьому остання мала такий статус до 2012 року), то під час Революції гідності 2014 р. участь у політичному житті набула в середовищі української молоді статусу цінності середньої важливості [313].

На думку деяких дослідників, Євромайдан 2013-2014 рр. був пов'язаний із подальшим рухом у бік до цінностей самовираження. Недаремно його називають ціннісною революцією чи Революцією гідності, тому що гідність як цінність була провідною для самовираження. Дослідження, які були проведені під час Євромайдану, це припущення підтвердили: люди, які стояли на Євромайдані, дійсно показували інший набір цінностей, аніж більшість українського населення. З іншого боку, війна, що послідувала за Євромайданом, неминуче мала посилити цінності виживання, зокрема – прагнення до безпеки. Важливо було в'яснити, котра з цих двох взаємовиключних тенденцій перемагає у загальному балансі.

Соціологічне опитування СОЦІС показало, що в Україні зберігається рух у напрямку до самовираження. Іншими словами: суспільна атмосфера, щодо

проведення реформ, залишається сприятливою. Це ж дослідження виявило й групи/кластери українського населення, в яких найсильніше виражені цінності самовираження. Це – мешканці метропольних міст (Львів, Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків); молодь (18-35 років); люди із вищою освітою та середній клас. Значною мірою, ці групи переплітаються між собою: найбільша кількість молоді із вищою освітою, яка тяжіє до середнього класу (хоча не конче цим класом може стати), нараховується саме у метропольних центрах – котрі, за означенням, мають найбільше вишів.

Це ж опитування виявило серйозні регіональні відмінності на осі «традиційні-секулярні цінності». Тут чітко простежується ефект «двох Україн»: Західна й Центральна (україномовна) Україна представляє головним чином традиційні цінності, тоді як у Південній та Східній (російськомовній) Україні домінують секулярні цінності, у той час, як Київ займає серединну позицію. Несподіваним був результат, щодо цінностей самовираження: їхніх прихильників є набагато більше серед людей із традиційними, аніж секулярними цінностями.

Із цього аналізу, як вважає Я. Грицак, випливають три висновки [75]:

1. В Україні зберігається замовлення на реформи, й оскільки одна з головних груп, яка виражає це замовлення, є молодь, треба припустити, що маємо справу із довготривалою, а не короткотривалою тенденцією.
2. Ця група, однак, існує в потенції («у собі», але не «для себе»), бо лишається політично незадіяною – в Україні немає ані партії, ані рухів, ані відповідної ідеології, яка би відображала інтереси та специфіку поведінки молоді.
3. Рух до реформ в Україні буде сильнішим, якщо вдасться зберегти діалог та солідарність між двома групами, які виражають цінності самовираження – між «традиціоналістами» та «секулярними».

У такому контексті актуалізується питання, щодо ідеологічного супроводу трансформації ціннісних настанов української молоді, а також на скільки співпадає суще й належне у цьому процесі.

Незважаючи на те, що деякі вчені у своїх роботах, висунули тезу про деідеологізацію суспільства, наприклад Р. Арон [16], Д. Белл [346], К. Поппер [231], частина дослідників вважають, що світське суспільство не може існувати без ідеології. Більш того, Д. Зеркін прямо вказує: «Хибність закликів до тотальної деідеологізації доводиться тим, що життя ідеологічних доктрин у сучасному світі аж ніяк не припиняється, а триває» [335, с. 250]. Офіційне скасування ідеології, призводить до *використання суб'єктами політики латентної парадигми*, з метою спрямованої трансформації ціннісних орієнтацій як в індивідуальній, так і в суспільній свідомості [335].

Як правило, у більшості наукових досліджень наводяться такі причини застосування ідеологічних парадигм. По-перше, ідеологічні моделі маскують та містифікують справжні цілі й інтереси правлячих еліт [185, с. 112]; по-друге, ніякі масштабні трансформації в соціумі неможливі, без створення відповідного ідеологічного обґрунтування [121, с. 10].

Вагомою є причина, викладена в працях П. Сорокіна [269]. Ідеологічна складова, що визначена як «суперкультура», являє собою систему цінностей, ідеалів та ціннісних орієнтацій, які в обов'язковому порядку інтегруються в суспільну та індивідуальну свідомість. Саме ідеологічна парадигма дозволяє ефективно закріпити зв'язки у соціумі-«мережі», яким і є суспільство постмодерну, а також певним чином визначати вектор його розвитку. Цим і пояснюється об'єктивна необхідність включення ідеології в інформаційний соціум, у якості однієї з компонент.

Розглядаючи взаємозв'язок, між ідеологією та спрямованими трансформаціями ціннісних орієнтацій індивідуальної та суспільної свідомості, більшість вчених дійшла до висновку, що саме ідеологія визначає вектор цих змін. У свою чергу, якісна характеристика трансформацій, обумовлюється ефективністю й спрямованістю використання ідеологічної парадигми. Відносно суспільства постмодерну слід зауважити, що на рівні індивідуальної свідомості, ідеологія є не тільки ефективною зовнішньою умовою формування окремих ціннісних установок, а ще й засобом соціального проектування. Зокрема, С.

Кара-Мурза висловлює таку тезу: ідеологія – найважливіший спосіб формування системи ціннісних орієнтацій свідомості молоді, а створені нею міфи, «ліплять людину за образом заданої формули» [121, с. 5].

Ідеологія виконує мобілізаційну функцію, що особливо актуально в умовах перманентної системної кризи українського соціуму [335]. Разом з цим, внаслідок застосування ідеологічних парадигм, простежуються такі негативні тенденції: по перше, відбувається латентне програмування інтерпретацій реальності; по-друге, здійснюється активне спрямоване маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомістю [335] й, навіть, її ефективне моделювання [110, с. 165- 187].

Щодо специфіки ідеологічної ситуації у сучасній Україні, слід зазначити, що при юридичному закріпленні принципу деідеологізації, політична еліта, на практиці, всіяко впроваджує елементи жорсткої ліберальної ідеології. Таким чином, відбувається латентне завуальоване впровадження ціннісних орієнтацій, що постулюються ліберальною парадигмою, як у свідомість молоді, так і суспільства. Паралельно, проводяться маніпуляції зі свідомістю соціуму, покликані отримати його схвалення, у вигляді позитивної суспільної думки, щодо дій суб'єктів політики. Сутність цих маніпуляцій полягає у тому, що в свідомість суспільства інтегрується теза про те, що результатом всіх змін буде домінування соціально-демократичних норм [60, с. 327].

Ідеологія лібералізму, яка застосовується в суспільстві споживання, також отримує свій виразно спрямований розвиток. У підсумку, вона трансформується у «М'яку ідеологію» (Soft ideology), поява якої в сучасному українському суспільстві є тенденцією його розвитку. Її застосування не вимагає розробки додаткових спеціальних пропагандистських заходів, так як для цього використовується система споживання. Процес ідеологізації відбувається без примусового інтегрування відповідних норм та ціннісних орієнтацій, як, наприклад, в тоталітарних суспільствах, а шляхом використання реклами, телешоу та нових систем мережевого споживання. Ця ідеологія здатна ефективно закріплювати ціннісні орієнтації суспільства без застосування насильства, й в той

же час у індивідуальну та суспільну свідомість інтегруються такі норми, як крайній індивідуалізм, десоціалізація, нарцисизм, ексцентричність, байдужість до релігії, держави, прагнення до отримання задоволень. Закономірно, що вони негативно впливають як на процес побудови суспільних відносин.

Однак суттєвим моментом, що визначає застосування цієї ідеології політичними суб'єктами, є реалізація можливості отримання соціуму, що має високу ступінь керованості. Подальшим рівнем розвитку суспільства споживання, що досягається під впливом «М'якою ідеології», є суспільство-матриця, що складається з програмованих й добре керованих індивідів – автоматів, які ефективно виконують свої функції, однак не можуть проявляти людські емоції. Висока керованість таким соціумом призводить до його тотального контролю, а у підсумку, таке суспільство-матриця буде не здатне вирішувати головне стратегічне завдання – відтворення Людини, однак воно зможе служити цілям політичних еліт.

Здійснивши аналіз ціннісних орієнтацій у сфері політичного життя, слід зробити такі **висновки**:

Завдяки наявності стану переходу від X- до Y - економіки, в сучасному українському суспільстві має місце подвійна інституційна система як у політичній, так і в ідеологічній сферах, що проявляється у існуванні бінарної системи цінностей у молодого покоління. Відносне розмежування проходить за лініями: авторитаризм – лібералізм; цінності порядку – радикалізм; традиційні – секулярні цінності; виживання – самовираження, причому наочно виявляється розділення не тільки за «лініями Хантінгтона», але й простежується ефект «двох Україн». Багатовекторність ціннісних орієнтацій молоді підсилюється хвилеподібним коливанням від аномії до евномії. Остання, як відносний стан ціннісної злагодженості проявлялася у період революційних подій в Україні 2004 року та 2013-2014 роках, коли рух до цінностей самовираження задавав напрям до демократизації суспільства, а домінуючими цінностями були гідність та свобода.

При збереженні такої сприятливої тенденції, як орієнтація молоді на

подальше проведення демократичних реформ, ця група залишається у повному обсязі політично незадіяною, та, у той же час, відсутність реального базису для діалогу та солідарності серед молодого покоління, сприяє подальшому впровадженню ліберальної ідеології політичною елітою, яка в суспільстві споживання трансформується у «М'яку ідеологію». У цих умовах у свідомість молоді успішно інтегруються такі норми, як егоїзм, нарцисизм, ексцентричність, десоціалізація, маргіналізація свідомості, прагнення до отримання задоволень та байдужість до цінностей вищого порядку, якими є Людина, релігія, держава. Подальший латентний вплив «М'якої ідеології», у сукупності з реалізацією принципу максимального споживання, призводить, з одного боку, до максимальної керованості соціумом, а з іншого – до ціннісної дезінтеграції та поглиблення кризового стану в українському суспільстві.

2.3. Безпека цінностей сучасної молоді як чинник суспільного розвитку

Безпека об'єктивно означає відсутність загроз основним цінностям особистості та суспільства. *Безпека цінностей* та *безпека моралі*, що формують *безпеку процесу пізнання* є складовими безпеки духовності [279].

Головною складовою безпеки духовності є саме *безпека цінностей*, оскільки вони є фундаментальною компонентою самої духовності та слугують центральними орієнтирами для визначення пріоритетів, напрямку дії, мети суб'єкта, його життєвого сенсу. Оскільки цінності є основним елементом свідомості, яка, у свою чергу, визначає сутність буття, забезпечення безпеки цінностей, фактично призводить до забезпечення безпеки власного буття.

Важливим є розуміння цінностей як високого ступеню значущості відповідних явищ та предметів реального світу, що зумовлено потребами та інтересами соціального суб'єкта. Формування та фактичне входження цінностей у повсякденне життя, як мотивів до дії, є наслідком тривалих та складних

процесів. Потреба людини мати перед собою орієнтири для діяльності є основною підставою для виникнення цінностей. Адже наявність такого своєрідного дороговказу дозволяє людині не витратити кожного разу часу на вирішення якихось важливих питань та проблем її життя, а орієнтуватись на стереотип, закріплений у вигляді цінностей [193]. Система безпеки цінностей, у першу чергу, покликана забезпечити відсутність загроз, особливо в період їх трансформації, коли сама стабільність, як якість системи, зменшується.

Як зазначають деякі дослідники, існування, визнання й поширення тієї або іншої системи цінностей, нерозривно пов'язані, як з економічною та військовою міццю суспільств, що підтримують дані цінності, так й з особистим бажанням людей боротися за свої права, з рівнем їх духовності. Найбільш небезпечними є зіткнення та конфлікти ціннісних систем, що існують чи формуються не на основі національно-культурних спільностей, а в середині певного народу [193]. У такому випадку соціальні конфлікти здатні досягати максимальної напруги, що становить підвищену загрозу не тільки духовності суспільства, але й національній безпеці держави.

Безпека цінностей є важливою складовою суспільного розвитку, тому що стабільність соціуму передбачає розробку та створення стійкої системи захисту пріоритетів, у тому числі домінантних цінностей.

Протилежним процесу забезпечення безпеки цінностей виступають *джерела загроз безпеки духовності*. Сутнісна складова цього поняття розглядається як інформаційна, ідеологічна, психологічна, організаційна діяльність, спрямована, з одного боку, на руйнування духовного світу людини, релігійних та моральних орієнтацій та принципів, дестабілізацію її свідомості, духовне та інтелектуальне насильство, з метою опанування психікою, та, в подальшому, підкорення свідомості індивіда, а з іншого боку – на знищення духовної культури суспільства, традиційних та загальнозначущих ціннісних засад, його деморалізацію, на культивування ідеології насильства, ксенофобії, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, з метою дестабілізації соціуму [69].

В. Горлинський пропонує розглядати загрози розвитку суспільства, що виникають у духовній сфері, за наступними групами: до *першої групи* належать небезпеки руйнування духовного світу людини, що загрожують становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності. *Друга група* – це загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної та масової свідомості, ментальності. До *третьої групи* доцільно віднести загрози розвитку культури всього суспільства, його етнічних та конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню соціокультурних інститутів – науки, моралі, освіти, виховання, мистецтва, релігії, що забезпечують задоволення духовних потреб нації та обумовлюють ціннісні орієнтації особистості. Водночас, треба брати до уваги, що загрози в духовній сфері хоча й мають латентний, прихований характер, проте негативно впливають на соціально-політичні процеси та безпеку суспільства [69].

На жаль, в наш час відбувається поступове витіснення вищих цінностей та ідеалів утилітарними, прагматичними, технократичними орієнтаціями та глобалізаторськими імперативами мислення. Дедалі відчутнішу загрозу безпеці суспільства створює девальвація моральних цінностей, культурних та національних традицій, загальнолюдських гуманістичних цінностей. Наслідком духовного вакууму в суспільній свідомості стає моральний та правовий нігілізм, пропаганда культу жорстокості та насильства, пограння національних та релігійних святинь, розповсюдження насильства й порнографії.

Духовна «всеїдність», що поширюється серед молоді через Інтернет та ЗМІ, породжує мораль уседозволеності, яка межує з аморальністю. Зростання аномальної залежності людини від Інтернету та комп'ютерних технологій, слід розцінювати як загрозу свідомості та основну причину психічних захворювань, порушення пізнавальних функцій та соціальної апатії [69].

Руйнування ціннісних засад функціонування суспільства супроводжується соціальною аномією, девіантною та аморальною поведінкою, антисоціальною й антидержавною спрямованістю свідомості маргіналізованої

частини населення, соціальною конфронтацією, етнічно-культурною напруженістю.

Отже, розглянувши загальну специфіку безпеки цінностей молоді та джерел її загроз, перейдемо до аналізу її особливостей в сучасному українському суспільстві, просякненому процесами олігархізації.

Розглядаючи трансформацію ціннісних орієнтацій сучасної молоді, можна було б стверджувати, що вона викликана застосуванням «М'якої ідеології». Однак ця теза вірна тільки в першому наближенні. Справа у тому, що олігархізація як феномен українського соціуму, є причиною більш глибокого рівня, яка визначає, нехай опосередковано, напрямок розвитку ціннісних орієнтацій молодого покоління.

Вітчизняні олігархічні утворення всіляко прагнуть до максимальної концентрації у своєму розпорядженні, як різних видів ресурсів, так і владних повноважень, а їхні ціннісні орієнтації спрямовані на отримання надприбутку. Суттєвим моментом при цьому, є процес отримання контролю над засобами масової комунікації, що представляють собою ефективні важелі управління суспільною та індивідуальною свідомістю. У свою чергу, фінансова залежність працівників мас-медіа від олігархічних груп, є основною причиною подачі інформації, з позицій моралі олігархів як соціальної групи [60, с. 293].

Контроль над мас-медіа, який дозволяє сформувати позитивну суспільну думку, щодо феномену олігархії, спочатку призводить до його легітимації у суспільній свідомості, а, згодом, – до вбудовування інституту олігархії в інституційну матрицю українського соціуму. Власне, прагнення олігархічних утворень трансформувати інституційну матрицю відповідно до своїх завдань, є однією з головних причин, що опосередковано визначають вектор змін, які відбуваються в ціннісних орієнтаціях як молоді, так і соціуму. Зрозуміло, кінцевою метою є суспільна свідомість, так як інституціональна матриця відбивається у ній у вигляді певного архетипу [217, с. 110].

В умовах сучасного рівня розвитку українського соціуму, спрямоване застосування «М'якої ідеології» є одним з визначальних чинників, що дозволяє

прискорити процес нівелювання духовної компоненти системи ціннісних орієнтацій як індивіда, так і суспільства, особливо якщо врахувати, що молодь здатна до трансформації власних ціннісних орієнтацій у відносно малий термін.

Внаслідок дії філософського закону взаємного переходу кількісних та якісних змін, цей спрямований вплив, на першому етапі, призводить до якісної трансформації системи ціннісних орієнтацій молоді, а, на другому, – до відповідних змін у суспільній свідомості. При цьому, розвиток ціннісних орієнтацій суспільної та індивідуальної моралі набуває спрямованості до наживи та користолюбства [60, с. 275]. Закономірно, що кінцевим результатом є нівелювання духовної компоненти, властивої як індивідуальній свідомості представників молодого покоління, так і соціуму в цілому, а провідну роль у цьому процесі відіграють *засоби масової комунікації*.

Аналіз наукових розробок, таких дослідників, як Г. Маркузе [189], Д. Майерс [180], Діпак К. Гупта [86], Р. Барт [21], В. Петров [223], М. Лапченко [166], Д. Зеркалов [106], С. Кара-Мурза [121], А. Зинов'єв [107], А. Тузиков [289], Н. Кириллова [133], В. Глазунов [60] та інших, дозволяє зробити такі узагальнення: 1) в умовах сьогодення відбувається зміщення основних акцентів управління у бік інформаційного ресурсу [60, с. 290], а ЗМІ стають «безликим божеством» [107, с. 335-337] в постмодерному суспільстві; 2) ЗМІ та Інтернет – основні джерела, з яких молодь отримує інформацію різної спрямованості та за допомогою яких формується світогляд молоді в цілому [289, с. 123-133] та система ціннісних орієнтацій, зокрема [180, с. 311]; 3) засоби масової комунікації використовуються для створення та маніпулювання суспільною думкою [60, с. 25], а ступінь розвитку сучасних технологій дозволяє успішно досягти таких ефектів, як «дисципліна», «згода», «підтримка» [60, с. 294]; 4) напрямок розвитку ціннісних орієнтацій визначається елітою, яка обирає відповідні пріоритети, серед безлічі ціннісних норм та ідеалів; 5) мас-медіа ефективно транслюють в індивідуальну та суспільну свідомість певні потреби. Закономірно, що при трансляції переважно матеріальних потреб, проявляється тенденція домінування матеріальної компоненти в суспільній та індивідуальній свідомості, що неминуче

відбивається й на суспільних відносинах. Зокрема, у них починають превалювати індивідуалізм, корисливість, що, у свою чергу, обумовлює прояв такої тенденції, як відсутність толерантності [336]. У той же час, це сприяє подальшому розповсюдженню цінностей суспільства споживання.

Процеси формування та функціонування суспільства споживання вивчали багато філософів, такі як Е. Фромм [304], Г. Маркузе [189], В. Блюмкін [31] та інші. Важливою є його сутність, що викладена Е. Фроммом у такий спосіб: суспільство споживання представляє собою зібрання індивідів, що активно піддаються масовому навіюванню, внаслідок чого, їх єдиною метою стає максимальне матеріальне виробництво та споживання. Такий соціум керується професійними політиками й менеджерською бюрократією. Будь-які види суспільної діяльності підпорядковані економічним інтересам, тому кошти стають метою, а індивід трансформується в подобу автомата. Він відмінно одягнений, ситий, однак не має потягу до головної мети людської діяльності – виробництва духовних цінностей. При цьому засоби масової комунікації постійно проголошують, що саме такий спосіб життя приносить людям щастя [304, с. 112]

Аналогічну думку у своїх роботах виклав В. Блюмкін, при цьому він прямо вказав на ціннісні орієнтації, що транслуються у свідомість як молодого покоління, так й соціуму: «Споживайте ... Живіть заради придбання та споживання тих красивих, дорогих та зручних речей, які створює сучасна промисловість, заради чуттєвих насолод, у цьому сенс життя, у цьому його найвища цінність» [30, с. 63].

Закономірно, що суспільство споживання активно впливає на своїх представників, а, особливо – на молодь. Внаслідок цього вони трансформуються в «одномірних людей». Зокрема, на цю якісну особливість вказує у своїх дослідженнях Г. Маркузе. «Одномірність» індивіда пов'язана з тим, що він асоціює себе тільки з матеріальними речами, розуміючи себе, як «Я – це моє майно». При цьому у традиційному суспільстві, людина розуміла себе, як «Я – це мої принципи». У зв'язку з цими якісними особливостями свідомості особистості, у традиційному соціумі предмети побуту є додатком до людини, а в

суспільстві споживання відбувається перетворення, сутність якого полягає у тому, що індивід стає додатком до оточуючих його речей та служить тільки їм.

Суспільство споживання не здатне до прогресивного розвитку. В значній мірі це обумовлено тим, що в суспільній свідомості теорія колективної відповідальності заміщається теорією особистого успіху. Внаслідок цього, починає проявлятися стійка тенденція, сутність якої полягає в тому, що особисте благо стає вище загального, у зв'язку з чим знаходить панування індивідуалізм, а, далі, – егоїзм.

Щодо інтеграції засобами масової комунікації у свідомість української молоді відповідних цінностей суспільства споживання, необхідно зазначити наступне.

По-перше, українські мас-медіа культивують певний ідеал індивіда, який досягнув високого рівня добробуту та увійшов у фінансову еліту суспільства. Він являє собою розумного та вольового «завойовника-одиначку», у достатній мірі жорсткого та жорстокого, який не здатний до співчуття, основні життєві пріоритети якого спрямовані на досягнення матеріального благополуччя. Звичайно ж, ці установки знаходять своє відображення у свідомості молодого покоління, після чого екстраполюються на соціальні відносини. Внаслідок цього, виникає «феномен хижака», сутність якого полягає у тому, що молодь, вважаючи, що виживає найсильніший, всі відносини у суспільстві починає засновувати на «принципі сили». Логічним продовженням цієї закономірності є як зниження ступеня толерантності у соціумі, так і активізація процесу його дезінтеграції. У підсумку, суспільство починає трансформуватися у збирище незалежних індивідів, яких пов'язують тільки жорсткі економічні відносини. При цьому ніяких ідей вищого порядку, які обумовлюють появу інших відносин, а, отже, виконують функцію мобілізації, немає. Закономірно, що розпад соціуму на атоми-індивіди не дозволяє ефективно вирішувати поставлені перед ним системні завдання, й це є однією з основних негативних тенденцій його розвитку. Суттєвим моментом є те, що домінування у суспільних відносинах «принципу сили», може призвести до знищення соціуму [24, с. 110].

По-друге, засоби масової інформації активно постулюють тезу про те, що критерієм добірності є багатство та влада. У кінцевому підсумку, все зводиться до аксіоми: «Обраний – це багатий, багатий – це обраний». Істотним чинником є завуальоване, проте досить активне переконання молодого покоління у тому, ніби «гроші не мають запаху», тому, будь-який спосіб їх заробляння прийнятний.

Закономірно, що в процесі соціалізації, ці установки та критерії, впливають відповідним чином на рівень духовності молоді та наявність/відсутність потужної духовної компоненти в структурі ціннісних орієнтацій молоді, що неминуче знаходить відображення й у специфіці побудови суспільних відносин. Зокрема, в них починає проявлятися негативна тенденція, сутність якої полягає у тому, що багато представників молодого покоління починають відчувати презирливе ставлення до людей, які мають низький матеріальний достаток. Важливим є те, що ця тенденція спричиняє не тільки зниження рівня толерантності в соціумі, а й неприпустима з точки зору етики. Адже не можна не погодитися з В. Ключевським, який висловив таку тезу: «Хто з людей зневажає людей, повинен зневажати й самого себе, тому зневажати людей вправі тільки тварини» [136, с. 365].

По-третє, засоби масової комунікації активно транслюють досить специфічні установки про джерела щастя, якими є матеріальне багатство та споживання. Обидві тези запозичені у мас-медіа країн Західної Європи та США [189;274;180;161]. У контексті даного дослідження необхідно розглянути вплив обох установок на рівень духовності ціннісних орієнтацій молодого покоління.

Активний вплив ЗМІ на свідомість молоді підтверджують й соціологічні дослідження. Пріоритетним джерелом інформації для української молоді залишається телебачення [201], 65%, серед опитаної молоді, принаймні, раз на тиждень дивляться загальнонаціональні телеканали, а 30% – місцеві, 8% – іноземні. Сучасна молодь, яка веде активне соціальне життя, має потребу у щоденному доступі до мобільного зв'язку, соціальних мереж та електронної пошти. Дослідження «Молодь України-2015» підтвердило те, що більшість молодих людей мають у особистому користуванні Інтернет – 82%, 77% –

персональний комп'ютер, 59% – мобільний телефон, а 46% – смартфон. Кожен четвертий, серед молоді, користується планшетом (24%), незначна частина (8%) – електронною книгою. Більшість молоді користується Інтернетом один або кілька разів на день (86%). Також, кожен четвертий, серед молодих людей (26%), хоча б раз на тиждень слухає радіо. Друковані засоби інформації є найменш затребуваним у молодіжному середовищі інформаційним джерелом: 19% молодих людей раз на тиждень переглядають місцеву пресу, 17% – загальноукраїнські видання, 3% – іноземну пресу [201].

Саме тому, наслідком трансляції установки про матеріальне багатство як джерело щастя, є виникнення тенденції, у вигляді прагнення молоді до накопичення матеріальних цінностей та акумулювання фінансових коштів, з метою знайти основне джерело щастя. Суттєвим моментом є нівелювання, за допомогою «М'якої ідеології», мотивації до духовного самовдосконалення й саморозвитку.

У цьому контексті важко не погодитися з думкою А. Шопенгауера про те, що тільки причетність людини до процесу одержання знань, розумової праці, творчості, дозволяє отримати відчуття внутрішнього задоволення, а, отже, й щастя. «Тим не менше, – вказував філософ, – люди в тисячу разів більше зайняті придбанням багатства, ніж культурою духу, як не очевидно, що те, чим ми є насправді, означає для нашого щастя набагато більше, ніж те, що ми маємо» [327, с. 22].

На жаль, стан речей докорінно не змінився й у теперішній час, у тому числі й в країнах, що «зробили крок» у постмодерн. Зокрема, Д. Майерс, який проводив дослідження у США, зробив такий висновок: незважаючи на те, що в період з середини до кінця ХХ століття громадяни стали у два рази багатше, тільки третина від загальної кількості вважають себе щасливими [180, с. 760]. Важливим є також те, що один з висновків, до якого дійшов учений, співвідноситься з позицією А. Шопенгауера. Його сутність полягає в тому, що значні грошові кошти, з досить високим ступенем ймовірності, здатні зробити свого власника нещасним [180, с. 759].

Таким чином, можна стверджувати, що індивід, який прагне до фінансових статків як до джерела щастя, невірно визначає напрямок докладання своїх здібностей та можливостей. Безперечно, певний рівень матеріального достатку необхідний, проте він є таким собі додатком до щастя, але не одним з його джерел. «Сутність щастя полягає не в тому, щоб досить благополучно прожити, але в тому, щоб відчувати та зрозуміти, у чому воно може складатися» [136, с. 372].

Одним з найважливіших наслідків інтегрування у свідомість молоді ціннісних орієнтацій, що визначають вектор її прагнень до багатства як джерела щастя, є активізація процесу заміщення духовних ціннісних орієнтацій, отже – збільшення швидкості нівелювання їх духовної компоненти. У підсумку, це тягне за собою збільшення обсягу товарів та послуг, що продаються й це, безсумнівно, позитивно відбивається на показниках економічної сфери. Однак основні зусилля молодого покоління отримують неправильний вектор. Справа у тому, що споживацтво не робить людину щасливою внаслідок двох причин: здатності індивіда швидко адаптуватися до досягнутого рівню та схильності до соціального порівняння. Феномен швидкої адаптації проявляється у тому, що людина, у відносно короткий термін, звикає до рівню матеріальної забезпеченості, якого вона домоглася (навіть якщо цей показник дуже високий). Тому для того, щоб відчувати знову почуття задоволення від досягнутого, їй потрібно щось більше. Природно, процес підвищення добробуту, внаслідок об'єктивних причин (прибутковість бізнесу, податкова політика, інвестиційний клімат, прояв економічних криз, тощо), має певні межі. Тому отримувати почуття задоволення, від збільшення рівню матеріальної забезпеченості, стає все складніше [180, с. 763].

У свою чергу, соціальне порівняння дуже сильно впливає на самооцінку індивіда. Людина постійно прагне порівнювати себе з тими, хто досяг чогось значного у професійному плані, або має більший обсяг власних матеріальних ресурсів. У разі якщо її рівень, перевищує відповідний показник іншої людини, вона відчуває радість досягнутим, якщо немає – розчарування. Цю особливість, притаманну багатьом людям, а, понад усе, – представникам молоді, ефективно

використовують ЗМІ. Під час порівняння відбувається процес штучного зниження рівню самооцінки індивіда, так як людина усвідомлює, що у її володінні відсутній певний матеріальний об'єкт, наявний у інших. У свою чергу, потреба у підвищенні рівню самооцінки, стає причиною того, що у людини виникає мета придбати цей предмет. Істотним негативним моментом є постійне повторення цього ланцюга причинно-наслідкових зв'язків, так як мас-медіа періодично демонструють людині новостворювані матеріальні блага [180, с. 763]. Закономірно, що внаслідок цих маніпуляцій, здійснюваних «М'якою ідеологією» за допомогою ЗМІ, молодь не може знайти постійне джерело щастя у збільшенні обсягів споживання. Однак у неї активно розвивається важлива якість: в системі ціннісних орієнтацій, споживацтво займає одну з домінуючих позицій. У підсумку, постійно збільшується прагнення представників молодого покоління до придбання матеріальних цінностей, що трансформує їх у «рабів речей» [214, с. 164].

У цьому випадку напрошується цілком закономірний та логічний висновок про те, що установка на споживацтво тягне за собою штучне підвищення ступеню значимості матеріальних ціннісних орієнтацій у свідомості молодого покоління. Однак, це тільки в першому наближенні. Прагнення до збільшення обсягів споживання, може призвести до виникнення суперечності між «споживацтвом» та соціальною природою людини, яка виражається у необхідності створення духовних благ для інших людей. У свою чергу, спроба подолати це протиріччя, як правило, призводить до того, що індивід розчаровується у всій системі людських цінностей [30, с. 63], а це тягне за собою певні руйнівні перетворення у свідомості молоді. При цьому істотним моментом є не тільки деструктивний вплив споживацтва на рівень духовності системи ціннісних орієнтацій. Важливою видається й та обставина, що у свідомості молодого покоління починає превалювати принцип «наплювати на майбутнє», який негативно впливає на розвиток духовного потенціалу особистості [180, с. 766].

Підводячи проміжний підсумок, необхідно відзначити, що наслідком негативного впливу «М'якої ідеології», що інтегрує за посередництвом мас-медіа вищевказані ідеали та ціннісні орієнтації, є зниження рівню духовного потенціалу, яким володіє молоде покоління нашої країни. Крім того, у його свідомості знаходять прояв такі якості, як байдужість до історичної долі суспільства, релігії, прагнення до отримання задоволень, крайній індивідуалізм, десоціалізація [332].

Розглядаючи основні трансформації, що відбуваються в системі ціннісних орієнтацій свідомості молоді, необхідно відзначити, що вони здійснюються на тлі такого негативного явища, як *відсутність прагнення якісно оволодівати знаннями*. Особливо таке негативне явище посилюється під впливом засобів масової комунікації як основного інструменту «М'якої ідеології», головним завданням яких є формування досить вузького світогляду «одномірної людини», для забезпечення високого ступеня керованості соціумом.

Ця тенденція властива не тільки Україні, вона проявилася у багатьох країнах Західної Європи, а також в США. В процесі проведення досліджень ця тенденція була виявлена такими вченими, як М. Вебер [43, с. 237-264], А. Моль [200], А. Тузиков [289], С. Кара-Мурза [121] та іншими.

Зокрема, С. Кара-Мурза прямо вказує, що мас-медіа є інструментом одурманювання, так як ефективно знижують інтелектуальний рівень багатьох представників соціуму, а особливо – молоді. При цьому, в якості основних причин він розглядає: по-перше, зниження інтелектуального рівня повідомлень, які транслуються. По-друге, активний вплив засобів масової комунікації на розвиток стереотипного мислення [121, с. 26]. Виділяється ще одна причина – реклама, за допомогою якої енергія молодого покоління спрямовується не в русло отримання знань, а у бік збільшення обсягу споживаних товарів та послуг [180], при цьому ЗМІ привчають молодь не замислюватися над вибором шляху задоволення потреб, хоча на складність проблеми вибору вказувало багато філософів, зокрема М. Хайдеггер [307] та Н. Аббаньяно [1].

Безперечно, молоде покоління повинно мати достатньо високий рівень знань, за домінуючої духовної компоненти в системі ціннісних орієнтацій. Як відзначав Демокрит, «більш вірними є надії на майбутній добробут освічених, ніж багатство невігласів» [5, с. 107]. Однак у такому випадку, можуть виникнути деякі протиріччя. По-перше, між цілями, що переслідують суб'єкти політики, застосовуючи «М'яку ідеологію» та ціннісними орієнтаціями молоді. По-друге, між високим рівнем духовності молодого покоління та несуттєвим значенням духовного розвитку соціуму, що характеризується низьким ступенем піднесення людини. Справа у тому, що чим якісно вищий ступінь освіченості молоді та значніше її моральний потенціал, тим вищі вимоги, що пред'являються в процесі соціалізації до рівня духовності суспільства та його системи ціннісних орієнтацій.

Крім того, високий ступінь освіченості молодого покоління й значний моральний потенціал, є тими істотними причинами, що викликають певну складність в програмуванні його дій. Можна припустити, що закономірним підсумком вирішення цих протиріч буде прагнення молодого покоління українців, яке володіє якісною системою знань та високим ступенем духовності, трансформувати невідповідні характеристики інституційної матриці соціуму.

Звичайно, олігархічні суб'єкти, які намагаються змінити інституційну матрицю, цілком усвідомлюють ймовірність виникнення вищевказаних протиріч. Тому на шляху формування якісного масиву знань та підвищення рівня духовності постає «М'яка ідеологія», що використовує у власних цілях, як засоби масової комунікації, так й природні характеристики людини.

В умовах застосування «М'якої ідеології», навіть інтенсивна дія зовнішніх причин (наприклад, відповідна політика освітніх інститутів, а також спрямований вплив сім'ї), не призведе до підвищення освітнього рівня молоді та формування її високого духовного потенціалу. Це пов'язано з тим, що зусилля інститутів сім'ї та освіти, які виступають як зовнішні протиріччя, діють тільки через протиріччя внутрішні. У свою чергу, внутрішні протиріччя являє собою певну боротьбу, між зовні привнесеними установками та негативним ставленням

до освітнього процесу, сформованим «М'якою ідеологією». З урахуванням високої ефективності цієї ідеологічної моделі, ймовірно є перемога інтегрованих нею установок. Тому негативне ставлення молоді до процесу оволодіння знаннями буде важко подолати. З цієї ж причини, збережеться й домінування матеріальних ціннісних орієнтацій у свідомості багатьох її представників. У підсумку, стає майже неможливим вирішити гармонійним шляхом протиріччя, що виникають між інститутами сім'ї та освіти, з одного боку, та молодим поколінням, – з іншого, якщо не враховувати всю специфіку забезпечення безпеки цінностей молоді.

У якості **висновків** можна зазначити, що система безпеки цінностей покликана забезпечити відсутність загроз, особливо в період трансформації ціннісних орієнтацій, коли сама стабільність як якість системи зменшується. Існує кілька груп загроз суспільного розвитку, що виникають у духовній сфері суспільства та обумовлюються ціннісною кризою: небезпеки руйнування духовного світу людини; загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної свідомості та ментальності; загрози розвитку культури всього суспільства та функціонуванню соціокультурних інститутів.

У наш час відбувається поступове витіснення вищих цінностей та ідеалів утилітарними та прагматичними орієнтаціями. Руйнування ціннісних засад функціонування суспільства супроводжується соціальною аномією, девіантною та аморальною поведінкою, антисоціальною та антидержавною спрямованістю свідомості маргіналізованої частини молоді, соціальною конфронтацією, етнічно-культурною напруженістю. І все це відбувається в українському суспільстві на тлі процесів подальшої олігархізації.

Внаслідок олігархізації держави, а також застосування олігархічними утвореннями «М'якої ідеології», активно проявляється тенденція нівелювання духовної компоненти у ціннісних орієнтаціях молодого покоління. Суттєвим моментом є той факт, що цей процес здійснюється на тлі систематичного зниження інтелектуального потенціалу молоді. Закономірно, що ці негативні причини відображаються, як у відповідних системах суспільної свідомості, так й

в духовно-моральному потенціалі соціуму. Подальшим підсумком перетворень духовності, що відбуваються у свідомості молоді може з'явитися не тільки феномен психологічних злиднів мас, а й «духовне поневолення соціуму» [301, с. 217].

Висновки до другого розділу

Аналіз особливостей генезису інституційної матриці українського соціуму дає змогу стверджувати, що наприкінці ХХ ст. українському суспільству були притаманні якісні характеристики неринкової Х-матриці, що дісталися у спадщину від минулої радянської доби. На сучасному конкретно-історичному етапі не відбулося остаточного переходу від інститутів неринкової Х- до ринкової Y-матриці. Процес перетворень почався з виразно спрямованих змін в ідеологічній сфері, що проявилось у заміні старих ціннісних орієнтацій, новими, які відповідали Y-матриці. Якісними особливостями даних трансформацій є поступове заміщення вищих цінностей та ідеалів утилітарними та прагматичними. Особливим є те, що цей процес відбувається на тлі подальшої олігархізації та одночасно девальвації релігійних норм, зумовленої історичним розвитком секуляризації. Вакуум, що утворився внаслідок нівелювання релігійної духовної компоненти у свідомості українського суспільства та використання «М'якої ідеології», так і не був заповнений духовними ціннісними орієнтаціями відповідного рівня та якості. Тому закономірно, що руйнування ціннісних засад функціонування суспільства супроводжується соціальною аномією, девіантною та аморальною поведінкою, антисоціальною та антидержавною спрямованістю свідомості маргіналізованої частини молоді, соціальною конфронтацією, етнічно-культурною напруженістю. Важливим є те, що ці чинники негативно віддзеркалюються, як на особливостях функціонування суспільної свідомості, так і на процесі розвитку духовно-морального потенціалу соціуму.

РОЗДІЛ 3

СПОСОБИ ЗАКЛАДЕННЯ КОНСТРУКТИВНОГО БАЗИСУ В ЦІННІСНІ УСТАНОВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Процес перетворення моралі перехідного суспільства, з метою поглиблення духовної компоненти у ньому, необхідно починати з трансформації ціннісних орієнтацій молоді. Як інструмент, можна ефективно використовувати інститут сім'ї, так як, по-перше, він є малою моделлю суспільства, а по-друге, він має здатність спрямовано змінювати ціннісні установки молодого покоління.

Наступним чинником, що посприяє духовному відродженню українського суспільства, його консолідації та інтеграції у свідомість представників молодого покоління моральних норм є інтелігенція. Шляхом реалізації принципу соціальної справедливості інтелігенція зможе закласти підвалини становлення громадянської злагоди в Україні.

3.1. Відродження виховної функції сім'ї для гармонізації моралі молоді

Доведеним є факт наявності тенденції заміни духовних норм матеріальними в сучасному українському суспільстві, при цьому цей процес притаманний, як суспільній свідомості в цілому, так і моралі молодого покоління зокрема [334]. Трансформації, які відбуваються в обох ціннісних системах, не відстоять одна від одної, а взаємозалежні та взаємообумовлені, що у свою чергу негативно впливає й на побудову відносин у суспільстві, так як в їхню основу закладаються такі норми, як індивідуалізм, егоїзм, користь, тощо [333].

Цілком логічним є те, що у даному випадку, у стосунках проявилася така негативна тенденція, як відсутність толерантності, що ще більше сприяє

дробленню соціуму, у результаті чого воно стає нездатним забезпечити вирішення головного завдання, що стоїть перед ним: відтворення Людини.

В умовах складних соціально-політичних трансформацій та в процесі атомізації суспільства, молоде покоління не може орієнтуватися на досвід батьківських сімей, оскільки період нестабільності в суспільних відносинах, що триває з 1990-х років, у достатній мірі деформував ці образи. Разом з цим, значення сім'ї як малої соціальної групи зберігається у якості однієї з найважливіших життєвих цінностей молоді [313, с. 82].

За результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 1994-2014 рр. цінність сім'ї/сімейного способу життя та благополуччя дітей у 2009, 2012 та 2014 роках є домінантними цінностями. Опитування, проведене влітку 2016 року, Центром незалежних соціологічних досліджень «Омега», на замовлення Міністерства молоді та спорту України, ілюструє, що 71,7% респондентів найбільше прагнуть у своєму житті досягти сімейного щастя. Примітним є те, що всі інші стратегічні життєві цілі та цінності відстають на порядок нижче [313, с. 82-83].

Отже, сім'я як дійсність, а також сама ідея сім'ї несе у собі функцію соціального стабілізатора та духовного інтегратора українського суспільства. На жаль, ідея традиційної сім'ї досить часто розбивається о сурові реалії сьогодення та вимагає пошуку відповідей, щодо шляхів та механізмів відродження, як самої сім'ї, так й її виховної функції, а також щодо прищеплення рис духовності молодому поколінню.

У сучасних реаліях, багато батьків зайняті пошуками роботи та заробітку, внаслідок різних об'єктивних та суб'єктивних причин. Тому у них відсутня можливість приділяти достатню кількість уваги молодому поколінню. При цьому одні перекладають турботу на найманих працівників, інші – на державні освітні установи, а треті просто залишають дітей наодинці з власними труднощами та проблемами. Крім того, саме відсутність цієї уваги, батьки намагаються компенсувати придбанням матеріальних цінностей та «зануренням» дитини у віртуальний світ. Молодь виховується у духовному

вакуумі, при цьому вона не тільки не знає істинної сили духовних норм, а й сама не здатна генерувати та керуватися ними. Однак, тільки молоде покоління, для якого духовність буде не простим словом, але мірилом всіх діянь, зможе вивести українське суспільство з кризового стану. Тому, намагаючись викласти певну стратегію оптимізації процесу відродження духовних цінностей українського соціуму та молодого покоління в ньому, будемо виходити з такої тези індійського філософа М. Ганді: «Якщо ми хочемо досягти справжнього миру в усьому світі, то починати потрібно з дітей» [67].

У рамках дослідження слід спиратися на інтеграцію інститутом сім'ї в мораль молоді такої духовної норми як любов до ближнього. Починаючи від Конфуція, який стверджував: «Любов – це початок та кінець нашого існування. Без любові немає життя» й до філософів сьогодення, які так само відносять любов до вищих цінностей, що мають загальнолюдське значення, вказується на те, що ця норма безпосередньо впливає на формування та розвиток відносин у суспільстві, є однією з визначальних в екзистенції індивіда. Тому розглядаючи процес інтеграції такої норми, як любов до ближнього, є можливість більш повно виявити каузальні та корелятивні зв'язки між системою цінностей сім'ї та мораллю молодого покоління.

Логіка подальшого дослідження потребує визначитись з наступним питанням: для чого потрібно інтегрувати любов до ближнього як духовну норму в мораль молоді? Відповідь на це питання знаходимо у Б. Рассела: любов – це рушійна сила всього [236, с. 256].

І. Кант вказував, що старшому поколінню обов'язково необхідно навчити молодь любити інших. В душі кожної людини апіорі міститься «щось», що постійно змушує її дбати про благо інших людей, а не тільки про своє власне. Саме цю даність батьки повинні всіляко розвивати в дітях. У свою чергу, любов до інших, дозволить молодому поколінню відчувати радість не від нагороди, що одержується за її прояв, а, безпосередньо, від самого процесу дарування любові [120, с. 138].

Слід розглянути питання, яким саме чином можна «прищепити» любов в системі цінностей свідомості молоді. Більшість дослідників, що працювали над його вирішенням, прямо вказують: тільки батьки, досить ефективно здатні відкрити в молодому поколінні «джерело любові», проявляючи до нього відповідні почуття. Бо «любов починається з любові» – це теза, яку виклав французький мораліст Ж. Лабрюйєр [295, с. 314]. Необхідно вказати, що ця теза корелює з іншою: любов прищеплюється тільки любов'ю [278, с. 371].

З точки зору швейцарського педагога І. Г. Песталоцці, батьківська любов здатна розвинути в молодому поколінні паростки любові, й, перш за все, самих батьків, а в подальшому, це почуття трансформується в любов до всіх оточуючих людей. При цьому батьки повинні служити любові дитини, а не її егоїзму, який по-тваринному збуджується та підтримується [295, с. 370].

На думку Б. Рассела, саме батьки можуть пробудити у молодого покоління «любов до ближнього» [237]. У свою чергу, А. Платонов вказував на те, що батьківська любов дозволяє пробудити в молодій людині «джерело» любові, перш за все, безпосередньо, до батька та матері, а в подальшому, це «невгамовне почуття» поширюється й відносно інших членів суспільства.

Любов батьків до дітей повинна виявлятися тільки заради самої любові, на що вказував у своїх роботах В. Стоюнін: «Безкорислива любов може з'явитися тільки тоді, коли улюбимій дитині бачать насамперед людину, народжену не для будь-чиєї потіхи, а для самої себе, для власного щастя, для можливого повного вираження ідеї людського життя, людину, якій належить майбутнє, але яка зараз вимагає допомоги, щоб піднятися, твердо стати на ноги та влаштувати свою долю відповідно до свого людського призначення» .

Отже, інститут сім'ї, використовуючи як інструмент батьківську любов, здатний успішно інтегрувати цю норму в мораль молоді. Шляхом прояву любові, батьки пробуджують у молодому поколінні сильне творче почуття, яке, в подальшому, буде мати місце не тільки по відношенню до близьких, але й до інших людей.

У підсумку, людина, яка пізнала батьківську любов, здатна активно протистояти негативному впливу суспільства споживання, так як любов, генерована нею, буде спрямовано трансформувати відносини з іншими, внаслідок чого вони не будуть засновані на егоїзмі, користі, заздрості. «Лише любов'ю, – писав Г.В.Ф. Гегель, – може бути зламана сила об'єктивного, так як любов усуває всю сферу його влади» [55, с. 143].

У дослідників існує декілька взаємопов'язаних точок зору щодо впливу батьківської любові на формування відповідних цінностей:

1. Батьківська любов благотворно впливає на формування у індивіда таких якостей як доброта, щирість, співчуття, а також на здатність любити іншого, відчувати себе щасливою (Б. Рассел) [236, с. 381].

2. Інститут сім'ї закріплює в моралі молоді такі якості, як доброта, співчуття, повага, які, в подальшому, активно проявляються у стосунках з іншими людьми, а також можливість успішно долати труднощі. У свою чергу, відсутність сім'ї, що генерує батьківську любов, призводить до прояву негативної тенденції: у системі цінностей молодого покоління закріплюється та розвивається егоїзм (В. Белінський). Внаслідок цього, у подальшому, молодь починає виходити з таких ціннісних установок: життя – боротьба егоїстичних особистостей, тому переможцем виходить тільки той, хто більше безжалісний та хитрий [22, с. 175].

3. Любов батьків впливає на формування всієї ціннісної системи особистості. При цьому ідеї правди та неправди, добра та зла виробляються у індивіда з правильних, людських відносин до нього, а його моральність отримує тверді основи без частих повторень абстрактної моралі.

Любов батьків, на думку Б. Рассела, необхідна для нормального становлення світогляду молодого покоління. Внаслідок прояву батьківської любові, у дітей з'являється впевненість у житті, а також здатність надалі любити вже власних дітей.

При цьому почуття захищеності, яке виникає у молоді, внаслідок прояву батьківської любові, дозволяє «не загинути духом» у момент усвідомлення

прояву зла у цьому світі. «Але саме це усвідомлення, – писав Б. Рассел, – необхідно як дихання. Неможливо виростати, не відаючи про війни, погроми, злидні та хвороби ... » [236, с. 712].

Дієвим є механізм впливу любові батьків на придушення почуття страху, що викладений у працях С. Соловейчика. В основі всіх вад людини, а саме, жадібності, брехливості, боягузтва, підлості, заздрості, підступності, зради, ліні, лежить страх. Він виникає, коли старше покоління, в процесі виховання, оперує не любов'ю, а загрозою або безпосереднім застосуванням покарання. Зміцнюючи в дитині цей страх, батьки породжують зло, навіть у разі, якщо вони діяли виходячи з добрих намірів. У свою чергу, оперуючи почуттям любові, батьки здатні розчинити тунель зла, тобто почуття зла, яке було викликано у дітей будь-якими зовнішніми причинами. У підсумку, буде перерваний зв'язок зі злом ззовні. Основний принцип стратегії виховання, який запропонував С. Соловейчик – всіляка протидія створенню «тунелю зла» шляхом прояву любові та добра [266].

Отже, проявом власної любові батьки сприяють тому, що доброта, чуйність, співчуття, здатність співпереживати міцно закріплюються в моралі молоді у процесі її формування. Та, навпаки, виховуючи молоде покоління без прояву любові, використовуючи тільки покарання, вони інтегрують у його свідомість почуття страху, що є основою для зародження в особистості егоїзму, лінощів та ін. Тому для формування особистості, ціннісні орієнтації якої були б засновані на духовних нормах, прояв батьківської любові є основоположним.

Виникає закономірне питання: що у підсумку буде мати суспільство, яке використовує любов батьків для спрямованої трансформації моралі молодого покоління, а також застосовує інститут сім'ї для інтеграції в свідомість молоді такої цінності, як любов? Є висока ймовірність отримати особистість, в системі цінностей якої превалюють духовні норми, які, у свою чергу, є «моральним імунітетом проти зла» [278, с. 147]. У підсумку, це дає суспільству можливість включити в себе духовно розвинену особистість,

здатну толерантно будувати відносини у ньому, тобто Людину [278, с. 183]. Саме така Людина налагоджує відносини з іншими членами соціуму, базуючись на любові до ближнього, повазі, емпатії, чуйності, правдивості та співчутті.

Існують кілька важливих моментів, які стосуються взаємодії старшого та молодшого поколінь на рівні сім'ї, проте, безпосереднім чином детермінують спрямованість трансформаційних процесів, що відбуваються у системі цінностей молоді.

По-перше, батьки повинні систематично спрямовано розвивати власну мораль; по-друге, вони зобов'язані вибудувати алгоритм толерантних взаємовідносин у суспільстві. Основна причина полягає у тому, що ці фактори впливають на процеси трансформації моралі молодого покоління й на побудову ним толерантних суспільних відносин. Розглянемо взаємозв'язок між цими детермінантами та процесом трансформації ціннісних орієнтацій молоді більш детально.

В. Бехтерев у своїх працях обґрунтував тезу, згідно якої діяння представників молодого покоління, особливо у ранньому віці, ґрунтуються на наслідуванні. Зокрема, він вказував: «Дитина всьому наслідує, а тому приклад у цьому віці означає все: оточіть дитину хорошими прикладами, вона їх перейме та буде хорошою дитиною; оточіть її дурними прикладами – й вона буде поганою дитиною» [28].

Аналогічний висновок зробив О. Острогорський: молоде покоління багато речей наслідує, після чого таке наслідування стає звичкою. Причому, чим раніше ця звичка формується, тим міцнішою вона стає [28].

П. Лесгафт вказував на те, що вчинки осіб, близьких до дитини, а не слова, безпосередньо впливають на розвиток її особистості [174, с. 283]. Аналогічну тезу висловлював й А. Макаренко: тільки поведінка дорослих є вирішальною у вихованні молоді. Цей процес ґрунтується не на повчальних бесідах представників старшого покоління з молодшим, а на організації сім'ї, особистого та суспільного життя самих батьків. При цьому у вихованні немає

дрібниць, бо вони діють постійно, в принципі, вони й є основними складовими буття людини [181, с. 175].

Таким чином, виявляється взаємозв'язок, між побудовою взаємин у суспільстві представниками старшого покоління, та впливом специфіки цих взаємин на процес морального виховання молоді. Такий взаємозв'язок обґрунтував у своїх роботах В. Вахтеров уточнюючи, що виховання молоді здійснюється не стільки за допомогою слів, скільки безпосередньо поведінкою людей старшого покоління. Цей феномен обумовлений тим, що сила наслідування та її значення відіграють величезну роль у процесі виховання. «Без наслідування, – писав учений, – було б неможливо поширення культури, ідей, соціальних рухів, громадських установ, звичаїв, моди». Тому, молодь вчиться будувати відносини у соціумі, наслідуючи представникам старшого покоління, які перебувають у її оточенні. У свою чергу, цей фактор накладає величезну відповідальність на осіб старшого покоління, особливо – батьків, тому вони, перш за все, самі повинні проявляти у своєму ставленні до оточуючих любов, повагу, доброту, тобто толерантність [204].

Отже, привчаючи молодь будувати толерантні відносини, старше покоління саме має відповідати власним вимогам. Його настанови повинні корелюватися з вчинками, й тільки таким чином можна досягти позитивного ефекту.

Однак, не все так просто, так як у теперішній час, у нашому суспільстві найбільш яскраво проявляється протиріччя, сутність якого виклав С. Соловейчик: недосконалі батьки намагаються виховати досконалих дітей, тобто зробити неможливе. Іншими словами, не будучи зразками для наслідування, батьки, примусом, намагаються змусити дитину слідувати тим ідеалам, яких, на жаль, не змогли досягти вони самі. Це протиріччя призводить до прояву такої негативної тенденції: представники молодого покоління стають злими або ледачими [266, с. 184-191].

Вирішення цього протиріччя включає дві складові. Сутність першої полягає в наступному: процес виховання молоді повинен включати в себе

самовдосконалення батьків. Більш того, виховання підростаючого покоління необхідно розглядати як стимул, для вдосконалення тих, хто робить цей процес [174, с. 216].

Слід також враховувати, що молодь більш прониклива, ніж дорослі, у зв'язку з чим, вона легко бачить лицемірство батьків. Тому, останні не тільки повинні постійно працювати над своїми недоліками, але й не приховувати їх від дітей. Тільки у цьому випадку, молоде покоління буде поважати своїх батьків та не втратить інтерес до їх повчань. Необхідно вказати, що ще у XVII ст. С. Полоцький висловив таку тезу: «щасливі батьки, яких добродійне життя – приклад моральності для дітей, дзеркало для виправлення та зразок хороших справ» [296].

Виховуючи та допомагаючи вдосконалюватися своїм дітям, батьки, а це, безперечно, – представники старшого покоління, каталізують процес самовдосконалення. Іншими словами, навчаючи молодь налагоджувати толерантні суспільні відносини, вчать це робити самі. Крім того, інтегруючи духовні норми в мораль своїх дітей, батьки відроджують й розвивають їх у власній системі цінностей.

Наслідком такого процесу, буде не тільки домінування духовної компоненти в моралі молодого покоління, а й поява позитивної оцінки, яку дасть молодь своїм вихователям, на що у свій час вказував К.А. Гельвецій: людям старших поколінь як вихователям, потрібно прагнути не до отримання оцінки своєї праці від представників свого покоління, а до отримання позитивної думки у вихованців [56, с. 361].

Як зазначалося вище, ціннісні орієнтації молодого покоління мають здатність до спрямованої трансформації, однак без належної допомоги з боку держави, інституту сім'ї, власноруч, буде проблематично ефективно інтегрувати відповідні ціннісні орієнтації у свідомість молоді. Саме тому необхідно акцентувати увагу на провідній ролі держави у підготовці інституту сім'ї до виконання виховної функції. Важливим є виявлення основних

сутнісних протиріч у взаємодії держави та інституту сім'ї у питанні трансформації ціннісних орієнтацій молоді.

Одне з основних протиріч виникає вже на рівні інституту сім'ї, при здійсненні процесу виховання. Спробуємо викласти основну суть даного протиріччя, щоб з'ясувати можливі шляхи його розв'язання.

Виховання – це творення людини, яке передбачає «вищу напругу духовних сил» індивіда, при цьому воно відноситься до самої універсальної та благородної, проте, надзвичайно складної роботи. Для того щоб правильно сформувати особистість, яка має високий моральний потенціал, тим самим виконавши свій обов'язок перед суспільством, батьки повинні мати відповідний рівень знань про процес виховання [278, с. 371]. Тому загальна педагогічна культура батьків – це одна з обов'язкових умов того, що у процесі виховання будуть сформовані особистості, які забезпечать прогрес всього суспільства [278, с. 380].

Людина, яка збирається виховувати іншу людину, зможе тільки тоді ефективно черпати у самій людській природі засоби виховного впливу, коли добре знає й розуміє причини, наслідки високих, а також низьких діянь, історію зародження злочинних та великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті та всякого характеру.

На практиці, а це відноситься й до економічно розвинених країн, фізичне, моральне та розумове виховання молодого покоління залишається незадовільним. Основною причиною цього є відсутність відповідних знань у батьків.

Суспільна думка дає представникам старшого покоління позитивну санкцію на початок процесу виховання, тільки на тій підставі, що юридично вони є батьками або родичами. При цьому, досить часто, де-факто, має місце їх неучтво, як у фізичному й моральному, так і в інтелектуальному вихованні. У свою чергу, це призводить до прояву певних негативних закономірностей.

Розглянемо приклад, коли *батьки починають процес морального виховання своїх дітей, не розуміючи суті тих явищ, які відбуваються у їх*

внутрішньому світі. По-перше, вони псують, як власний характер, так і характер дитини, а в свою чергу, ця закономірність призводить до початку процесу взаємного відчуження. По-друге, примушуючи дитину дотримуватися зовнішніх умов пристойності, батьки не враховують відповідність між внутрішніми спонуканнями та поведінкою дитини. Внаслідок цього, виявляються негативні тенденції, які характеризуються наступним: в системі цінностей молоді активно розвиваються егоїзм, лукавство, страх. «Чого очікувати, – писав Г. Спенсер, – коли одну з найскладніших проблем беруться вирішувати люди, які не мають ніякого поняття про правила, від яких залежить це рішення? Невже ж процес розумового та фізичного розвитку людини – така проста річ, що стежити за ним й направляти його можна без будь-якої підготовки? А якщо не можна, якщо цей процес складніший всіх інших процесів в природі – за винятком одного – та, якщо завдання керувати ним невимовно важке, то чи не безумство братися за таку задачу, не готуючи себе попередньо до неї?» [271, с. 78].

Батьки виховують дітей, ґрунтуючись, як правило, на своєму особистому досвіді. Ця тенденція пояснюється тим, що в свідомості представників старших поколінь присутнє «безвір'я до науки», внаслідок чого вони ставлять знання, набуті ними у процесі своєї практичної діяльності, вище науково-теоретичних розробок, більш того, вважають їх «непогрішимими». Як наслідок, проявляється тенденція, сутність якої полягає у тому, що батьки, не прагнуть ні до чого, окрім як «зробити своїх дітей такими ж, як й вони». У цьому, де-факто, й полягає зміст виховного нещастя батьків, більш того, останні забувають, що виховуючи людину, вони виховують її душу.

Щоб уникнути прояву цих негативних закономірностей, як зазначає М. Шелгунов, батьки повинні володіти не тільки достатньою інформацією щодо своєї професійної діяльності, а й постійно вчитися виховувати дітей, шляхом оволодіння відповідними науковими знаннями у цій області. Тільки у цьому випадку, існує можливість виховати у підростаючому поколінні особистостей,

які необхідні соціуму, а також самим досягти апогею впливового суспільного становища [317, с. 48].

Сутність наступного протиріччя виникає на рівні таких сфер суспільства, як економічна та соціальна, а також притаманних їм відносинам: сімейним та професійним – сімейне життя для дитини є аналогом суспільного життя для дорослого .

Процес виховання дітей має на увазі, перш за все, духовне та душевне спілкування між батьками та дітьми. Спілкування, у свою чергу, необхідно, по-перше, щоб дитина змогла стати людиною, привчилася до поваги чужої душі, а також усвідомила, відчула рівність душ [266]. По-друге, у процесі спілкування, старше покоління вчить молоде, вкладати свої духовні сили в інших. Надалі, це дозволяє молоді відчувати своє буття у соціумі [278, с. 347]. Таким чином, процес спілкування в сім'ї має на увазі, що дорослі приділяють певну кількість свого особистого часу дітям.

На практиці в українському суспільстві активно підвищується рівень експлуатації найманих працівників, а також ступінь зайнятості людей, що виконують функції представників органів влади та ін. [60, с. 113]. Цей феномен проявляється у збільшенні обсягу виконуваних обов'язків, неофіційному збільшенні тривалості робочого дня, відсутності науково обґрунтованої організації праці та ін.

Як наслідок, представники старших поколінь змушені більшу кількість часу приділяти своїй професійній діяльності. Однак чим менше часу батьки проводять у родині, тим коротшим є процес спілкування з дітьми. У свою чергу, зменшення тривалості спілкування, тягне за собою зниження, як тривалості, так й ефективності процесу виховання [228]. У підсумку, виявляється наступна тенденція: приділяючи менше уваги процесу виховання, батьки не реалізують можливість спрямованого впливу на процеси трансформації моралі дитини.

Додатково слід враховувати наступне: людина, як біологічна система, потребує чітко визначеного часу для відпочинку та відновлення. Цей фактор, у

ще більшій мірі сприяє тому, що збільшення тривалості робочого дня, відбувається, в основному, за рахунок часу, який було б витрачено на процес виховання.

Тенденція до необґрунтованого підвищення рівня експлуатації найманих працівників, призводить до появи протиріччя між відносинами у сім'ї, пов'язаними з процесом виховання та професійною діяльністю індивіда. Дане протиріччя, у свою чергу, спричиняє появу такої негативної закономірності: інститут сім'ї не може ефективно виконувати виховну функцію.

Процес вирішення цього протиріччя можна почати слідуєчим чином: необхідно науково обґрунтувати та законодавчо закріпити кількість часу, який батьки можуть витратити на виконання своїх професійних обов'язків, без шкоди для процесу виховання дітей. При цьому слід забезпечити жорсткий контроль за дотриманням цієї вимоги для того, щоб допомогти інституту сім'ї ефективно виконувати свою головну функцію – виховання підростаючого покоління.

Отже, підводячи **підсумок** слід зазначити, що інститут сім'ї є ефективним інструментом за допомогою якого можливо спрямовано змінювати мораль молоді. Використання такого інструменту дозволяє інтегрувати духовні норми в систему цінностей молодого покоління. При цьому відносини між батьками та молодим поколінням, засновані на духовних нормах, ефективно закріплюють інтегровані ціннісні установки в мораль молоді. Намагаючись трансформувати систему цінностей свідомості молодого покоління, старше покоління змушене буде почати процес самовдосконалення, бо його поведінка, у сім'ї та суспільстві, є зразком для наслідування. У підсумку, це детермінує процес побудови старшим поколінням толерантних відносин у соціумі.

Разом з цим, назріла необхідність оптимізації ролі держави в процесах функціонування інституту сім'ї як інструменту трансформації ціннісних орієнтацій молоді. У взаємодії соціальних інститутів сім'ї та держави, виявлені основні сутнісні протиріччя, що обумовлюють відповідну специфіку

впливу на процес формування цінностей молоді. Перше протиріччя проявляється у невідповідності рівня батьківської підготовки, щодо ступеню складності процесу виховання молодого покоління. Друге протиріччя виявляється у дисбалансі часу, який батьки приділяють професійній діяльності, під тиском об'єктивних суспільно-економічних чинників, та безпосередньо вихованню дитини.

Для вирішення цих протиріч необхідно законодавчо розробити систему заходів, що дозволяють підвищити рівень педагогічної культури батьків, які займаються вихованням дітей. При цьому, основи виховання, повинні вивчатися також представниками молоді, зокрема учнями старших класів шкіл, студентами навчальних закладів, так як в перспективі вони також стануть батьками. Фінансування цих заходів слід проводити з різних джерел, у тому числі й за рахунок бюджетів різних рівнів.

Це, по-перше, дозволить підвищити ступінь педагогічної культури батьків; по-друге, дасть інституту сім'ї імпульс для початку процесу формування у молодого покоління системи цінностей, заснованих на духовних нормах; по-третє, забезпечить координацію та контроль над тим, як вводяться відповідні дисципліни у систему освіти України; по-четверте, зможе вирішити питання фінансового забезпечення, яке є одним з пріоритетних.

Без наявності матеріальних засобів, буде досить складно технічно забезпечити процес підвищення рівня педагогічної культури майбутніх батьків. На початковому етапі, наприклад, можна використовувати виділення певних державних фінансових ресурсів у розпорядження навчальних закладів, з метою початку підготовки молодого покоління, як майбутніх батьків, до виховного процесу.

Крім того, українській державі слід у терміновому порядку нівелювати негативну тенденцію скорочення часу виховного процесу у сім'ї, внаслідок збільшення фактичної тривалості робочого дня, зумовленої підвищенням рівня експлуатації. При цьому держава повинна докласти всіх зусиль, щоб об'єднати «служіння людям та служіння родині не механічно, розподіляючи час на те й

на інше, а хімічно, надавши турботі про сім'ю та вихованню дітей ідеального значення, що служить людям».

У перспективі, вирішення цих протиріч дозволить ефективно використовувати можливості інституту сім'ї для виховання молодого покоління, таким чином, що у його системі цінностей будуть превалювати духовні компоненти.

Це, у свою чергу, дозволить відповідним чином трансформувати суспільні відносини, поклавши у їх основу такі норми, як співчуття, солідарність, любов до ближнього. У підсумку, ця тенденція забезпечить інтеграцію українського суспільства для вирішення головного завдання, що стоїть перед ним: відтворення Людини.

3.2. Підвищення ролі інтелігенції в імплементації принципу соціальної справедливості

У попередньому підрозділі було доведено, що інститут сім'ї є ефективним інструментом трансформації моралі молоді. Однак, з метою збереження ціннісних установок, інтегрованих даним інститутом у свідомість молодого покоління, потрібно докласти максимум можливих зусиль, щоб ці установки не тільки закріплювалися, а й могли спрямовано розвиватися. Іншими словами, необхідно забезпечити моральне виховання та вдосконалення молоді, протягом усього подальшого життя, тобто цей процес повинен мати безперервний й, відповідним чином, спрямований характер [259, с. 499].

Закономірно, що трансформації, які необхідно послідовно проводити у економічній сфері інституційній матриці нашого соціуму, повинні супроводжуватися необхідними змінами у ідеологічній. Однак для цього необхідно вирішити важливе завдання, яке дозволить розпочати ці процеси – здійснити відповідні перетворення у свідомості української еліти. Безперечно,

що, власне, інтелігенції й слід виступити у ролі тієї сили, що здатна каталізувати процес зміни свідомості еліти. Саме її представники зобов'язані, шляхом використання різних інформаційних ресурсів, довести правлячій еліті, а також ознайомити представників інших класів з тим, що чекає наш соціум, якщо не зупинити негативні процеси, які відбуваються у всіх сферах інституційної матриці українського соціуму. Представники інтелігенції, які в дійсності прагнуть до збереження й подальшого розвитку українського суспільства, його історичних та культурних цінностей, бажають, щоб держава не зникла з карти світу, ставши жертвою чергового геополітичного розділу, повинні довести правлячій еліті, що «історія дивиться не на людину, а на суспільство» [136, с. 444]. Важливим є те, що завдяки впливу інтелігенції на політичну еліту, остання повинна усвідомити своє головне завдання – зберегти та примножити культурні досягнення, щоб ними могли скористатися не тільки на національному, але й на глобальному рівні.

Крім того, інтелігенції необхідно здійснити просвітницьку функцію щодо еліти, яка полягає у роз'ясненні тези, що, по-перше, гармонійний розвиток молодої людини як особистості, у суспільстві споживання не можливий [173, с. 128]. По-друге, особистості, які мають високий моральний потенціал, становитимуть більшість в українському суспільстві, тільки за умови, якщо у ньому будуть превалювати відносини, засновані на духовних цінностях. Трансформувати свідомість еліти буде досить складно, так як будь-який індивід «так само не може вилізти зі своєї свідомості, як зі своєї шкіри, та безпосередньо живе тільки в ній» [327, с. 19]. Однак, для подальшого прогресивного розвитку українського суспільства, необхідно забезпечити ефективне вирішення поставленого завдання. Це зумовлено тим, що його успішна реалізація не дозволить українському суспільству злитися зі світовим суспільством споживання, а побудова відносин між людьми на основі духовних норм, надасть імпульс його гармонійному розвитку.

У цьому контексті виникає закономірне питання: чому саме інтелігенція може стати тим підґрунтям, яке надасть можливість забезпечити принцип

соціальної справедливості, що, у свою чергу, буде активно сприяти як виходу українського суспільства з аномічного стану, так й інтеграції соціально конструктивних цінностей у свідомість молодого покоління. Відповідь на це питання буде дана через аналіз категорії інтелігентність та усвідомлення, як її історичної місії, так функцій у сучасному суспільному розвитку.

Категорію «інтелігентність», іманентно притаманну людині, якщо вона вважає себе людиною культурною, досліджував Д. Лихачов. У поняття «інтелігентність» мислитель включав такі якості людини, як «здатність до розуміння, до сприйняття, ... терпиме ставлення до світу та людей» [176, с. 62]. Він стверджує «незалежність думки», «інтелектуальну свободу». Не можна змішувати інтелігентність з освіченістю, бо «освіченість живе старим змістом, а інтелігентність – створенням нового та усвідомленням старого як нового» [176, с. 61]. Головним для інтелігента є моральний фактор, бо «мораль – єдина влада», яка гарантує внутрішню свободу людини.

«Інтелігентність» – категорія, що має всеосяжний характер: вона «потрібна при всіх обставинах» як людині, так і суспільству. За значущістю Д. Лихачов прирівнює інтелігентність до «морального здоров'я» людини, що обумовлює її довге життя. Мислитель виділяє основні поняття, що утворюють межі розглянутої їм категорії:

- сприйнятливості до інтелектуальних занять, любов до набуття знань;
- інтерес до історії;
- естетичне відчуття, розуміння істинних цінностей мистецтва;
- здатність захоплюватися красою природи;
- повага до культури минулого;
- багатство та точність своєї мови – розмовної й письмової;
- високі моральні якості, здатність зрозуміти характер та індивідуальність іншої людини, увійти в її становище, гідно її оцінити;
- неприйняття грубості, зловтіхи, заздрості;
- навички вихованої людини.

Як аксіома звучить наступний афоризм: «Інтелігентність не тільки у знаннях, а й у здібностях до розуміння інших ... це терпиме ставлення до світу та людей» [176, с. 62]. Головний сенс полягає у тому, що ціннісні межі категорії «інтелігентність» якраз і є тим високим взірцем моральності та духовності, до якого слід скеровувати формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді.

Тому цілком закономірно, що питання про історичну місію інтелігенції актуалізується сьогодні з декількох причин [72, с. 200-201].

По-перше, у зв'язку з наростанням необхідності, надати процесам глобалізації більш регульований та оптимальний характер, виробити відповідні їм нові змісти та цінності, у чому інтелігенція може відіграти вагомую роль.

По-друге, важливим є й те, що існуюча в умовах глобалізації політика забезпечення стабільності у світі за допомогою силових методів, все більше викликає неприйняття у світовому співтоваристві та втрачає позиції. Тому на сучасному етапі конче потрібні нові, більш гуманні, інтелігентні механізми глобального регулювання. Зокрема, генеральний секретар ООН Пан Гі Мун на форумі міжнародної організації дев'яноста країн «Альянс цивілізацій», який відбувся у м. Стамбул, під егідою ООН [265], зазначав, що ніяка кількість «блакитних касок» не може забезпечити стабільний мир, за умов відсутності справжнього співробітництва між громадами. Сьогодні необхідні радикальні зміни структури глобального управління, потрібен політичний простір, у якому будь-які, навіть великі держави, будуть враховувати інтереси малих країн, для загального благополуччя. При цьому існує тільки один шлях вирішення цього питання – політика взаємної згоди, взаєморозуміння та справедливості.

По-третє, інтелігенція має низку якостей та функцій, які виводять її за межі вузьких соціальних страт, що дозволяє говорити про її значення як особливої миротворчої, а не тільки національної сили, здатної надати питанню про єдність соціуму якісно нового звучання та конструктивного рішення.

Ступінь історичного значення інтелігенції ще більше збільшується, якщо звернутися до її сутності. Англійський філософ А. Тойнбі визначав інтелігенцію як інтелектуальну меншість, яка здатна (зобов'язана) знаходити та надавати гідні відповіді історичним викликам, генерувати ідеї, що забезпечують вирішення чергової проблеми суспільства, що виводить суспільство на нову якість, на більш високий рівень його розвитку [283, с. 106-113, 258-261, 283-284].

Для даного дослідження важливим є усвідомлення того, що інтелігенція не є цілісним утворенням суспільства. Кожна соціальна група суспільства створює умови формування власної інтелігенції, а, отже, й молодь формує власну, специфічну інтелігенцію.

У цілому, інтелігенція – це певний ресурс модернізації суспільства, його духовний наставник, інтелектуальний поводитир, інтелектуальна меншість з орієнтиром на пошук ідей, які повинні лягти в основу відповіді черговому історичному виклику. Діяльність інтелектуальної меншості далеко не завжди сприймається доброзичливо, але ця діяльність абсолютно необхідна. Без зусиль інтелектуальної меншості, рутинна більшість перетворюється на «біомасу», рекрутуючись у тих, хто обслуговує еліту.

Слід зазначити, що поняття інтелігент та інтелектуал не є тотожними. Інтелектуал обслуговує. Як слуга формули «товар – гроші – капітал», інтелектуал здатний знайти компроміс з будь-якою владою. Як носій знання (інформації), інтелектуал орієнтується на ринок попиту та пропозицій. Він суб'єкт комунікації, де відносини вибудовуються у системі «суб'єкт – об'єкт», де «інший» є об'єктом інтересу.

Що стосується інтелігента, то він служить, а не обслуговує. Він спирається на совість та веління Морального Закону. Якщо інтелектуали – це певний соціальний прошарок суспільства, з орієнтиром на принцип «корисливості», то інтелігенція виступає у якості специфічного соціального явища, яке орієнтоване на здійснення громадянського подвигу. Нормою відносин інтелігента з навколишнім середовищем є спілкування у системі

«суб'єкт – суб'єкт», де «інший» – це самоцінність, а не об'єкт маніпулювання [246, с. 14-15].

У свої дослідженнях А. Грамші та М. Мамардашвілі [184, с. 335-336] описують групи інтелігенції. При цьому А. Грамші розмежовує інтелігенцію на «органічну» та «традиційну», а М. Мамардашвілі – на класичну («старомодну», демократичну) та стандартизовану.

У аспекті даного дослідження, важливим є те, що для представників інтелігенції однаково істотними є обидві сторони їх життєдіяльності:

- *інституційна, онтична функція* (виконання своїх специфічних професійних обов'язків у різних традиційних соціальних групах);
- *громадянська, моральна, онтологічна функція* (розуміння себе як представника всього суспільства, а також пов'язане з цим високе почуття відповідальності за втілення універсальних цінностей, що ґрунтуються на ідеї *соціальної справедливості*).

Зазначені сторони завжди присутні у свідомості інтелігенції разом та одночасно, хоча ця дуальність й може проявлятися по різному, як домінування однієї або іншої, а також, як можливість різного прояву ролі цих підфункцій у соціальному просторі та часі, на що вказували й А. Грамші та М. Мамардашвілі. Інтелігенція, що має інституційну роль, є «органічною», «стандартизованою» у своїй сфері діяльності, а з іншого боку, інтелігенція як така, що має моральну, громадянську позицію, виступає як «традиційна», «демократична». Важливим є те, що завдяки онтико-онтологічній подвійності, інтелігенція здатна бути сполучною ланкою всіх соціальних груп та класів, совістю всього суспільства. При цьому вона грає роль своєрідного «медіатора», між громадянським суспільством та державою, вносячи громадянський, «ідеологічний» аспект у будь-яку діяльність та у будь-які сфери життєдіяльності, забезпечуючи єдність та гомогенність суспільного життя [72, с. 205].

Саме тому інтелігенція може вплинути позитивним чином на зміну ідеологічної сфери інституційної матриці українського соціуму. У свою чергу,

виходячи з того, що ідеологія є ефективним інструментом, що дозволяє здійснити спрямовані трансформації у системі цінностей свідомості, інтелігенція зможе здійснити ефективний вплив на владу, з метою затвердження офіційної ідеології, у парадигмі якої домінуватимуть духовні норми. Це, у свою чергу, прискорить процес здійснення спрямованих змін у моралі як молоді зокрема, так і соціуму в цілому.

Виникає закономірне питання: чи відбудеться сприйняття даної ідеології українським соціумом? Безсумнівно, бо чим глибше протиріччя, які мають місце у суспільстві, чим вище рівень його аномічності та кризовості, тим більше затребувані нові ідеї, що сприймаються як нова ідеологічна модель [60, с. 315].

Саме, враховуючи внутрішню сутність інтелігенції та її потенційні можливості у подоланні кризового стану українського соціуму, можна розглядати її історичну місію у створенні й подальшій реалізації принципу соціальної справедливості. Бо саме прагнення до повноти соціальної справедливості є джерелом єднання інтелігенції та населення. Як зазначають дослідники, *принцип справедливості* – є внутрішньою пружиною соціальної всеєдності, органічним поєднанням державних інститутів та громадянського суспільства у їх взаємній відповідності. Але механізм дії цього принципу у суспільстві є вельми складним, оскільки часто він пов'язаний з необхідністю переломлення його через правові норми та юридичні закони [72, с. 209].

Слід зазначити, що зв'язок проблеми справедливості з інтелігенцією, у сучасній суспільній думці, не був розглянутий належним чином. Ліберальні підходи до справедливості Ф. Хаєка [308], О. Хеффе [310], Дж. Роулза [248], що стали популярними наприкінці ХХ століття, орієнтовані більше на зовнішню прагматичну, політичну та утилітаристську сторону питання, ніж на сутнісну та моральну. Не береться до уваги сутність самої людини, як носія оціночних суджень, що у свою чергу, дистанціює заявлене питання від інтелігенції.

Наприклад, відома концепція Дж. Роулза прагне зняти протиріччя рівності та нерівності, допускаючи рівність у забезпеченні життєво необхідних потреб, а нерівність у тому випадку, коли мова йде про можливість отримання додаткових благ, за рахунок особистих зусиль індивіда, за умови, що вони не ведуть до погіршення життя інших людей. Але поряд з позитивними оцінками теорії Дж. Роулза у ній бачать все ту ж ліберальну концепцію, яка тяжіє до аморалізму, тобто вона підміняє мораль раціональною поведінкою, що не гарантує прав індивіду, якщо це не суперечить очевидній користі та вигоді [248, с. 78].

Для реалізації принципу соціальної справедливості необхідно дотримання таких основних умов у ідеологічній сфері інституційної матриці нашого суспільства:

1. *Повернення до історичних культурних цінностей.* По-перше, культура – це продукт суспільства, що сублімує у собі всі створені даним соціумом або запозичені цінності та виконує у суспільстві одну з найважливіших функцій – інтегруючу. При цьому культура є не тільки сукупністю створених цінностей, а й способом їх засвоєння, шляхом реалізації творчого потенціалу індивіда. По-друге, людина, яка існує у будь-якому суспільстві, не може не потрапляти під вплив його культури, так як досить складно існувати та розвиватися у соціумі, відкидаючи його культурні норми як сукупність цінностей. По-третє, діалектичний принцип детермінізму проявляється не тільки у тому, що культура – результат діяльності соціуму, а й у тому, що подальший розвиток самого суспільства обумовлений трансформаціями, що відбуваються у його культурі. По-четверте, в наш час не втратила своєї актуальності теза, висунута З. Фрейдом: «... тільки одна – єдина людина може ... стати безмежно щасливою за рахунок зняття всіх культурних обмежень – тиран, диктатор, який захопив у свої руки всі засоби влади; та навіть він має всі підстави бажати, щоб інші дотримувалися, по меншій мірі, однієї культурної заповіді: Не вбивай». По-п'яте, саме через досягнення культури наше суспільство може активно впливати на трансформацію моралі молодого покоління. Тому

включення історичних культурних норм у ідеологічну парадигму дозволить почати процес заміщення матеріальних норм та відповідних ціннісних орієнтацій, як в моралі молодого покоління, так й суспільства у цілому. Не варто забувати, що перспектива розвитку українського суспільства залежить від тих цінностей, які молоде покоління усвідомлено обере та інтегрує у свою свідомість. Тому використання історичних культурних норм в ідеологічній парадигмі, надасть змогу виховувати таких людей, які зможуть згуртувати соціум, побудувати гармонійні відносини всередині нього, що у свою чергу, дозволить йому прогресивно розвиватися [334].

2. *Любов до ближнього.* Феномен любові каталізує процес «ревізії» цінностей, наслідком якої буде включення духовних норм в мораль, як молодого покоління, так і суспільства в цілому. У свою чергу, це стане причиною прояву прогресивної тенденції у розвитку соціуму. Адже складно не погодитися з тезою, викладеною Е. Фроммом: «Суспільство має бути організоване таким чином, щоб соціальна, любляча природа людини не відокремлювалася від її соціального існування, а возз'єдналася з нею. Якщо правда, як я намагався показати, що любов – це єдина здорова та задовільна відповідь на проблему людського існування, то будь-яке суспільство, яке виключає розвиток любові, має, врешті-решт, загинути від того, що воно суперечить основним потребам людської природи» [304].

3. *Свобода особистості в рамках закону.* Беззаперечно, що свобода є однією з основоположних цінностей, які необхідні для реалізації принципу соціальної справедливості. При цьому, по-перше, свобода розглядається як усвідомлена необхідність, яка є основою гуманного соціуму. По-друге, свобода особистості визначається сукупністю можливостей, які надаються безпосередньо суспільством. Тому, саме ступінь свободи особистості визначає прогресивну тенденцію у розвитку самого соціуму. Таким чином, прогресивна тенденція у розвитку суспільства, є прямим наслідком збільшення ступеня свободи особистості. По-третє, свобода волі індивіда трактується як безпосередньо здійснюваний індивідом вибір засобів та способів до

саморозвитку, а також побудови відносин у соціумі. Мається на увазі, що даний вибір буде ґрунтуватися на системі цінностей свідомості індивіда, а також на сукупності можливостей, що надаються суспільством. По-четверте, свобода – це не є вседозволеність. Вона має на увазі повагу до себе та інших людей, духовний розвиток особистості, а головне – відповідальність перед соціумом та самим собою за всі скоєні діяння.

4. *Від кожного – по здатності, кожному – за працю.* Розглянемо першу частину цієї тези. Передбачається, що сім'я та держава, надають всіляку підтримку індивіду у розвитку його здібностей. У свою чергу, це призводить до того, що молоде покоління, при виборі професії, виходить з власних здібностей, які досягли певного ступеню розвитку. Усвідомлене освоєння професії, що відповідає здібностям індивіда, призведе до високого рівня професіоналізму.

Далі слід перейти до викладу розуміння другої частини принципу. Передбачається необхідність максимального врахування внеску кожного індивіда у розвиток галузі, підприємства, виду діяльності, у яких він зайнятий. При цьому люди розумової праці повинні отримувати оплату, адекватну прикладеним зусиллям, тільки у цьому випадку не буде дисонансу між заробітною платою робітника та службовця, який мав місце, наприклад, у Радянському Союзі. Крім того, працівники сфери культури, освіти, охорони здоров'я, спеціальних служб, повинні отримувати високу оплату праці, так як саме вони формують з людини особистість або допомагають їй зберегти головні цінності – здоров'я та життя.

5. *Сім'я як основа суспільства.* Максимальна підтримка з боку держави сім'ї, й, перш за все – матеріальна. Це може бути виражено у безвідсоткових кредитах на будівництво або купівлю житла, економічно обґрунтованої матеріальної допомоги багатодітним сім'ям, тощо.

6. *Рівний доступ до освіти.* Якісна освіта всіх рівнів має бути доступна для представників будь-яких класів (груп). При цьому вона повинна

відповідати й здібностям індивіда. У підсумку, це призведе до того, що українське суспільство матиме висококласних фахівців у всіх сферах.

7. *Самовдосконалення й активне пізнання світу* повинно призвести до певного ступеню девальвації матеріальних цінностей в українському суспільстві.

8. *Розумна пропорційність між приватною, державною та колективною власністю на засоби виробництва.* При цьому необхідно виходити з таких критеріїв: безпека країни, максимальна здатність держави, а отже, й суспільства, відтворювати людину, бо, зрештою, саме це є першочерговим завданням соціуму [60, с. 298-312].

Реалізація принципу соціальної справедливості призведе до таких наслідків:

1. Духовного відродження суспільства.
2. Консолідації соціуму.
3. Каталізації процесу закладання інститутом сім'ї духовних норм у мораль індивіда.
4. Закріпленню принципів толерантності, а в ідеалі – «любові до ближнього» у суспільних відносинах.
5. Інтеграції у свідомість представників молодого покоління наступних тез:
  - а) людській природі ніколи не була властива жорстокість [278, с. 347];
  - б) «ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх» [274, с. 324];
  - в) діяння індивіда повинні бути прикладом для всього людства [274, с. 326];
  - г) «праця, робота, виховання та мудрість утворюють вінець слави» [5, с. 124].
6. Стимулювання процесу самовдосконалення індивіда.
7. Виховання у індивідів здатності відповідального користування правом вибору, при задоволенні своїх матеріальних потреб .

Застосування принципу соціальної справедливості неминує спричинити за собою спрямовані трансформації ціннісних установок свідомості, як молодого покоління, так і суспільства в цілому, що, у підсумку, призведе до прояву прогресивної тенденції у розвитку соціуму, сутність якої полягає у гармонізації суспільних відносин.

Слід зазначити, що справедливість є атрибутом соціальної всеєдності, у той же час, формою розвитку всеєдності є соціальна тотальність, збереження самоідентичності якої забезпечується сизигією (від грецьк. *Syzygia* – з'єднання, парне поєднання).

Тому можливо стверджувати, що у якості істотного онтологічного чинника справедливості виступає сизигія [127, с. 88-97]. Сизигія – це оптимальна відповідність, що не означає однаковості та тотожності, це репрезентація всього в усьому. Принцип справедливості як сизигійний універсальний закон, що має об'єктивний характер по відношенню до людини, виступає, одночасно, як принцип гармонії, краси, любові [72, с. 216].

Отримана відповідь на питання про об'єктивну природу соціальної справедливості як сизигійності, є передумовою відповіді й на питання про ставлення до справедливості інтелігенції. Її історична місія полягає в переорієнтації суспільної свідомості на ідею інституціалізації пріоритету людини та справедливості у соціумі (на протигагу пріоритету влади товару, грошей та капіталу).

Спираючись на підтримку населення, інтелігенція може ініціювати перетворення законодавчої, виконавчої, судової бази, відповідно до нових ціннісних установок, що спричинить перехід від олігархічної економіки надприбутків до соціально-орієнтованої моделі, переорієнтації й гармонізації на гуманістичній основі всіх сфер суспільного буття. Головною цінністю має стати людина, незалежно від її індивідуальних особливостей [72, с. 217].

Аналізуючи можливі наслідки застосування даних умов у ідеологічній сфері інституційної матриці українського соціуму, слід зазначити два дуже важливих моменти. По-перше, її застосування, при відповідних

трансформаціях у економічній сфері, спричинить за собою утворення середнього класу. На сучасному етапі це дуже актуальне питання для українського соціуму, тому по-перше, що, в економічно розвинених країнах він виступає у якості основної опори різних політичних інститутів, а також є носієм певного соціально-культурного та морально-етичного стандартів. Це зумовлено тим, що питома вага населення, яке умовно можливо віднести до даного класу, становить від 60 до 70% від загальної кількості [132, с. 473].

По друге, середній клас – це значний за обсягом шар суспільства, що займає проміжне положення між двома полюсами соціальної ієрархії [108, с. 247], що забезпечує відповідну стабільність соціуму.

Слід зазначити, що Аристотель вказував: «Найкраще державне спілкування – те спілкування, яке досягається за допомогою середнього елемента; й ті держави мають найкращий лад, де середній елемент представлений у великій кількості, де він користується великим значенням порівняно з обома крайніми елементами або, принаймні, сильніше кожного з них, окремо взятого. З'єднавшись з тим або іншим з цих крайніх елементів, середній елемент набуває впливу й стане на заваді утворення протилежних крайнощів» [5, с. 229].

Для нашої держави це питання є актуальним тому, що в Україні середній клас фактично відсутній, а швидкість його формування дуже повільна, незважаючи на те, що має місце протосередній клас. Тому від його вирішення залежить не тільки подальший прогресивний розвиток, а й динамічна рівновага суспільства. Слід зазначити, що одним з важливих чинників становлення та розвитку середнього класу, є розробка відповідної ідеологічної парадигми [60, с. 312].

В аспекті даного дослідження необхідно вказати, що М. Вебер, дійшов важливого висновку: середній клас виступає у ролі «маяка» для нижчого класу та, одночасно, у якості постійного джерела для поповнення вищого [43, с. 275]. Тому необхідно врахувати, що у найближчій перспективі, молодь, а особливо – студентська, по мірі формування середнього класу, буде його

поповнювати. Надалі, деяка частина, за умов успішного інтегрування, перейде до лав вищого класу.

Отже, реалізація принципу соціальної справедливості, детермінує, по-перше, стимулювання процесу утворення середнього класу; по-друге, інтеграцію у нього представників молоді, з переважаючою духовною компонентою у моралі; по-третє, в подальшому, поповнення молоддю вищого класу.

Другий момент, який слід відзначити. Реалізація принципу соціальної справедливості буде сприяти тому, що молоде покоління зможе обирати професії, відповідні його внутрішнім прагненням, внаслідок чого воно зможе принести максимальну користь собі, своєму оточенню, а також суспільству у цілому. Відомим є той факт, що на розвиток особистості негативно впливає діяльність, до якої у індивіда немає внутрішнього прагнення, а має місце тільки дія об'єктивних чинників.

Зокрема, Ф. Ніцше вказував: ніщо так не руйнує потенціал особистості, як робота без задоволення, внутрішньої необхідності та глибокого особистого вибору, як автоматичне виконання «боргу» [295, с. 26]. Аналогічну думку висловив В. Сухомлинський: якщо людина не любить свою справу, то не досягає у ній значних успіхів. У підсумку, у неї відсутнє почуття поваги до власної особистості [278, с. 317].

Тому, реалізація принципу соціальної справедливості, призведе до прояву наступної позитивної закономірності: молодь, під час вибору професії, буде керуватися не тільки її престижем та одержуваним доходом, а власними здібностями, інтересами та духовними потребами. Через це представники молодого покоління будуть повністю, з захопленням поглинені своєю улюбленою справою, а, значить, зможуть розвиватися у професійному плані не примусово, але під впливом внутрішньої потреби. У свою чергу, зміна ставлення багатьох представників молоді до вибору професії, позитивно позначиться на моральному потенціалі молодого покоління взагалі.

Отже, здійснивши аналіз ролі інтелігенції у реалізації принципу соціальної справедливості слід зробити такі **висновки**: інтелігенція - специфічне соціальне явище. Внаслідок того, що кожний соціальний клас (група) має власну, притаманну тільки йому інтелігенцію, остання не є цілісним утворенням суспільства. Важливим фактором виступає те, що й молодь формує власну, специфічну інтелігенцію.

Завдяки інституційно-онтологічній подвійності, інтелігенція здатна забезпечити побудову ефективних взаємозв'язків між всіма соціальними класами (групами), що у свою чергу, забезпечує єдність та гомогенність суспільних відносин. Важливим є те, що інтелігенція може налагодити взаємовідносини між громадянським суспільством та державою, що призводить до їх гармонійного розвитку.

Крім цього, суттєвим фактором виступає те, що інтелігенція являє собою ефективний ресурс, здатний модернізувати суспільство.

Питання про історичну місію інтелігенції актуалізується сьогодні з декількох причин: по-перше, у зв'язку з наявною необхідністю надати процесу глобалізації більш прийнятний характер, при цьому обов'язково слід розробити відповідні нові ціннісні установки; по-друге, існуюча тенденція забезпечення стабільності у світі, шляхом застосування сили, все більше викликає негативне ставлення у світової спільноти, тому виникає нагальна потреба у розробці нових, гуманних та інтелігентних механізмів глобального регулювання; по-третє, інтелігенція має низку властивостей, які надають їй змогу виступати у якості особливої миротворчої сили, здатної вирішити питання, щодо єдності соціуму; по-четверте, парадигму цінностей інтелігенції можливо застосовувати під час формування ціннісних орієнтацій свідомості сучасної молоді.

У сучасному українському суспільстві існують певні протиріччя: з одного боку, для виходу соціуму з кризового стану, необхідно забезпечити відповідне ціннісне підґрунтя для його розвитку. З іншого боку, відбувається його подальша олігархізація та трансформація у суспільство споживання. При

цьому проявилася тенденція нівелювання духовних норм, як в ціннісній системі свідомості молоді, так і соціуму. Гармонійне вирішення цих протиріч здатне надати імпульс для подальшого розвитку українського соціуму.

Саме інтелігенція й є тією силою, яка зможе забезпечити гармонію, у вирішенні даних протиріч, шляхом впливу на політичну еліту, з метою реалізації принципу соціальної справедливості.

При цьому важливим є те, що особливості внутрішньої сутності інтелігенції, приналежність до неї частини молоді, а також наявність значних потенційних можливостей у подоланні перманентної кризи нашого соціуму, дозволяють їй ефективно здійснити історичну місію, яка полягає у реалізації принципу соціальної справедливості, який є невід'ємною складовою громадянської злагоди.

Для реалізації даного принципу необхідні наступні умови: повернення до історичних культурних цінностей; виховання любові до ближнього; забезпечення свободи особистості у рамках закону; дотримання тези: «від кожного – по здатності, кожному – за працю»; використання сім'ї як основи суспільства; забезпечення принципу рівності в освіті; прагнення до самовдосконалення та пізнання світу; забезпечення розумної пропорційності між приватною, державною та колективною власністю на засоби виробництва.

У свою чергу, реалізація принципу соціальної справедливості призведе до таких наслідків: духовного відродження суспільства; консолідації соціуму; каталізації процесу закладання інститутом сім'ї духовних норм в мораль індивіда; закріплення принципів толерантності в суспільних відносинах; інтеграції у свідомість представників молодого покоління моральних норм; стимулювання процесу самовдосконалення індивіда; виховання у індивідів здатності забезпечити відповідальне користування правом вибору, при задоволенні своїх матеріальних потреб.

Реалізація принципу соціальної справедливості спричинить спрямовані трансформації ціннісних установок свідомості, як молодого покоління, так й

суспільства в цілому, що, у підсумку, призведе до гармонізації суспільних відносин.

Крім того, у зв'язку з тим, що істотним онтологічним чинником справедливості виступає сизигія, сутність якої полягає у оптимальній відповідності, репрезентації всього в усьому, історична місія інтелігенції розглядається як направлення вектору розвитку суспільної свідомості до ідеї інституалізації пріоритету духовних цінностей у свідомості соціуму (на противагу домінування матеріальних норм). Безумовно, це потребує від неї ініціювання відповідних якісних перетворень у всіх сферах інституційної матриці українського суспільства, що, насамперед, призведе до переходу від кланово-олігархічної економіки надприбутків до соціально-орієнтованої моделі, переорієнтації та гармонізації на гуманістичній основі ідеологічної сфери.

3.3. Досягнення громадянської злагоди як необхідної передумови успішного розвитку сучасного українського суспільства

У попередньому розділі була доведена необхідність реалізації принципу соціальної справедливості у сучасному українському суспільстві. Провідна роль у цьому процесі відводилась інтелігенції, до складу якої також входять представники молодого покоління. Дотримання принципу соціальної справедливості є підґрунтям більш масштабного явища, а саме – становлення та розвитку громадянської злагоди як ідеології перехідного українського соціуму. Слід викласти дане бачення більш детально, та з'ясувати, по-перше, ступінь політичної та громадянської активності української молоді; по-друге, визначити специфіку громадянської злагоди як передумови розвитку українського суспільства; по-третє, обґрунтувати соціокультурні засади її генезису.

Щодо ступеню політичної та громадянської активності молоді, слід зазначити наступне. Згідно з результатами соціологічного дослідження

становища молоді, проведених Міністерством молоді та спорту України у 2016 році [313, с. 73-82], більшість опитаних молодих людей або не цікавляться політичним життям (31,8%), або проявляють інтерес до нього дуже рідко (32,4%). Найменшу зацікавленість політичним життям країни проявляють підлітки віком від 14 до 19 років, а найбільшу – молодь від 25 до 29 років. Постійно слідкує за актуальними політичними подіями в країні тільки молодь у віці від 30 до 34 років.

У розрізі регіонів, тільки переважна більшість молоді, яка проживає у Центральному макрорегіоні країни (21,9%), постійно стежить за політичним життям в Україні. Частіше про те, що взагалі не цікавиться політикою, під час опитування, вказала молодь, яка мешкає у Північному (22,4%) та Південному (22,2%) макрорегіонах країни.

Впродовж останніх трьох років брало участь у виборах 57,9% опитаної молоді. Переважна більшість молодих людей (86,3%) не є членами політичних партій.

Громадянська активність молоді оцінюється наступним чином. Фіксується зростання кількості молоді, залученої до діяльності організацій громадянського суспільства: якщо у 1996 році кількість молодих людей у віці 18-35 років, що були активними членами організацій громадянського суспільства, становила 11%, у 2011 році цей показник склав 21,5%, а за результатами 2015 року вже 37,0 % [314, с. 112].

За даними соціологічного дослідження «Молодь України-2015», проведеного компанією GfK Ukraine у 2015 році, участь хоча б в одному виді суспільної діяльності, на рівні громади, за останні 12 місяців брав кожен другий опитаний (54%). Найчастіше молоді люди були учасниками громадських ініціатив, спрямованих на підтримку: армії (36%); на розвиток інфраструктури за місцем проживання (19%); на допомогу переселеним особам та/або жертвам воєнних дій (16%); на допомогу дітям та дорослим у кризових ситуаціях (крім переселених осіб – відповідно 16% та 15%); на політичні та екологічні акції (відповідно 14% та 13%) [314, с. 112].

Серед тих молодих осіб, які займалися коли-небудь волонтерством (13,4%), 4,3% опитаних займалися даним видом діяльності протягом останнього року та раніше, а 4,1% почали ним займатися лише в останні 12 місяців. У 2015 році цим видом діяльності займалися 36,2% молодих людей, з яких 10,5% займалися волонтерством протягом останніх 12 місяців та раніше, 11,5% займалися протягом останніх 12 місяців, але раніше не займалися та 14,2% не займалися протягом останніх 12 місяців, але займалися раніше [201]. При цьому волонтерська діяльність найбільш є поширеною у столиці України, де 20,9% респондентів коли-небудь у житті займалися волонтерством.

У діяльності молодіжних центрів брали участь 23,8% опитаної молоді, а у регіональному розрізі найбільше є обізнаними, щодо діяльності молодіжних центрів молоді особи Східного макрорегіону (34,3%) та м. Київ (30,2%). На думку більшості молоді, молодіжні центри повинні здійснювати, перш за все, інформаційно-консультаційну діяльність (49,8%) [201].

На сьогодні в Україні переважає неформальна громадянська активність молоді. На противагу зростанню громадянської активності молоді, що спостерігається останнім часом, участь молодих людей у громадських молодіжних об'єднаннях залишається (як й у попередні роки) дуже низькою. За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015», лише 2% української молоді є членами молодіжних організацій та 7% іноді відвідують їхні заходи. Основною причиною того, що молодь не входить до складу молодіжних громадських організацій, не бере участі у їхній діяльності, молоді люди назвали брак вільного часу для громадської діяльності (41% опитаних) [313, с. 114-115].

На підтвердження самостійності молодого покоління свідчить той факт, що 42,4% молоді вважає, що вона сама має вирішувати молодіжні проблеми в країні. Також молоді люди вважають, що громадські молодіжні об'єднання (19,7%), центральні та місцеві органи виконавчої влади (8,8%) можуть бути корисними у вирішенні їхніх проблем [201].

Отже, наявні дані про політичну та громадянську активність молоді та про її морально-психологічну готовність до вирішення власних проблем, а також

питань розвитку країни, свідчать про можливість створення відповідних засад для становлення громадянської злагоди в українському соціумі.

Громадянська злагода, як зазначають деякі дослідники, – це більше ніж одна з умов суспільного розвитку. Це підґрунтя ідеології суспільства в умовах перехідного періоду, коли актуалізується проблема виживання з орієнтиром на засоби самоорганізації; коли старі ціннісні орієнтири вже не працюють, а нова шкала цінностей ще не склалася; коли зростає необхідність мудрого та виваженого врахування спільних інтересів, беручи до уваги право на них не тільки окремого народу, але й кожної людини [163].

Ідея громадянської злагоди, як підґрунтя нової ідеології в умовах невизначеності перехідного періоду, має свої економічні, політичні, соціокультурні та правові передумови [164].

Економічне підґрунтя ідеї громадянської злагоди становить «економічна людина», суб'єкт власності. В якості політичної основи цієї ідеї виступає «політична людина», суб'єкт політичної свідомості та відповідної політичної культури. Соціокультурні засади ідеї громадянської злагоди становить «соціальна людина», суб'єкт відповідної культури та цивілізації, носій певних звичаїв, традицій, учасник публічної сфери життя суспільства, де формується відношення «Я та інший», відбувається становлення солідарного «Ми», яке обумовлене спільними інтересами та приналежністю до загальної культури.

Цей процес впорядковує звичайні відносини, знімає антагоністичні протиріччя у системі «Я та інший», блокує механізм перманентної «війни всіх проти всіх». Єдиний соціокультурний простір дозволяє: знайти точки дотику; виявляє спільні інтереси; забезпечує ідентифікацію своїх; включає механізм адаптації та соціалізації; формує культуру толерантності, діалогу, компромісу, консенсусу. Правові засади ідеї громадянської злагоди становить «суверенна людина», суб'єкт правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Важливим є те, що саме молодь може бути ініціатором генезису громадянської злагоди у сучасному українському суспільстві, бо вона є найбільш активною та ініціативною частиною соціуму, а її різноманітні «групи за

інтересами», невеликі молодіжні соціальні утворення, не без підстави можуть претендувати на статус «напівавтономних соціальних сфер» [74, с. 12].

Прикладом таких «сфер» може бути сім'я, добровільні товариства, молодіжні угруповання, клуби за інтересами, місцеве самоврядування, етнокультурні співтовариства, конфесії, тощо. Кожна з цих «сфер» має свою специфіку та свої особливі можливості соціальної регуляції життєдіяльності власних членів. У цих сферах, як правило, має пріоритет солідарність та надія на справедливість. Вони схильні до діалогу, толерантності та компромісу, а, отже, й до досягнення громадянської злагоди, базові засади якої включають волю до життя, формальну рівність та надію на справедливість.

Регулюючи життєдіяльність своїх членів, ці «напівавтономні сфери» виконують роль особливої ланки, що забезпечує встановлення взаємозв'язку між індивідом та державою. Але за своєю значимістю ці «сфери» більше ніж посередник. У межах «сфери» люди злагоджено вирішують свої проблеми, при цьому важливою умовою виступає забезпечення солідарності та справедливості у відносинах, які мають місце в оточенні. Суттєвим моментом є те, що заявлені цінності, у даних «напівавтономних соціальних сферах» не декларуються, а здійснюються, так як «сфера» виступає не стільки в якості організації, скільки в статусі самоорганізуючої системи.

На основі здійснення ідеї громадянської злагоди складається принципово нова конструкція соціальної системи, у якій відносини індивіда та держави опосередковуються представництвом «напівавтономних соціальних сфер». Вони створюють передумови здійснення ідеї громадянської злагоди, отже, реалізують свою істинну сутність. Що стосується держави, то вона, як головна правова інстанція, забезпечує діалог «сфер» (спільнот), надаючи їм повноваження, щодо вирішення власних проблем, але всі ці «сфери» об'єднує прагнення, щодо здійснення ідеї громадянської злагоди. Аналіз специфіки її становлення на засадах толерантності, діалогу, компромісу та консенсусу буде розглянутий далі.

Світ людського буття, а, особливо, буття молоді, є амбівалентним. Сучасна українська молодь перебуває у ситуації співіснування несумісних та

непримиренних ціннісних світів, систем ціннісних орієнтацій, колективних та індивідуальних ідентичностей, та саме така ситуація є передумовою виникнення толерантності в українському суспільстві [115, с. 121].

Намагання подолати негатив, протест проти насильства, об'єднують людей та спрямовують їх на пошук принципово відмінних форм побудови суспільно-політичних інститутів [53, с.78]. Толерантність є необхідною противагою силі й примусу у становленні міжособистісних стосунків. Максимою толерантності є безпосереднє визнання «Іншого» та його повноцінного права на буття. «Нетерпимість, – як зазначає Г. Дичковська, – це ситуація за М. Бубером «Я – Воно», а толерантність – ситуація «Я – Ти». У першому випадку, зовнішній світ – інший, а суспільство, природа – зводяться до предметності, яка позбавлена власної суб'єктності, а в другому – «Інший» (причому байдуже, чи це окрема особа, чи соціум) виростає не просто до рівня діалогового партнера, він є тим неповторним буттям, що стосовно до «Я» породжує сенс» [87, с. 9].

Соціологічно (наприклад, у контексті «модусних перемінних» Т. Парсонса) толерантність можна розглядати як розрізнення між допустимим (терпимим, прийнятним) та недопустимим (нетерпимим, неприйнятним) [54, с. 21].

У філософській традиції толерантність фактично ототожнювалася за змістом з проявами покірливості, любові та злагоди, розуміння й готовності до пробачення [321, с. 156].

Дотримання молоддю домінанти толерантності як морально-практичного орієнтиру принципів інтеграції культурно-історичного досвіду у єдину систему цінностей, як механізму поведінки соціальних агентів (партій, етнічних груп, тощо), який передбачає у стосунках взаємоповагу, свідому відмову від насилля, приниження гідності один одного, призведе до консолідації вітчизняного соціуму [151, с. 91-92], бо, як зазначає О. Хьоффе, толерантна людина «прагне до співіснування на засадах рівноправ'я та взаєморозуміння, використовуючи здатність увійти у становище іншого, здатність серйозно сприйняти його та відкритися йому, досягнути й змінити себе завдяки новим ситуаціям та новій інформації» [311, с. 26].

У тій ситуації, з якою зіткнулася сучасна цивілізація в цілому, а наша країна, зокрема, найбільш результативним є сприйняття толерантності запропоноване В. Лекторським: «толерантність... виступає як повага до чужої позиції у поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій (й навіть у деяких випадках зміну індивідуальної та культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу» [171, с. 54]. Приблизно аналогічне бачення толерантності було затверджено у Декларації принципів толерантності [188].

Аналізуючи толерантність, В. Лекторський розглядає чотири можливі способи її висвітлення: як байдужість до існування різних поглядів та практик; як неможливість взаємопорозуміння; як поблажливість до слабкості інших, що поєднується з деякою часткою презирства до них; терпимість як розширення власного досвіду, у цьому випадку толерантність виступає як повага до чужої позиції у поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій у результаті критичного діалогу [171, с. 46-54].

Приблизно у такому ж ракурсі розглядає толерантність американський соціальний філософ М. Уолцер, який досліджував установки толерантності: відстороненість, що зазвичай викликається нездатністю протистояння, байдужість, моральний стоїцизм, цікавість та, нарешті, «захоплене схвалення» до різноманіття як «умови розквіту людства» й реалізації свободи вибору для всіх індивідів [363, с. 25-26]. Усі перераховані мотиви зумовлюють толерантну поведінку щодо «відмінностей», проте не всі спричиняють той різновид толерантності, який зароджується у наш час та будується на визнанні «різноманітностей» [52, с. 20]. Визнання відмінностей та різноманітностей, терпиме ставлення до них, відноситься до сфери вітальності індивіда.

Саме тому, для розуміння специфіки формування ціннісних орієнтацій молоді та особливостей становлення громадянської злагоди в українському суспільстві істотно важливим є той факт, що толерантність відноситься до сфери вітальних цінностей індивіда, пов'язуючи її з фундаментальною потребою в безпеці.

Посилаючись на теорію Е. Гідденса, слід вказати, що доступ до джерел онтологічної безпеки є найважливішим ресурсом людської взаємодії. Одним із джерел онтологічної безпеки є рутинізація повсякденного життя, її укоріненість у традиціях. Оскільки у сучасному глобальному світі, й особливо в умовах соціальних трансформацій, людина все частіше виявляє себе в ситуації порушення або відсутності традицій, то гостро постає питання про інші джерела впевненості у бутті. Саме толерантність, на думку Е. Гідденса, може виступити таким джерелом, забезпечуючи цілісність світу, спадкоємність взаємодій, а у сучасному українському суспільстві й спадкоємність поколінь. Кожного разу, коли людина стикається з подією, за якою стоїть невідомий їй світ іншого, вона переживає кризу власного світу й прагне подолати її. Особливо гостро цей процес переживає молодь. Починаючи дію, людина виходить з єдиного світу, який не зберігається як такий, а ділиться на безліч світів, тому вимагає складання, склеювання. Узгодження описів світу, що безперервно відбувається в процесі взаємодії, забезпечує онтологічну впевненість, компенсуючи страх перед небуттям або катастрофою. Толерантність виступає «як умова синергії плюралістичної за своєю природою смислової, ціннісної тканини» [330], створюючи людині умови органічної ідентифікації у глобальному просторі [205, с. 80].

Налаштованість на прийняття іншої людини з її власними поглядами, відкритість у стосунках, правильне розуміння світоглядної позиції «іншого», створює умови для виникнення довіри. Довіра лежить в основі моральних принципів взаємодії, є базовою сутністю відчуття онтологічної безпеки. За тлумаченням Ф. Фукуями, довіра – це «очікування, що виникає у членів співтовариства, того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно та з увагою до потреб оточуючих, відповідно до деяких загальних норм» [305, с. 52].

Якщо толерантність передбачає відчуття терпимості, то довіра – відчуття безпеки. Толерантність відображає лише прийняття іншого, без обов'язкового

прагнення до подальшого діалогу, а довіра завжди припускає, хоча б й початкові, але відносини співробітництва [140, с. 14].

До цього слід додати, що вільне визнання іншого, його знаковості, зрештою ґрунтується на гідності та свободі кожної людської особистості. Оскільки без взаємного визнання осіб їх рівноправне сумісне життя неможливе, то толерантність є важливою умовою справедливості у вільному сумісному житті людей. Та як умова справедливості, зазначає О. Хьоффе, вона гідна домагання, у якому нікому не можна відмовити [310].

Крім того, що толерантність відноситься до сфери вітальних цінностей індивіда, вона укорінена у його соціальності, проявляється у різних типах соціокультурної та соціально-політичної діяльності особистості.

У сучасних умовах, виразно вимальовуються контури двох різних, дещо контрастних моделей розвитку культури толерантності. Перша – лібертарна (радикально-ліберальна), абсолютизує особистісні засади у вільному користуванні власним розумом. Значення такого підходу полягає у тому, щоб звільнитися від усякого суспільного втручання.

Інша модель – деліберативна (від «deliberation» – рефлексія), орієнтована на включення громадянина у суспільну рефлексію на відкритій арені, зіставлення поглядів, позицій, програм, спільного пошуку згоди та стабільності. Приватний простір власного розуму громадянина не ізолюється від соціуму, а включається до нього, привносячи туди свій інтерес та своє бачення проблем [52, с. 22-23].

Реалізація принципів толерантності потребує наявності відповідної діалогічної ситуації, так як діалогічна інтенція включена у саму сутність толерантності [182, с. 139].

Провідні філософи ХХ століття фіксують особливості справжнього інтерсуб'єктивного діалогу, якими є, по-перше, рівноправність суб'єктів спілкування (К. Апель, М. Бахтін, М. Бубер, Ю. Хабермас, Х.-Г. Гадамер, Р. Рорті та ін.); по-друге, активність усіх учасників комунікації, намір вести бесіду, орієнтація на *Іншого* (М. Бахтін, М. Бубер, Ж.-Ф. Ліотар, прихильники теорії мовленнєвих актів, Р. Рорті та ін.); по-третє, створення спільного

когнітивного простору, адже головною є справа, що обговорюється. Навіть, якщо консенсус не досягається, однаково тепер учасники спілкування знають про погляди інших суб'єктів, хоча, можливо, й не завжди приймають їх (М. Бахтін, Ю. Хабермас, Х.-Г. Гадамер, М. Фуко та ін.).

Слід також зауважити, що більшість теоретиків розглядають саме мовленнєве спілкування, одним з різновидів якого є діалог [145, с. 21-22].

На сучасному етапі суспільного розвитку ситуація діалогу змінюється. Тому на обставини спілкування впливають декілька чинників.

Перша відмінність, за якою розрізняються традиційна та модерністська парадигма діалогу, – наявність або відсутність ціннісного ставлення до статусу. Таким чином, статус членів переговорного співтовариства або відношення ієрархії для них не є важливими.

Друга відмінність – відносно мала значущість ієрархічних відносин між учасниками.

Третя відмінність – ставлення до процесу й результату спілкування: для нової парадигми діалогу перемога й самоствердження у його процесі абсолютно неприйнятні як цілі.

Четверта відмінність – зміна предмету діалогу. В процесі діалогу пошук відповіді на питання: *«що є істина?»* не є суттєвим, більш значущим є пошук спільної мови для обговорення спірних питань [262, с. 81-82].

П'ята відмінність – діалог, який раніше був привілеєм невеликих елітарних груп інтелектуалів, нині став надбанням масової й, навіть, низової культури [339, с. 38]. Діалог виявляється все більшою мірою позбавленим інтелектуального смислу, наступає десемізація – позбавлення сенсу стійких понять, принципів та критеріїв [339, с. 39].

Шоста відмінність – поява віртуального діалогу спричинила процес, зворотний тому, про який мріяв М. Бахтін: народжується не живий діалог замість «мертвого» тексту, а письмовий діалогічний текст, замість дійсно живої розмови [339, с. 39].

Слід зазначити, що окрім індивідуальної участі у діалозі, його суб'єктами є соціальні інститути, а саме: інститути світської влади (активізують діалог з усіма іншими структурами, вбачають у них джерело отримання додаткової легітимності) та інститути громадянського суспільства. Важлива новація у діалозі інститутів громадянського суспільства та держави – поява теми захисту прав людини, свободи совісті, прав релігійних меншин та інше. [262, с. 79-80].

У створенні підґрунтя досягнення громадянської злагоди у сучасній Україні, найбільш важливим є соціальний (інституційний) рівень розгортання діалогу, специфіка якого обумовлюється низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. Серед них виділяються такі: 1) історичний досвід самоорганізації населення у відстоюванні власних інтересів; 2) традиції взаємодії ключових інститутів громадянського суспільства як між собою, так і з органами державної влади; 3) рівень організаційної структури та правовий статус представницьких організацій основних соціальних груп; 4) домінуючий тип політичної культури населення; 5) залежність ролі держави у регулюванні соціально-політичних процесів від політичної кон'юнктури, зокрема, від таких суб'єктивних факторів, як політична воля керівника держави або лідера громадського об'єднання, певної групи осіб [81].

Окреслюючи специфіку діалогу в Україні на інституційному рівні маємо переконливі дані, що свідчать про не сформованість діалогічної ситуації між молоддю та владою у вертикальній площині, проте у горизонтальних комунікаціях існують необхідні умови діалогу, на що вказує подальший розвиток громадянського суспільства.

Так, дослідженнями зафіксована незначна підтримка молоддю громадських ініціатив, пов'язаних з суспільними проблемами, таких як обговорення законопроектів, бюджетів (брали участь 5,1% опитаної молоді) та боротьба з корупцією (відповідно 5,14%), що свідчить про не сформованість традицій участі у суспільному житті, через такі форми комунікації між владою та громадянами, що передбачають співпрацю та діалог [81].

Проте розвиток громадянського суспільства – це результат діяльності

активних людей, які бажають змін на краще. Такі люди починають шукати вирішення проблеми власними силами, тому мобілізують найближче оточення навколо себе, задля спільного рішення локальних проблем.

За результатами дослідження Nations in Transit, міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн, яка здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася: від 3,5 балів у 2003 р. до 2,75 балів у 2007 р., до 2,5 бали у 2014 р. та до 2,25 балів у 2015 р. [81]. Цей показник розвитку громадянського суспільства в Україні (2,25 балів) значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах (окрім країн Балтії). Відповідний показник за 2016 р. складає: в Азербайджані – 7,0 бали, у Білорусії – 6,25 балів, у Грузії – 3,75 балів, у Молдові – 3,25 балів, у Російській Федерації – 6,25 балів, тоді як в Естонії, Литві, Латвії, Чехії він становить 1,75 балів, у Польщі – 1,5 бали. У той же час в українському суспільстві поступово розвиваються орієнтації громадян на локальну, спонтанну самоорганізацію та вирішення громадських проблем, особливо на місцевому рівні, безпосередньо пов'язаних з їх «реальним життям» (готовність брати участь у благоустрою території, за місцем проживання, або протестні акції проти нелегальних забудов, знищення зелених зон, тощо) [314, с. 110-111].

У той же час основу громадянської активності молоді складають: «інтерес до суспільної та громадської роботи, організаторські здібності, ініціативність, вимогливість до себе, відповідальність за майбутнє спільноти й непорушне переконання у тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення, готовність брати участь у колективних проектах задля загального добра» [228].

Наступними факторами у досягненні громадянської злагоди є консенсус та компроміс. У сучасній науці можна зустріти протилежні погляди на роль консенсусу у суспільному розвитку.

Перша точка зору знайшла відображення у функціоналістських концепціях, у яких доводиться, що суспільна злагода на ціннісному рівні є ключовою передумовою виживання політичних та соціокультурних систем. Завдяки консенсусу, суспільство уникає потрясінь та, разом з тим, «консенсусна основа, що забезпечує адекватне застосування механізмів впливу, необхідна для еволюційних зрушень у системі політичної влади» [219, с. 45]. Іншими словами, консенсус у функціоналістському трактуванні Т. Парсонса не заперечує динаміки, але така динаміка, кінець кінцем, спрямована на підтримку політичного еквілібріуму [238, с. 60].

Для прихильників концепцій соціального конфлікту подібний погляд на консенсус видався повністю неприйнятним. Р. Дарендорф зауважував: «Рівноважна функціональна система як ідеальне уявлення – жахлива думка. Це буде суспільство, де кожен і все має закріплене за собою місце, відіграє власну роль, виконує власну функцію, й тому ніщо й ніколи не потребує зміни; раз та назавжди правильно впорядковане суспільство» [270, с. 374]. «Сама думка про безконфліктне суспільство є актом насильства, стосовно людської природи» [270, с. 374]. Конфлікти та зміни є щось більше, ніж «необхідне зло»: «конфлікт знаменує...надію на гідне й раціональне освоєння життя» [270, с. 375]. «У соціальних конфліктах полягає творча сила суспільств» [270, с. 370].

Кажучи про конфлікти, Р. Дарендорф найглибше розкриває й суть консенсусу. Конфлікт для Р. Дарендорфа – це перманентне джерело суспільної динаміки, що заперечує згоду, але паралельно й підживлює її. Згода не виключає конфліктів, а знаходиться у постійній взаємодії з ними [238, с. 61].

Спроба інтегрувати концепцію функціоналізму та концепцію соціального конфлікту була зроблена Л. Козером, який вказав на необхідність розрізнення конфліктів, що «виникають у межах базового консенсусу», й тих, «що ставлять під питання самі ці межі» [143, с. 97]. Перші з них, «позитивно функціональні» з погляду соціальної системи, другі – «погрожують зруйнувати її структуру» [143, с. 179]. Захиститися від подібної загрози можливо за умов інституціоналізації конфлікту та терпимості, щодо нього, а також у створенні свого роду «захисних

клапанів», які сприяють зміщенню цілей суб'єкта та спонукають його прагнути не «вирішення незадовільної ситуації, а лише зняття напруження, що виникло з цієї причини» [143, с. 183].

Таким чином, тільки систему, де згода поєднується з конфліктом, що не підриває її основ, можна вважати достовірно консенсусною.

Наочною ілюстрацією специфіки встановлення консенсусної взаємодії у середовищі української молоді є, наприклад, переорієнтація агресивно-хуліганських настроїв футбольних фанатів різних команд на примирення, об'єднання заради спільної боротьби за українську незалежність під час Революції Гідності. Футбольні фанати практично всіх українських клубів, які належать до молодіжних субкультур та розглядаються, частіше, як девіація, висловилися на підтримку Майдану, долучилися до активних протистоянь у Києві та до охорони мирних акцій протесту у інших містах, а також оголосили про безстрокове перемир'я між собою. У лютому 2014 року представники 14 фанатських угруповань клубів прем'єр-ліги та фанати ще 19 футбольних клубів нижчих дивізіонів українського чемпіонату й аматорських команд країни підписали маніфест про встановлення перемир'я між українськими ультрас. «Цей досвід позитивного спрямування неформальних об'єднань молоді, заради досягнення єдиної мети, є неоціненним та потребує як вивчення, так й практичного впровадження у молодіжну роботу» [314, с. 105-106] у якості досвіду досягнення консенсусу, в умовах конфліктної взаємодії у практичній площині.

З теоретичної точки зору, консенсус тлумачиться дослідниками як довгострокова згода, що базується переважно на цінностях, а компроміс – як ситуативна угода, що ґрунтується на спільних інтересах. Проте головна відмінність між консенсусом та компромісом полягає у тому, що у першому переважає ціннісний момент, а в другому – функціональний. Компроміси, зазвичай, передують консенсусу, оскільки суперечності на рівні інтересів долаються невимірно легше та швидше, ніж на рівні цінностей [238, с. 61-62].

У цілому, виділяються такі вимоги до консенсусу: 1) принципова рівність та суб'єктність учасників; 2) діалогічність обговорення предмету узгодження; 3) свідомий характер дискурсу, відсутність маніпуляції; 4) раціональність; 5) динамізм, перманентна підтверджуваність консенсусних домовленостей; 6) відкритість, максимальна публічність; 7) багаторівневність та взаємозв'язок консенсусних рівнів. Лише та згода, що відповідає всім наведеним пунктам, вважається здатною успішно здійснювати свою суспільностабілізуючу функцію. Однак досягнення нової якості згоди закономірно вимагає вдосконалення, а тому, й помітного ускладнення консенсусних механізмів [45, с. 2-3].

Стосовно визначення сутності громадянської злагоди у цілому, зауважимо, що загальними елементами злагоди є наявність єдності у поглядах соціокультурного ядра суспільства, щодо питань соціальної справедливості, соціального порядку, ціннісно-нормативного комплексу, координаційно-діяльнісної характеристики, дотримання еволюційного та культурно-спадкового розвитку соціуму [208, с. 4].

Загалом, у громадській думці сучасної молоді віком 18-29 років співіснує на різних рівнях кілька чинників, які її об'єднують в українському суспільстві: віра в краще майбутнє (36,1%), спільні труднощі життя (28,1%), відчуття втрати нормального життя (26%), невдоволеність владою (25,5%). Вагомим об'єднувачим чинником також є патріотичні почуття громадянина України – 24,4% [314]. Також з 2014 року суттєво підвищилися показники таких ціннісних пріоритетів української молоді, як державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, національно-культурне відродження, соціальна рівність, участь у релігійному житті, участь у політичному житті [314]. Тобто, у середовищі української молоді є у наявності елементи, що формують громадянську злагоду.

Також слід вказати на ряд закономірностей, що стимулюють генерування громадянської злагоди у суспільствах з розвинутими демократичними традиціями – це: традиційність життєдіяльності суспільства, еволюційний розвиток соціокультурних особливостей національного менталітету; біполярна

модель політичної структури, яка спрямована на використання можливості постійної взаємодії між опонентами за допомогою діалогу, компромісу, реального партнерства; усвідомлення більшою частиною громадян практичної функціональності принципів егалітаризму, основних моделей соціальної справедливості; відсутність занадто великої соціально-економічної диференціації; наявність соціокультурного суспільного ядра, інтеріоризованими ціннісними настановами та нормами якого є постулати ненасильницької взаємодії; стає економічне зростання, а також несуперечливе уявлення у масовій свідомості, що людина не випала з монетаристської схеми реформування [208, с. 11].

У цілому, саме особливості економічних відносин у суспільстві, діяльність суб'єктів економіки зумовлюють специфіку формування громадянської злагоди.

Досягнення громадянської злагоди можливе за допомогою створення особливої культури у суспільстві. Завдання створення такої особливої культури, покладене на освічену молодь та інтелігенцію.

У соціальному плані роль освічених людей (які переживають за життя країни, відчувають свою відповідальність) полягає у тому, щоб в умовах зниження загального культурного рівня, зберігати та відновлювати духовні цінності, підтримувати у культурі відповідну системність, працювати на людину та майбутнє. Не менш важливе завдання – пояснювати, що відбувається насправді, допомагати людям розібратися, де реальні процеси, а де їх імітація, яка прикриває прямо протилежне [245, с. 60].

Як підсумок згоди, у суспільстві з'являється довіра до всіх учасників суспільних домовленостей. Якщо на початку досягнення згоди, довіра є потенційною готовністю до діалогу та компромісу, то в результаті здобуття згоди, довіра розповсюджується з мікрорівня (внутрішньої властивості особистості) на макрорівень (суспільство в цілому). Довіра стає реальною активністю, що поширюється в усьому соціумі. Отже, можна говорити про створення потенційної основи для формування соціального капіталу й середнього класу в українському суспільстві.

Отже, здійснивши аналіз умов та можливостей громадянської злагоди, як необхідної передумови успішного розвитку сучасного українського суспільства, можна зробити наступні **висновки**:

На сучасному етапі розвитку нашого соціуму, має місце відповідна ступінь політичної та громадянської активності української молоді, яка надає змогу створити засади для становлення громадянської злагоди у нашому суспільстві.

У свою чергу, громадянська згода є необхідним підґрунтям ідеології перехідного соціуму, тому що в умовах активних трансформаційних змін, у найбільшій мірі актуалізується проблема його виживання. При цьому, незважаючи на те, що суспільство є складною системою, що здатна до самоорганізації, зростає необхідність мудрого та зваженого врахування спільних інтересів, беручи до уваги право на них не тільки всієї нації, а й кожного індивіда.

Важливим є те, що молодь виступає в якості одного з провідних ініціаторів процесу громадянської злагоди у сучасному українському суспільстві. По-перше, тому що вона є найбільш активною частиною соціуму; а по-друге, її представники вдало вирішують питання, пов'язані з налагодженням солідарних взаємовідносин у власному середовищі. Про це свідчить аналіз відносин, які складаються на сучасному етапі між малими молодіжними соціальними утвореннями як системами, здатними до самоорганізації.

Необхідно зазначити, що здійснення процесу громадянської злагоди можливе тільки через врахування позитивних та негативних сторін взаємовідносин, які мають місце у нашому соціумі, на засадах толерантності, діалогу, компромісу та консенсусу.

При цьому необхідно враховувати, що на сучасному етапі передумовою виникнення толерантних взаємовідносин в українському суспільстві є наявність протилежних ціннісних світів та систем думок, різноманіття колективних та індивідуальних ідентичностей, які притаманні як соціуму в цілому, так й українській молоді, зокрема.

Тому тільки використовуючи толерантність як підґрунтя діалогу, можливо

докорінно змінити процес формування суспільних відносин, що у підсумку, призведе до позитивних змін у розвитку українського соціуму. При цьому важливо враховувати те, що до провідних рис сучасного діалогу належить з однієї сторони: відносно мала значущість ієрархічних взаємовідносин між учасниками, знецінення соціального статусу учасника спілкування. З іншої сторони, під час діалогу ступінь значності набуває позбавлення його певного інтелектуального сенсу та віртуалізація, важливість самих комунікаційних процесів, пошук спільної мови для обговорення спірних питань. Важливим є те, що саме ці ознаки характеризують головну специфіку діалогу не тільки між соціальними класами (групами), але й у молодіжному середовищі.

Слід зазначити, що на сучасному етапі, на інституційному рівні, діалогічна ситуація між молоддю та владою, у вертикальній площині, залишається не сформованою, проте у горизонталі комунікацій існують необхідні умови діалогу, про що свідчать особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Така ж сама специфіка притаманна компромісу й консенсусу, які мають місце під час формування вертикальних та горизонтальних комунікацій.

Процес громадської злагоди необхідно активізувати, тому що вітальна цінність індивіда щільно пов'язана з фундаментальною потребою в безпеці. Але на сучасному етапі розвитку українського суспільства економічні, політичні та правові засади громадської злагоди залишаються не до кінця сформованими.

Проте, важливим фактором виступає те, що наявні її соціокультурні основи, отже є єдність в соціокультурному ядрі українського суспільства в цілому, та молоді, зокрема, щодо питань соціальної справедливості, соціального порядку, ціннісно-нормативного комплексу, координаційно-діяльнісної характеристики, дотримання еволюційного та культурно-спадкового розвитку соціуму.

Таким чином, даний єдиний соціокультурний простір, по-перше, надає змогу виявити значущі спільні інтереси; по-друге, вмикає механізм адаптації та соціалізації; по-третє, поглиблює та поширює культуру толерантності, діалогу, компромісу, консенсусу. В кінцевому підсумку, все це призводить до генерації

процесу громадянської злагоди як загальної домовленості, суспільної угоди з приводу ухвалення певних стратегічних рішень, щодо подальшого розвитку суспільства, а також тактики їхньої практичної реалізації, шляхом суспільно-політичної діяльності суб'єктів домовленості.

Висновки до третього розділу

Відповідно до результатів дослідження можна стверджувати, що інститут сім'ї є досить ефективним інструментом, за допомогою якого можливо спрямовано трансформувати ціннісні орієнтації свідомості молоді. Його використання дає змогу активно інтегрувати духовні норми у систему цінностей молодого покоління. Для ефективного використання можливостей інституту сім'ї необхідно, по перше, викладання основ виховання представникам молоді, зокрема учням старших класів шкіл, студентам навчальних закладів, тому що в найближчій перспективі вони також стануть батьками. По друге, державі у найкоротший термін слід нівелювати негативну тенденцію скорочення часу виховного процесу у сім'ї, внаслідок збільшення фактичної тривалості робочого дня, зумовленої підвищенням існуючого рівня експлуатації.

Для зупинення процесу атомізації українського суспільства, є змога використати потенціал і можливості вітчизняної інтелігенції. Остання, завдяки інституційно-онтологічній подвійності, здатна здійснити побудову ефективних взаємозв'язків між всіма соціальними класами (групами), що у свою чергу, забезпечить єдність та гомогенність суспільних відносин. Інтелігенція може налагодити взаємовідносини між громадянським суспільством та державою, що призведе до їхнього гармонійного розвитку.

З метою активізації процесу громадянської злагоди, необхідно досягти реалізації принципу соціальної справедливості. Для вирішення даного завдання, важливо також використати можливості впливу інтелігенції на політичну еліту. У свою чергу, реалізація принципу соціальної справедливості призведе до таких наслідків: закріплення принципів толерантності у суспільних відносинах; каталізації процесу закладання інститутом сім'ї духовних норм в мораль індивіда; виховання у індивідів здатності забезпечити відповідальне користування правом вибору при задоволенні своїх матеріальних потреб. У кінцевому підсумку, громадська згода повинна спричинити за собою духовне відродження українського суспільства та його консолідацію.

ВИСНОВКИ

Здійснивши аналіз специфіки трансформацій ціннісних орієнтацій сучасної української молоді можна зробити наступні узагальнюючі висновки.

1. Зміни, що відбулися в українському суспільстві, на протязі останньої чверті століття, активізували як питання адаптації молодого покоління до нових умов, так й процес «переоцінки цінностей».

Важливим у цьому процесі є вибір молодим поколінням ціннісних орієнтацій, під впливом відповідних об'єктивних та суб'єктивних чинників, що у значній мірі обумовлює прояв позитивних або негативних тенденцій у суспільному розвитку.

У сучасному українському суспільстві й досі наявна подвійна інституціональна система, а існуючі «інституціональні пастки» призводять до ситуації, у якій старі цінності радянського періоду вже перестали працювати, а нові, ринкові – ще повноцінно не склалися, що обумовило становлення так званого «ціннісного вакууму», або «плавильного котла», наповнення якого залежало від специфіки соціальних змін, що впливали на ціннісні орієнтації молоді.

Трансформація цінностей української молоді мала хвилеподібний характер та коливалася від довготривалого аномічного до короткотривалого евномічного станів українського суспільства: І хвиля – від мінімізації соціальних змін та відсутності масштабних конфліктів у насильницьких формах (1991-1994 рр. – евномія); через становлення подвійної інституціональної системи (1994-2003 рр. – аномія), коли, з одного боку, існували системоутворюючі інститути радянського суспільства, які втратили свою легальність, але не втратили традиційну легітимність – згоду людей із

соціальними правилами, заснованими на ідеології державного патерналізму, а з іншого – нелегальні інститути радянського суспільства (тіньовий ринок, корупція, подвійна мораль), трансформувалися у легальні інститути «перехідного суспільства», але не набули відповідної легітимності, що сприяло виникненню суспільних протиріч: одна частина суспільства хотіла повернутися до тоталітарних цінностей та порядку, друга – успішно вирішувала свої кримінальні, напівкримінальні й комерційні завдання в умовах посттоталітарного хаосу, тому була зацікавлена у його збереженні, третя частина, у більшості своїй молодь, – прагнула до змін та нормального існування в умовах демократичного суспільства; й до «Помаранчевої революції» (кінець 2004 року – початок 2005 року – евномія), підґрунтям якої було наявність протиріччя між сформованою інституціональною системою та потребами активних верств населення, у тому числі й опозиційних політичних еліт, які не знайшли свого місця у владі.

Основою для злагодженої взаємодії цих активних верств населення, у тому числі й молоді, було усвідомлення того факту, що в суспільстві не відбулося тих змін, які можна було б кваліфікувати як прогрес чи досягнення. Слід зазначити, що, у той же час, світоглядними засадами короткотривалого консенсусу частини українського суспільства були європейські демократичні цінності. П хвиля – (2006-2013 рр. – аномія) – відкат у процесі демократизації українського суспільства на дореволюційний рівень, у результаті чого знову почала проявлятися амбівалентність масової свідомості в усіх сферах життя людей. Ця тенденція помітно підсилилася, завдяки остаточному зрощенню фінансово-економічної олігархії з бюрократією, та погіршилася в умовах глобальної фінансово-економічної кризи; через «революцію Гідності» (кінець 2013 - початок 2014 рр. – евномія), світоглядними орієнтирами якої, як й у попередні революційні події, були цінності європейської демократії; й до сьогодення (аномія) – зовнішня агресія, руйнації в економіці, що спричинили

не тільки глибоку економічну кризу, але й посилили бінарність ціннісних орієнтацій молоді. Одночасно, подальша тінізація та олігархізація економіки призвели до посилення інституційних пасток та поглиблення існування подвійної інституційної системи.

2. Аналіз вище наведених хвиль трансформацій цінностей української молоді сприяв уточненню поняття «евномія». Цей стан, на відміну від аномії, яка спричиняє руйнівний вплив на суспільство, є станом творчим, таким, що здатний долати ціннісний хаос та створювати нові орієнтири соціальної поведінки. Евномія – це впорядкованість соціального простору, згуртованість суспільства на основі гуманістичних та конструктивних цінностей.

3. На формування ціннісних орієнтацій молоді впливають слідуючі групи основних факторів: 1) соціально-економічні: існування тіньової економіки; дія великого іноземного капіталу; концентрація власного великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою; збереження значного державного регулювання в економіці; міграційні процеси українців за кордон; низька трудова (й у цілому соціальна) мобільність на ринку праці; широкомасштабне розповсюдження бідності населення; обмежені можливості вертикальної мобільності; процеси маргіналізації українського суспільства. 2) соціально-політичні: панування бюрократії як контрагента суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; нерозвиненість громадянського суспільства й правова незахищеність громадян; орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства та підприємництва; специфіка громадянської ідентичності у сучасному українському суспільстві (криза ідентичності); 3) соціокультурні: особливості моральності у перехідному суспільстві – поява «людини парадоксальної»; зменшення ролі інституту сім'ї у процесі виховання молоді; інтеграція спотвореного «світоглядного коду» у свідомість молоді через використання вітчизняною системою освіти «мозаїчного знання»; феномен секуляризації; ослаблення інтегруючої функції

культури в українському суспільстві.

Закономірно, що нівелювання духовної компоненти в ціннісних орієнтаціях молодого покоління, у цілому негативно відбивається на побудові суспільних відносин, що призводить до дроблення українського суспільства, а, значить, до втрати можливості виходу з перманентної кризи.

4. Сучасне українське суспільство успадкувало від радянського ті якісні характеристики, що були притаманні як певному виду матеріально-технологічного середовища, так й відповідному типу X-матриці (неринковій матриці). Найбільш виразно витоки проблем сьогодення сягають кінця існування СРСР, коли партійно-господарська номенклатура, перетворившись на квазістан, спрямувала свої зусилля на максимальну концентрацію влади та власності у своїх руках, з обов'язковим юридичним закріпленням досягнутих результатів. Такий процес повинен був підкріпитися виразно спрямованими змінами у ідеологічній сфері, що проявилось у заміні старих ідеалів та ціннісних орієнтацій, новими, які відповідали Y-матриці (ринковій матриці).

Саме тому в останнє десятиліття існування СРСР почалося активне переформатування ціннісних орієнтацій, причому основний упор робився на свідомість молодого покоління.

Основним завданням, яке намагалися вирішити, було формування позитивної суспільної думки, щодо приватної власності на засоби виробництва. Процес перетворень почався з того, що в ідеологічну основу програми «перебудови» був покладений європоцентризм, а на практиці результатом спрямованих трансформацій, що проводились у ідеологічній складовій інституційної матриці, став стан культурного шоку, який зазнало радянське суспільство. Унаслідуювавши такі процеси, сучасний український соціум закономірно допустив таку особливість, як формування олігархічних утворень, що спричинило поєднання самих негативних компонент, властивих, як радянській економіці, так й західній.

Перехідний стан від Х- до Y- економіки, сприяв появі подвійних інститутів й у політиці, до того ж, застосування ліберальної ідеології, прискорило інтеграцію у індивідуальну та суспільну свідомість ціннісних орієнтацій, в основі яких лежить принцип максимального задоволення матеріальних потреб, що ще більше посилює існування бінарної системи цінностей у молоді. Відносне розмежування проходить по лініям: авторитаризм – лібералізм; цінності порядку – радикалізм; традиційні – секулярні цінності; виживання – самовираження, причому наочно виявляється розділення не тільки за «лініями Хантінгтона», але й простежується ефект «двох Україн».

Багатовекторність ціннісних орієнтацій молоді підсилюється хвилеподібним коливанням від аномії до евномії. Остання, як відносний стан ціннісної злагодженості проявлялася у період революційних подій в Україні 2004 р. та 2013-2014 рр., коли рух до цінностей самовираження задавав напрям до демократизації суспільства, а домінуючими цінностями були гідність та свобода.

5. Дезінтеграція українського суспільства ще більше посилюється, завдяки поступовому витісненню вищих цінностей та ідеалів утилітарними та прагматичними орієнтаціями. Руйнування ціннісних засад функціонування суспільства супроводжується соціальною аномією, девіантною та аморальною поведінкою, антисоціальною та антидержавною спрямованістю свідомості маргіналізованої частини української молоді, соціальною конфронтацією, етнічно-культурною напруженістю.

Все це відбувається в українському суспільстві на фоні процесів подальшої олігархізації. Саме тому актуалізується питання безпеки цінностей молоді, як чинника прогресивних соціальних змін, яка повинна забезпечити відсутність загроз у період трансформації ціннісних орієнтацій, коли сама стабільність як якість системи зменшується.

Існує кілька груп загроз суспільному розвитку, що виникають у духовній сфері суспільства, та обумовлюються ціннісною кризою: небезпека руйнування духовного світу людини; загроза усталеному функціонуванню всіх форм суспільної та масової свідомості та ментальності; загроза розвитку культури всього суспільства та функціонуванню соціокультурних інститутів.

6. Інститут сім'ї є ефективним інструментом, за допомогою якого можливо спрямовано змінювати мораль молоді. Використання такого інструменту дозволяє інтегрувати духовні норми у систему цінностей молодого покоління.

При цьому відносини між батьками та молодим поколінням, засновані на духовних нормах, ефективно закріплюють інтегровані ціннісні установки в мораль молоді. Намагаючись трансформувати систему цінностей молодого покоління, старше змушене буде почати процес самовдосконалення, бо його поведінка, у сім'ї та суспільстві, є зразком для наслідування.

Разом з цим, назріла необхідність оптимізації ролі держави в процесах функціонування інституту сім'ї як інструменту трансформації ціннісних орієнтацій молоді. У взаємодії соціальних інститутів сім'ї та держави, виявлені протиріччя, що обумовлюють відповідну специфіку впливу на процес формування цінностей молоді.

Перше протиріччя проявляється у недостатньому рівні батьківської підготовки до ступеню складності процесу виховання молодого покоління, друге – у дисбалансі часу, який батьки приділяють професійній діяльності, під тиском об'єктивних суспільно-економічних чинників, та безпосередньо вихованню дитини. Для вирішення цих протирічч необхідно законодавчо розробити систему заходів, що дозволяють підвищити рівень педагогічної культури батьків, які займаються вихованням дітей.

У перспективі, вирішення цих протирічч дозволить ефективно використовувати можливості інституту сім'ї для виховання молодого

покоління з розвинутою духовною компонентою у його ціннісній структурі, що дозволить виконати завдання, щодо відтворення Людини, задля подальшої інтеграції українського суспільства.

7. Інтелігенція є тією силою, яка здатна виступити каталізатором процесу зміни суспільної свідомості та здійснити вплив на політичну еліту, з метою реалізації принципу соціальної справедливості, результатом розгортання якого буде подальше становлення та розвиток громадянського суспільства й середнього класу, з належними ціннісними орієнтаціями, що не тільки дасть можливість вийти з аномічного стану, притаманному сучасному українському суспільству, але й прищепити соціально конструктивні цінності молодому поколінню.

Принцип справедливості – є внутрішньою пружиною соціальної всеєдності, органічним поєднанням державних інститутів та громадянського суспільства у їх взаємній відповідності. Істотним онтологічним чинником справедливості виявляється сизигія як оптимальна відповідність, як репрезентація всього в усьому.

Саме тому історична місія інтелігенції полягає у переорієнтації суспільної свідомості на ідею інституціоналізації пріоритету людини та справедливості в соціумі (на противагу домінуванню влади товару, грошей та капіталу). Спираючись на підтримку населення, інтелігенція може ініціювати перетворення усіх гілок влади, відповідно до нових ціннісних установок, що спричинить перехід від кланово-олігархічної економіки надприбутків до соціально-орієнтованої моделі, переорієнтації та гармонізації на гуманістичній основі усіх сфер суспільного буття.

8. Ступінь політичної та громадянської активності української молоді свідчить про можливість створення відповідних засад для становлення громадянської злагоди у сучасній Україні, яка є підґрунтям ідеології перехідного суспільства, тому що в умовах трансформаційних змін у

найбільшій мірі актуалізується проблема виживання соціуму з орієнтиром на засоби самоорганізації, а також зростає необхідність мудрого й зваженого врахування спільних інтересів, беручи до уваги право на них не тільки всього народу, а й право кожної людини.

Молодь України може бути одним із провідних ініціаторів початку процесу громадянської злагоди, тому що вона є найбільш активною частиною соціуму, а її різноманітні «групи за інтересами», малі молодіжні соціальні утворення, не без підстави, можуть претендувати на статус самоорганізаційних «напівавтономних соціальних сфер», у межах яких представники молодого покоління злагоджено вирішують власні проблеми, з орієнтацією на солідарність та справедливість свого оточення.

Здійснення громадянської злагоди можливе тільки шляхом врахування позитивних та негативних сторін наявних суспільних відносин, при цьому тільки на засадах толерантності, діалогу, компромісу та консенсусу. Під час генерації даного процесу, необхідно визначити головні орієнтири подальшого суспільного розвитку.

Встановлення громадянської злагоди означає досягнення загальної домовленості, суспільної угоди, з приводу ухвалення певних рішень, їх тактики та стратегії практичної реалізації. Практична реалізація громадянської злагоди можлива через політичну діяльність суб'єктів домовленості з імплементації принципу соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббаньяно Н. Введение в экзистенциализм / Н. Аббаньяно. – Спб.: Изд-во “Альфарег”, 2012. – 505 с.
2. Аболіна Т. Г. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування / Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О., Малахів В. А. – К.: Інститут філософії НАН України ім. Г. Сковороди, 1997. – 144 с.
3. Авраамова Е. К проблеме формирования среднего класса в России / Е. Авраамова // Вопросы экономики, 1998. – № 7. – С. 78-87.
4. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. – К. : "ППП", 2005. – 308 с.
5. Аветисьян А. А. Античные философы (свидетельства, фрагменты и тексты) / А. А. Аветисьян. – Киевский университет им. Т.Г. Шевченко. – Київ : Издательство Киевского университета им. Т.Г. Шевченко, 1955 . – 314 с.
6. Аженов М. Социальная стратификация и средний класс /М. Аженов // Мысль. 1995,-№9.-С. 22-26.
7. Александрова О. А. Идеальный фон становления российского среднего класса / О. А. Александрова // Общественные науки и современность.-1999. – № 1. – С. 18-28.
8. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства: монографія / О. С. Александрова. – Суми: Університетська книга, 2008. – 364 с.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
10. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
11. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С Ф. Анисимов – М.: Мысль, 1988. – 253 с.

12. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов – 2-е изд., доп. – М.: Мысль, 1985. – 158 с.
13. Анисимов С. Ф. Теория ценностей в отечественной философии XX века / С. Ф. Анисимов – Вестник Моск. ун-та, 1994. – серия 7. - № 4. – 240 с.
14. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые / С. Ф. Анисимов - М.: Мысль, 1970. – 181 с.
15. Артюшенко О. М. Трансформація української ментальності в контексті викликів сучасності. - Автореф. дис. канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 20 с.
16. Арон Р. Демократия и тоталитаризм: пер с франц. / Р. Арон – М.Мысль, 1993. – 303 с.
17. Бабенко С. С. Соціокультурна трансформація між традицією та постмодерном: практики життєвого успіху /С. С. Бабенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2008. – № 795. – С. 29-36.
18. Бакшутів В. К. Філософія чуттів: інформаційна концепція. / В. К. Бакшутів Екатеринбург: УрО РАН, 1996. – 492 с.
19. Балакірева Е. Ноу-хау в молодіжній політиці: необхідні перетворення чи ризикований експеримент? / Е. Балакірева // Журнал досліджень соціальної політики. – Т. 4. – 2006. – № 4. – С. 541–556.
20. Баранівський В. Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації суспільства / В. Ф. Баранівський // Науковий вісник ХНПУ. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2014. – Вип. 43. – С. 39-52.
21. Барт Р. Мифологии / Р. Барт; [пер. с франц. С. Зенкин]. – М. : Академический проект, 2010. – 352 с.
22. Белинский В. Г. О детских книгах/ В.Г.Белинский // Избр. пед. соч. М., 1982. – 525с.
23. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 322 с.
24. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М.:

«Республика», 1993. – 384 с.

25. Бессонова О. Э. Институциональная теория хозяйственного развития России: Автореф. дис. д-ра социолог. наук. / О. Э. Бессонова. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 1998. – 215с.

26. Беспалов В. А. Счастье молодого человека в свете христианских ценностей / В. А. Беспалов // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 21. С. 259-265.

27. Бідзюра І. Взаємозв'язок економічних та політичних трансформацій в українському суспільстві: теоретичні аспекти проблеми соціальних змін / І. Бідзюра // Людина і політика. – 2004. – № 1 (31). – С. 33-41.

28. Білогур В. Є. Світоглядні орієнтації студентів: тенденції змін у трансформаційном суспільстві: [Монографія] / В. Є. Білогур. – Дніпропетровськ: Пороги: 2011. – 311с.

29. Блинова О. Є. Працевлаштування за кордоном у системі цінностей студентської молоді України / О. Є. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII. – Ч.3. – С. 36-43.

30. Блюмкин В. А. Моральные качества личности / В. А. Блюмкин – Воронеж, Изд-во Воронежского ун-та, 1984 – 62 с.

31. Блюмкин В. А. Мир моральных ценностей / В. А. Блюмкин – М.: Наука ,1986.- 97 с.

32. Боборыкин В. Е., Зинченко Ю. Г. Изучение ценностного сознания личности социологическими средствами / В. Е. Боборыкин, Ю. Г. Зинченко // Философия образования. Сборник материалов конференции. Серия «Symposium». – Выпуск 23. – Спб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С.230-239.

33. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – Москва; Воронеж: Ин-т практической психологии, 1995. – 350 с.

34. Бойко Ю. А. Соціально-філософський аналіз становлення громади та громадянського суспільства як чинників духовного розвитку соціуму (на

прикладі України). Автореф. дис. канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – К.: Національний технічний університет України „Київський Політехнічний Інститут” . – 2007. – 18 с.

35. Большой психологический словарь / Под ред. Б. Г. Мещерякова, акад. В. П. Зинченко. – М.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 736 с.

36. Бровко М. М. Культура в сучасних трансформаційних процесах: монографія / М. М. Бровко та інші. – Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2011. – 396 с.

37. Brentano Ф. Избранные работы / Составл., перев. с нем. В. Анашвили. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1996. – 176 с.

38. Брумберг А. Советология и распад Советского Союза // Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития / А. Брумберг. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 123 с.

39. Буева Л. П. Духовность и проблемы нравственной культуры / Л. П. Буева // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 3-6.

40. Буяк Б. Молодь як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства / Б. Буяк // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2007. – Вип. 36. – С. 198-209.

41. Буякас Т. М., Зевина О. Т. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей - культурных символов в индивидуальном сознании / Т. М. Буякас, О. . Зевина // Вопросы психологии. 1997. – №5. – С. 45-56.

42. Васильев Л. С. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапиталистических структур / Л. С. Васильев // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М. : Высшая школа , 1982 – 386 с.

43. Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер // Судьба искусства и культуры в западноевропейской мысли XX в. – М.: Издательский дом: Прогресс 1990. – 808 с.

44. Виндельбанд В. От Канта до Ницше: История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками / В. Виндельбанд [пер. с нем. Введенский А.И.]. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – 496 с.

45. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 14 с.
46. Волков А. И. Реванш и торжество нового класса / А. И. Волков // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 58-60.
47. Воловик В. І. Соціальна філософія: монографія / В. І. Воловик, М. А. Лепський, Т. І. Бутченко, О. В. Краснокутський. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с.
48. Воловик В. И. Философия религиозного сознания / В. И. Воловик. Монография. – Запорожье: Просвіта, 2009. – 216 с.
49. Вольтер Франсуа-Мари Аруэ. Назидательные проповеди / François Marie Arouet Voltaire // Философские сочинения М.: Издательский дом: Прогресс 1990. – 547 с.
50. Восленский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М.: Прогресс, 1990. – 78с.
51. Выжлецов Г. П. Философия ценностей и аксиология: проблемы соотношения / Г. П. Выжлецов // Философия культуры. – Т. IV, 1996. – 238 с.
52. Галкин А. А. Красин Ю. А. Общественная толерантность: возможности и препятствия / А. А. Галкин, Ю. А. Красин // «Полития». Анализ. Хроника. Прогноз. – 2003. – № 1 (28). – С. 19-33.
53. Гальтунг Юган, Несс Арне. Політична етика Ганді / Юган Гальтунг, Арне Несс [пер. з норвезької Н. Іваничук]. – Львів: "Місіонер". – 2001. – 278 с.
54. Гараджа В. И. Толерантность и религиозная нетерпимость / В. И. Гараджа // Философские науки. – 2004. – № 3. – С. 18-33.
55. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. В 2-х томах / Г. В. Ф. Гегель – Т.1. – Пер. с нем. М. И. Левиной. – М.: «Мысль», 1975. – 532 с.
56. Гельвеций К. А. Об уме / К. А. Гельвеций [пер. с фр.] // Соч.: В 2 т. – Т. 1. – М.: Издательский дом: Прогресс 1990.- 762с.
57. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації / В. Гельман // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 3-10.
58. Герасимов Г. М. Прикладная философия / Г. М. Герасимов. – М.:

Республика, 2001. – 178 с.

59. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М.: «Мысль», 1977. – 231с.

60. Глазунов В. В. Олигархические трансформации : монография / В. В. Глазунов. – Запорожье : КПУ, 2011. – 364с.

61. Головатий М. Підготовка молодій політичній еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 62-71.

62. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988.- 117с.

63. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. –К.: Наукова думка, 1996.-147 с.

64. Головаха Е. И., Панина Н. В. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-33.

65. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.

66. Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия в России и Украине: современное состояние и пути преодоления / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Общественные науки и современность. – 2008. – № 6. – С. 5-10.

67. Горев А.В. Махатма Ганди./А.В.Горев — М.: Изд-во "Международные отношения", 1984. — 320 с.

68. Горлач Н., Заветный С., Кострикин А. Философия ценностей / Н. Горлач, С. Заветный, А. Кострикин – Харьков: «СИМ», 2010. – 484 с.

69. Горлинський В. В. Духовні координати безпеки суспільства [Електронний ресурс] / В. В. Горлинский // Стратегічна панорама. – 2006. – № 1.
- Режим доступу до журн.:

http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?prnb1&issue=2006_1

70. Гороховская Е. А., Желтова Е. Л. Советская авиационная агиткомпания 20-х гг.: идеология, политика и массовое сознание / Е. А. Гороховская, Е. Л. Желтова. – "ВИЕТ". – 1995. – №3. – С. 63-78
71. Горшков М. К. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России / М. К. Горшков // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 4-13.
72. Гражданское общество в эпоху тотальной глобализации / науч. ред. И.И. Кальной, А.В. Горбань. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 648 с.
73. Грамши А. Избранные произведения. В 3-х Т. / А. Грамши – М.: Политиздат, 1959. – 112с.
74. Гриффитс Д. С. Правовой плюрализм и социальное действие права // Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература. – Серия 4. Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 9-14.
75. Грицак Ярослав. Цінності українців і модернізація України: куди рухаємося. Інфографіка [Електроний ресурс] // Режим доступу до журн.: <http://uainfo.org/blognews/1434530744-tsinnosti-ukrayintsiv-i-modernizatsiya-ukrayini-kudi-ruhaemosya.html> 17.06.2015, 11:54.
76. Грицанов А. А. Раджниш Ошо/А.А. Грицанов. – М: Книжный Дом, 2011. – 384с.
77. Громов И. А., Мацкевич И. А. Семёнов В. А. Западная социология / И. А. Громов, И. А. Мацкевич. – СПб.: ООО «Издательство ДНК», 2003. – 201 с.
78. Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз /Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
79. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт / - М.: ООО «Издательство АСТ» 2004. — 602 с.
80. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт -М.: ООО «Издательство АСТ» 2004. — 602 с.408 с.
81. Давиденко В. В. Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Львів. Нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2008. – 35

с.

82. Даніл'ян О. Г. Соціальні протиріччя в посттоталітарних системах. Методологія дослідження та розв'язання / Даніл'ян О. Г. – Х. : ХВУ, 1998. – 256 с.

83. Деловая газета «Взгляд» [електроний ресурс] // Режим доступу до журн.: <http://www.vz.ru/ecjnjme/2012/1/20/555117>

84. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М.: Новости , 1993. – 137с.

85. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : Монографія / Дзьобань О. П. – Харків: Константа, 2006. – 440 с.

86. Діпак Гупта К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Діпак К. Гупта; [пер. з англ. Н. Гайдукевич]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – 400 с. : іл.

87. Дичковська Г. О. Насильство і толерантність: контроверсійні складові політичних ідеологій // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – 2007. – № 35. – С. 8-12.

88. Добреньков В. И. Современная американская соціологія / В. И. Добреньков. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 226 с.

89. Добреньков В. И., Кравченко А. И., Нечаев В. Я. Общество и образование / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко, В. Я. Нечаев. – М.: Инфра-М, 2003. – 382 с.

90. Доній О. С. Студентська революція на граніті / О. С. Доній. – Київ: Смолокип, 1995. – 112 с.

91. Доній О. С. Покоління оксамитової революції. Як нам дожити до 2009 року? / О. С. Доній. – Київ: Смолокип, 1999. – 173 с.

92. Доній О. С. Спроба бунту / О. С. Доній. – Київ: Смолокип, 2002. – 217 с.

93. Донцов Д. Твори / Д. Донцов. — Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.

94. Донцов А. И. Проблемы групповой сплоченности / А. И. Донцов. – М.:

МГУ, 2006.- 128 с

95. Духовность, художественное творчество, нравственность (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 3-40.

96. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: Метод социологии. – М.: Наука, 1990. – 248 с.

97. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. / Изд. пер. и подгот. Луковым. В. А. – СПб.: Изд-во “АльфареТ”, 1998. – С. 294-296.

98. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

99. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные суждения» [перевод с фр. Гофмана А. Б.] // Социологическое исследования. – 1991. – № 2 // – С. 108-109.

100. Дьюи Джон. Общество и его проблемы // Перевод с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстова, Е. Н. Косиловой. – М.: Идея – Пресс, 2002. – 160 с.

101. Ефимчук И. В. Пирамида власти-собственности: будущее планетарной экономики? / И. В. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 131-142.

102. Журавлев В. В. Мир художественной культуры: Философские очерки / В. В. Журавлев. – М.: Мысль, 1987. – 237 с.

103. Загальнонаціональні опитування населення України. – Інститут соціології НАН України. – [Електроний ресурс] // Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/ukr/about_inst_lite.php

104. Зайдель Х., Теммин Р. Основы учения об экономике: Пер. с нем. / Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – М.: Дело, 1994. – 312 с.

105. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 221 с.

106. Зеркалов Д. В. Духовная безопасность : монография / Д. В. Зеркалов. – К.: Основа, 2012. – 118 с.

107. Зиновьев А. А. Запад / А. Зиновьев. – М.: изд-во ЭКСМО, 2003 – 512 с.

108. Зиммель Г. Сочинения : в 2 т. / Г. Зиммель // Избранное. Том 1. Философия культуры. – М.: Юрист, – 1996. – 671 с.

109. Злобина Е., Резник А. Гражданское пространство Украины: степень идентификации и факторы консолидации / Е. Злобина, А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 177-194.

110. Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи [Текст] / Д. Зюсс, В. Зюсс: пер. с нем. Е. Жирновой, М. Лебединского. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород: ООО Книжный Клуб «Клуб семейного досуга», 2009. – 400 с.

111. Иконникова С. Н. Социология молодежи: монография / Под ред. проф. В. Т. Лисовского. – СПб: Изд-во С.-Пб. университета, 1996. – 460 с.

112. Илларион // Христианство перед вызовом воинствующего секуляризма. Выступление на международной конференции "Социальное учение Православия в современном обществе / Илларион. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.religare.ru/article8763.htm>

113. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. – М.: МГУ, 2005. – 216 с.

114. Иордаки Н. А. Методологические основания воспитания духовности : дис...канд. филос. наук: 09.00.03 / Н. А. Иордаки / НАУ им. Н. Е. Жуковского «ХАИ» - Х., 2003. – 193 с.

115. Іщенко Юрій. Умови можливості толерантності в античності / Ю. Іщенко // Філософська думка. – 2001. – № 3. – С. 115-142.

116. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.

117. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 416 с.

118. Камю А. Избранное: Сборник /Альбер Камю // Сост. и предисл. С. Великовского. – М.: Радуга, 1988. – 464 с.

119. Камю А. Творчество и свобода. Статьи, эссе, записные книжки /А. Камю [пер. с франц.]. – М.: Радуга, 1990. – 608 с.

120. Кант И. Сочинения: в 6-ти Т. / Иммануил Кант. – М.: «Мысль», Т. 4., Ч. 1. – 1965. – 544 с.

121. Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать ее наука / С. Г. Кара-Мурза. – М.: «Алгоритм», – 120 с.

122. Кара-Мурза С., Осипов Г. СССР – цивилизация будущего. Инновации Сталина / Сергей Кара-Мурза, Геннадий Осипов. – М.: Яуза : Эксмо, 2010. – 320 с.
123. Капелюшников Р. Где начало того конца? / Р. Капелюшников // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С. 78-86.
124. Катаев С. Консервативные и модернизационные компоненты социокультурной трансформации / С. Катаев // Социология, методы, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 76-81.
125. Кашников Б. Н. Либеральный утилитаризм и его критика в политической философии Д. Роулза / Б. Н. Кашников // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 84-95.
126. Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С.137-145
127. Кизима В. В. Тоталлогия (философия обновления) / В. В. Кизима – К.: ПАРАПАН, 2005 – С. 41-51.
128. Кімлічка Вілл. Лібералізм і права меншин / Вілл Кімлічка. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001.- 173 с.
129. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина // Изд. 2-е, перераб. и дополн. — Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2001. – 217с.
130. Кирдина С. Г. X и Y Экономики: Институциональный анализ / С. Г. Кирдина – М.: Наука, 2004.– 256 с.
131. Кирдина С. Г. Экономические институты России: материально-технологические предпосылки развития / С. Г. Кирдина // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 36-45.
132. Кириленко Г. Г. Философия / Кириленко Г. Г., Шевцов, Е. В. – М.: АСТ: СЛОВО, 2009. – 672 с.
133. Кириллова Н. Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну / Н. Б. Кириллова. – 2-е изд. – М. : Акад. проект, 2006. – 447 с.
134. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: Монографія /Ф. М. Кирилюк. – Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.

135. Киссель М. А. Ценностей теория. – Философский энциклопедический словарь / Ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
136. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т. IX. Материалы разных лет / В.О. Ключевский // Под ред. В. Л. Янина; Послесл. и коммент. Р. А. Киреевой. – М.: Мысль, 1990. – 525 с.
137. Ковалева А. И., Луков В.А. Социология молодежи: теоретические вопросы / А. И. Ковалева, В. А. Луков. – М.: Социум, 1999. – 264 с.
138. Коваль Л. Що провокує дитячий алкоголізм? / Любомира Коваль // Урядовий кур'єр. – 27 січня, 2012 р. - С. 1-5.
139. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган – Издательство: "Мысль", 1984. – 252 с.
140. Кожем'якіна О. М. Довіра та толерантність: аспекти співвідношення / О. М. Кожем'якіна // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – 2007. – № 35. – С. 13-15.
141. Кожемякіна О. М. Проблема довіри в сучасному соціумі: ціннісно-нормативна інтерпретація // Філософські проблеми ХХІ століття: Монографія / За заг. ред. А. І. Бойко. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2016. – С. 39-61.
142. Кожем'якіна О. М. Емансипаційні цінності в суспільних трансформаціях: архетиповий підхід // Публічне урядування : збірник. – № 2 (3) – червень 2016. – Київ: ДП Видавничий дім «Персонал», 2016. – 266 с. – С. 104 – 113.
143. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. - 205 с.
144. Колодій О. С. Патріотизм молоді у сфері соціентальної психіки нашого народу / О. С. Колодій // Парадигма Творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. Острог 28-29 листоп. 2008 р. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2008. – С. 94-98.
145. Колотілова Н. Діалог та дискурс (логіко-когнітивний аналіз) / Н. Колотілова // Філософська думка. – 2000. – № 2. – С. 16-26.
146. Копера І. С. Контрасти молодіжного середовища: організації і цінності

/ І. С. Копера // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 56 (№ 1). – С. 400-405.

147. Кордонский С. Г. Рынки власти. Административные рынки СССР и России / С. Г. Кордонский. — 2-е изд., стер.— М.: ОГИ, 2006. — 240 с

148.Корецька А. І. Соціально-освітні чинники духовності: Монографія / Антоніна Ільвіна Корецька. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 164 с.

149. Корнев М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія / М. Н. Корнев, А. Б.Коваленко. – Київ, 1995. – 303 с.

150.Котлярова В. В. Специфика методологической ситуации в современной аксиологии / В. В. Котлярова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 8 (46). – С. 88-92.

151. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П. Кравченко // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. – 2000. – № 3. – С. 89-103.

152. Краткий психологический словарь / Составители Л. А. Карпенко, А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: "ФЕНИКС", 1998. – С. 87

153. Кривко Т. А. Криза цінностей сучасного суспільства та проблема соціалізації особистості / Т. А. Кривко, О. М. Поліщук // Вісник Харківського національного університету : серія «Психологія» № 759 – X. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 143-146

154. Криворученко В. К. Молодёжь и молодёжная политика: термины и понятия / В. К. Криворученко. – М.: Национальный институт бизнеса, 2010. – 400 с.

155. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / Сергій Борисович Кримський // Вопросы философии. – 1996. – № 12. – С. 21-28.

156. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 367 с.

157. Кримський С. Б. Ранкові роздуми / С. Б. Кримський. – К. : Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.

158. Кугель С. А. Человеческий фактор новых научных направлений: пути становления. Роль элиты / С. А. Кугель // Социология науки и технологий. – 2012. – Т. 4, № 2. – С. 43-54.

159. Кудрина Т. А., Шендрик А. И., Комиссаров С. Н. Социалистические идеалы в массовом сознании молодежи / Т. А. Кудрина, А. И. Шендрик, С. Н. Комиссаров. – М.: АОН, 1991. – 210 с.

160. Кудрявцев В. Н. Нравы общества переходного периода / В. Н. Кудрявцев // Вестник Российской Академии наук. – 2002. – Т. 72. – № 3. – С. 222-229.

161. Кукаркин А. В. Буржуазная массовая культура: Теории. Идеи. Разновидности. Образцы. Техника. Бизнес / А. В. Кукаркин – 2-е изд., дорбот. и доп. – М.: Политиздат, 1985. – 399 с.

162. Кулік, В. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива : дослідж. / В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К. : Центр дослідж. пробл. громадян. суспільства, 2000. – 457 с.

163. Кумкин И. А. Гражданское согласие как основание идеологии общества переходного периода / И. А. Кумкин // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». – Том 21 (60). – № 1. – 2008. – С. 355-363.

164. Кумкін І. О. Громадянська злагода як необхідна умова розвитку сучасного українського суспільства. автореферат дис.. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – Сімферополь: ТНУ, 2007. – 18 с.

165. Кривега Л. Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. Д. Кривега; Ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – 30 с.

166. Лапченко Н. Н. Проблемы информационной безопасности в молодежной среде / Н.Н. Лапченко // Социологические исследования. – № 8. –

Август 2009. – С. 139-142.

167. Левада Ю. А. «Человек советский» десять лет спустя / Ю. А. Левада // ВЦИОМ. Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – М., 1999. – № 3. – С. 7-15.

168. Левичева В. Ф. Молодежный Вавилон: размышления о неформальном движении / В.Ф. Левичева. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 245 с.

169. Левичева В. Ф. Неформальная волна / В. Ф. Левичева. – М.: Ин-т молодежи, 1990. – 271 с.

170. Лейбенштейн Х. Теория потребительского поведения и спроса / Харви Лебенштейн. – СПб.: Экономическая школа, 1993. – С. 304-325.

171. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54.

172. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард. – К. : Вища школа, 1989. – 375 с.

173. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2 Т. / [ред. В. В. Давыдов, В. П. Зинченко]. – М.: Педагогика, 1983. – Т 1: Труды действительных членов и членов- корреспондентов Академии психологических наук СССР. – 1983. – 392 с.

174. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт // Избр. пед. соч.: В 2 т. Т. 1. – М.:Наука, 1951. – 561 с.

175. Лисовский В. Т. Динамика социальных изменений (опыт сравнительных социологических исследований российской молодежи) / В. Т. Лисовский // Социологические исследования. – 1998. – № 5. – С. 98 – 105.

176. Лихачев Д. С. Избранное: мысли о жизни, истории, культуре / Д. С. Лихачев. – М.: Изд-во Рос. Фонда культуры, 2006. – 236 с.

177. Лотце Г. Микрокосм. Опыт антропологии / Г. Лотце // Пер. Е. Корша. – М.:Издание К. Солдатенкова. Тип. Грачева и комп., 1865. – 739 с.

178. Лотце Р. Основания практической философии / Г. Лотце // Пер. Е. Корша. – М.:Издание К. Солдатенкова. Тип. Грачева и комп., 1882. – 138 с.

179. Льюис К. С. Вопросы философии / К. С. Льюис // Пер. Е. Корша-1989. – № 8. – С. 112-116.

180. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 794 с.
181. Макаренко В. П. Главные идеологии современности / В. П. Макаренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. - 474 с.
182. Малахов В. Толерантность и ее границы: к этическому осмыслению понятия / В. Малахов // Уязвимость любви. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 137-143.
183. Малімон В. І. Національне виховання як соціально-педагогічна проблема і важливий чинник формування соціокультурних орієнтацій студентської молоді / В. І. Малімов // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Вип. 52. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 240 с.
184. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М.: Прогрес, 1990. – 368 с.
185. Мангейм К. Идеология и утопия // К. Мангейм // Диагноз нашего времени: Сборник / К. Мангейм; пер. с англ. М. И. Левиной [и др.]. – М.: Юристъ, 1994. – 693 с.
186. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм [пер. с нем. и англ.]. – М.: Идея-Пресс, 1994. – 512 с.
187. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен [пер. с англ. Т. Лифинцевой]. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 213 с.
188. Маркова Н. Решение проблемы формирования толерантности – условие успешной социализации / Н. Маркова // Alma Mater. – 2006. – № 2. – С. 56-58.
189. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследования идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе [пер. А. Юдина]. – М.: «REEL – book», 1994. – 368 с.
190. Марьенко И. С. Нравственное становление личности / И. С. Марьенко. – М.: Педагогика, – 1985. – 101 с.
191. Мартинов А. Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма) / А. Ю. Мартинов: Монографія. – Національний університет внутрішніх справ, Українське товариство сприяння соціальним інноваціям. — К.: УІАД «Рада», 2004. — 288 с

192. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу [пер. с англ. Татлыбаевой А.М.]. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
193. Мельник В. Ціннісний вимір безпеки особи в умовах трансформації та демократизації суспільства / В. Мельник // Україна-НАТО: регіональний вимір. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 6 грудня 2008 року. – [Електроний ресурс] // Режим доступу до журн.: <http://natoua.org/news.php?nid=34>
194. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 282-320.
195. Міграція в Україні: факти і цифри, 2016 [Електроний ресурс] // Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
196. Мізес Людвіг Ф. Лібералізм у класичній традиції / Людвіг Ф. Мізес // Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолокип, 2002. – 93 с.
197. Мірчук І. Світогляд українського народу: спроба характеристики / І. Мірчук // Генеза. – № 2. – 2002. – С. 87-96.
198. Митев П. Э. Ценностные ориентации молодежи в условиях перехода к рынку // Молодежь и общество на рубеже веков / Под науч. рук. И. М. Ильинского. – М.: Голос, 1999. – С. 104-112.
199. Молдован А. Украинская молодежь: политическая сила или политический инструмент? / А. Молдован [Електроний ресурс] // Режим доступу до журн.: http://dialogs.org.ua/ua/project_ua_full.php?m_id=9405
200. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1974. – 45 с.
201. Молодь України-2015. Міністерство молоді і спорту України. – Київ: GFK Ukraine., 2015. – 88 с.
202. Монтень М. Опыты. Избранные главы / М. Монтень. [Пер. с фр. / сост., вступит. ст. Г. Косинова; Примеч. Н. Мавлевич]. – М., «Правда», 1991. – 656 с.
203. Монтень Мишель, Ларошфуко Франсуа де, Вовенарг Люк де Клапье и др. Размышления и афоризмы французских моралистов XVI – XVIII

веков./Мишель Монтень, Франсуа де Ларошфуко, Люк де Клапье Вовенарг и др. – М.: , 1987. –576 с.

204. Мордкович В. Г. (1960) О нас, о студентах: (Из опыта воспитательной работы в Уральском политехн. Ин-те) / В. Г. Мордкович. – Свердловск : Кн. изд-во. – 72 с.

205. Морозова О. Е. К вопросу о ценностных основаниях принципа толерантности / О. Е. Морозова // Актуальные проблемы современной науки. – 2007. – № 6. – С. 80-82.

206. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 361 с.

207. Немировский В. Г. Молодёжь строит будущее / В. Г. Немировский. – Красноярск: Красноярское изд-во, 1986. – 85 с.

208. Ніколенко В. В. Злагода як феномен життєдіяльності суспільства. Автореф. дис. канд. соціол. наук. Спеціальність 22.00.01 – теорія та історія соціології. – Х.: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – 23 с.

209. Норт Д. Институциональные изменения: Рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. - С. 5-12.

210. Нуреев Р. М. Азиатский способ производства как экономическая система / Р. М. Нуреев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. – М.: Наука, 1993. – С. 62-87.

211. Нэмо Ф. Либерализм / Ф. Нэмо // Опыт словаря нового экономического мышления. – М., 1988. – 139 с.

212. Ожегов Ю.П. Политическая культура и молодежь / Ю. П. Ожегов, Н. М. Блинов, Ф. Э. Блинов. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 279 с.

213. Ойкен В. Экономические системы / В. Ойкен // Thesis. – 1993. – Т.1, Вып. 2. – 173 с.

214. Орлов В. С. История философии / В. С. Орлов. – СПб.: Питер, 2008 – 192 с.

215. Ортега-и-Гассет Х. Новые симптомы /Хосе Ортега-и-Гассет // Проблемы человека в западной философии. – М.:Наука, 1988. – С. 202-206.

216. Павлов В. І. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації. Монографія / В.І. Павлов. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 580 с.

217. Пантин В. И., Лапкин В. В. Трансформация национально-цивилизационной идентичности современного российского общества: проблемы и перспективы / В. И. Пантин, В. В. Лапкин // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С. 52-63.

218. Парсонс Т. Современная западная теоретическая социология / Т. Парсонс. – М.: ИНИОН РАН, 1994. – 312 с.

219. Парсонс Т., Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

220. Пасько Я. І. Європейські цивілізаційні антиномії: виміри глобалізації / Я. І. Пасько // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2005. – № 45. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_45/Pasko.htm

221. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – Киев: «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.

222. Переломов Л. С. Конфуций. Лунь юй. Исследование; перевод с древнекитайского, комментарии. Факсимильный текст Лунь юй с комментариями Чжу Си. – М.: Наука, 1998. – 590 с.

223. Петров В. П. Информационная безопасность человека и общества: учебное пособие [Электронный ресурс] / В. П. Петров, С. В. Петров. – М., 2007. Режим доступа : [\[http://lib.rus.ec/b/164224/read\]](http://lib.rus.ec/b/164224/read)

224. Петухов В. В. Бюрократия и власть / В. В. Петухов // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 9-15.

225. Пірен М. І. Ідеологічний плюралізм в Україні як чинник демократизації суспільства / М. І. Пірен // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: мат. II міжнар. наук. конф. (Одеса, 24 - 26 травня 2002 р.) / М-во освіти і науки України, Ін-т вищ. освіти АПН України, Одеська нац. юридич. акад., Канадсько-Український Проект "Демократична освіта" ; Укл. Л.В. Марголіна. – Київ: Ай-Бі, 2003. – С. 387-397.

226. Пірен М. Науково-просвітницький чинник консолідації українського суспільства / М. Пірен. – [Електроний ресурс] // Режим доступу до журн.: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-1/doc/2/07.pdf>

227. Плугарь О. А., Кононова Т. М., Горева О. М. Молодежь как социальная группа: определение, социально-демографические характеристики и перспективные направления исследования / О. А. Плугарь, Т. М. Кононова, О. М. Горева [Электронный ресурс] // Режим доступа к журналу: <http://cyberleninka.ru/article/n/molodezh-kak-sotsialnaya-gruppa-opredelenie-sotsialno-demograficheskie-harakteristiki-i-perspektivnye-napravleniya-issledovaniya>

228. Пожидаев Є. О. Молодіжний чинник у становленні громадянського суспільства в Україні / Є. О. Пожидаєв // Стратегічні пріоритети. – Вип. № 3 (12). – 2009. – С. 124-128. — [Електроний ресурс]// Режим доступу до журн.: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/StPrior_12/16.pdf

229. Поколения в истории: ритмы духовности / Науч. ред. И.И. Кальной, А.В. Горбань. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2012. – 440 с.

230. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / М. Полани – М.: Наука, 1985. – 629 с.

231. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. У 2-х т. / К. Р. Поппер / Перекл. з англ. О. Буценка. – К.: Основи. – 1994. - Т. 2. – 494 с.

232. Поппер К. Р. Злиденність історизму: Пер. з англ/ К. Р. Поппер. - К.: «АБРИС». – 1994. – 192 с.

233. Похресник А. К. Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства: сутність та динаміка. (На матеріалі життєтворчості сучасного українського студентства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії (філософські науки)»/ А. К. Похресник. – К., 2002. – 16 с.

234. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Власть и собственность / В. В. Радаев, О.И. Шкаратан // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С.50-61

235. Рассадина Т. А. Трансформации традиционных ценностей россиян в постперестроечный период / Т. А. Рассадина // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С.95-102

236. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел / Под ред. В. В. Целищева. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2001. – 992 с.
237. Рассел Б. Почему я не христианин / Бертран Рассел. – М., 1987. – С. 115-129.
238. Рахшмир П. Ю. Консерватизм и либерализм: метаморфозы консенсуса / П. Ю. Рахшмир // Политические исследования. – 2005. – № 5. – С. 60-80.
239. Рікер П. Ідеологія та утопія / П.Рікер. – Дух і літера, 2005. – 195 с.
240. Риккерт Г. Два пути теории познания/ Г. Риккерт // Новые идеи в философии: Сб. 7. – Спб., 1913. – 278 с.
241. Риккерт Г. Науке о природе и науки о культуре: Пер. с нем. / Г. Риккерт. – М.: Республика, 1998. – 416 с.
242. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг; Науч. ред.и авт. предисл. А.Б. Орлов / пер. с англ. А.Б Орлова, С.С. Степанова, Е.Ю. Патяевой – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
243. Розенмайер Л. Восстание молодежи. Новые аспекты социологии молодежи / Л. Розенмайер. - М.: Наука, 1971. – 317 с.
244. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н. С. Розов. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та. – 1998. – 292 с.
245. Розин В. М. Куда мы идем, а также, при каких условиях возможен социальный консенсус / В. М. Розин // Политика и общество. Научный журнал. – 2008. – № 3 (45). – С. 51-60.
246. Роль интеллигенции в формировании идеологии среднего класса / Монография. Науч. ред. И. И. Кальной, А. В. Горбань. – Симферополь: Синтагма, 2010. – 468 с.
247. Роуз Р., Харпфер Кр. Сравнительный анализ массового восприятия процессов перехода стран Восточной Европы и бывшего СССР к демократическому обществу. Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения / Р. Роуз, Кр. Харпфер. – М.: ВЦИОМ. 1996, – №4. – С. 13.
248. Роулз Д. Теорія справедливості / Д. Роулз. – К.:Либідь, 2001. – 251с.

249. Руссо Ж.-Ж. Рассуждения о науках и искусствах / Ж.-Ж. Руссо // Избранные сочинения: В 3 Т. – М., 1961.

250. Русул О. В. Трансформація етнокультурної національної ідентичності в добу глобалізації: соціально-філософський аналіз. Автореф. дис. канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / О. В. Русул; Національний авіаційний університет. – Київ, 2012. – 16 с.

251. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия // Социологические исследования / М. Н. Руткевич. – 2001. – № 1. – С. 24-34.

252. Ручка А. О. Особливості сучасної культурної глобалізації / А. О. Ручка // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення 11 всеукраїнської соціологічної конференції / М. О. Шульга (наук. ред.). – К., 2002. – С. 353-359.

253. Ручка А. Політико-ідеологічна сегментація українського соціуму: поліментальні вияви і тренди (2012-2015 рр.) / А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. - Випуск 2 (16) / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. – С.73-74.

254. Рыкова Л. Х. Интерпретации ценности в современной философии / Л. Х. Рыкова // Молодой ученый. – 2015. – №1. – С. 521-524.

255. Савчук О. О. Актуальні проблеми розвитку соціального партнерства в Україні / О. О. Савчук // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – Вип.1. – С. 188-193. – [Електроний ресурс] // Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2012_1_44.

256. Світгареева О. Г. "Економічна людина" в умовах глобалізації: соціально- філософський аналіз. Автореф. дис. канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. / О. Г. Світгареева. – Запоріжжя, 2011. – 16 с.

257. Сахаров Н. А. Частные школы и формирование правящей элиты / Н. А. Сахаров // США: экономика, политика, идеология». – 1989. – №10. – С. 28-35

258. Семенов Ю. И. Об одном из типов традиционных социальных структур Африки и Азии: прагосударства и аграрные отношения / Ю. И. Семенов

// Государство и аграрная эволюция в развивающихся странах Азии и Африки. – М.:Мысль,1980. – С. 102-130.

259. Сен-Симон К. А. Изложение учения Сен-Симона / Пер. с фр. / К. А. Сен-Симон // Хрестоматия по истории педагогики. Т. 2. Ч. 1. М.:Наука , 1940. - 914 с.

260. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення / [Бондар І. К., Бугаєнко Є. О., Бідак В. Я. та ін.] – К. : Видавничий дім "КОРПОРАЦІЯ", 2004. – 582 с.

261. Сержантов В. Ф. «Природа человека и его судьба» (Философская антропология) / В. Ф. Сержантов. – Санкт-Петербург «Маратон» , 1994. – 425 с.

262. Сиверцев М. А. Межрелигиозный диалог в эпоху глобализации / М. А. Сиверцев // Человек. – 2002. – № 5. – С. 76-87.

263. Сидоренко О. М., Маслак А. А. Измерение на линейной шкале уровня патриотизма школьников / О. М. Сидоренко, А. А. Маслак // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – № 1 (январь). – С. 35-41. – [Электронный ресурс] // Режим доступа к журналу : <http://e-koncept.ru/2017/170005.htm>.

264. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Григорій Савич Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 1973. – 531 с.

265. Слуцкий А. «Альянс цивилизаций» - друзья и недруги / А. Слуцкий // Литературная газета, 22-28 апреля 2009 г., № 17.

266. Соловейчик С. Л. «Агу» и «бука»: Педагогические размышления / С. Л.Соловейчик // Новый мир. – 1985. – № 3. – С. 184-191.

267. Соловьев А. И. Идеология и культура: политические оппоненты современной эпохи // Политическая идеология в современном мире / Ред. О. Ю. Машкова. – М.: РАН ИНИОН, 2004. – 380 с.

268. Соловьев В. С. Публичная лекция, читанная профессором Соловьевым в Кредитном обществе // Соловьев В. С., Сочинения: В 2 т. М., 1989. – Т. 1. – С. 38.

269. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П. А. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

270. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Укл.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В. І. Воловича.- К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.

271. Спенсер Герберт. Синтетическая философия. В сокращенном изложении Говарда Коллинза. – К.: Просвіта, 1997. – 218 с.

272. Стариков Е. Маргиналы / Е. Стариков // В человеческом измерении: (Сб. статей / Ред-сост. и авт. предисл. А.Г. Вишневский). – М.: Прогресс, 1991. – С. 30-52.

273. Суименко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Е. И. Суименко, Т. О. Ефременко– К.: Институт социологии НАН Украины, 2004. – 244 с.

274. Сумерки богов / Сост. и общ. Ред. А. А. Яковлева : Перевод. – М.: Политиздат, 1990. – 398 с.

275. Суриков И. Е. Глава II Солон: певец и творец «благозако́ния» / И. Е. Суриков // Античная Греция: политики в контексте эпохи. Архаика и ранняя классика. – М.: Наука, 2005. – 351 с.

276. Сурина И. А. Ценностные ориентации / И. А. Сурина // Энциклопедия гуманитарных наук. – Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 4. – С. 162-164.

277. Сухина И. Г. Ценности как онтологическое основание культуры / И. Г. Сухина // Культурологічний вісник. – 2005. – Вип. № 14. – С. 200–206.

278. Сухомлинский В. А. О педагогической культуре родителей / В. А. Сухомлинский // Избр. пед. соч.: В 3 т. – М.: Политиздат, 1981. – 436 с.

279. Сухорукова А. В. Безпека духовності: соціально-філософський аналіз. Автореферат дис. кандидата філософських наук, 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії, Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 16 с.

280. Староверов В. В. Становление и функционирование российского молодежного предпринимательства / В. В. Староверов // Журнал «Мониторинг общественного мнения». – Вып. № 2/2004. — [Электронный ресурс]// Режим доступа к журналу: <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-funktsionirovanie-rossiyskogo-molodezhnogo-predprinimatelstva>

281. Тарасенко В. І. Куди переходить «перехідне» суспільство? / В. І. Тарасенко // Віче. – 2001. – № 5. – С. 45-58.
282. Тарасенко В. І. Соціальне, суспільне та соціологічне пізнання / В. І. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С.52-68.
283. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
284. Токсанбаева М. Трудовые доходы и бедность / М. Токсанбаева // Вопросы экономики. – 1998. – № 7. – С. 98-109.
285. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер / Future Shock, 1970. – М.: АСТ, 2008. – 560 с.
286. Тощенко Ж. Т. Парадоксальный человек / Ж. Т. Тощенко. – М. : Гардарики, 2001. – 398 с.
287. Тугаринов В. П. О ценностях жизни и культуры / В. П. Тугаринов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 364 с.
288. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 343 с.
289. Тузиков А. Р. Масс-медиа: идеология видимая и невидимая / А. Р. Тузиков // Политические исследования. – 2002. – №5. – С. 123-133.
290. Устрялов Н. В. Национал-большевизм / Н. В. Устрялов. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 656 с.
291. Федоров Н. Ф. Философия общего дела. Т. 1. / Н. Ф. Федоров // Сочинения. – М., 1982. – С. 310-362.
292. Фейербах Л. Необходимость реформы философии / Л. Фейербах // Избранные философские произведения: В 2 Т. – М.:Мысль , 1955. – Т. 1. – С. 107-108.
293. Фейербах Л. Основные положения философии будущего / Л. Фейербах // Избранные философские произведения. – М.: Мысль, 1955. Т. 1.- 482с.
294. Филиппов Ф. Р. Социология образования /Ф. Р. Филиппов – М.: Наука, 1980. – 200 с.
295. Философский словарь / Под ред. М. М. Розенталя. Изд. 3-е. М.: Политиздат, 1972 – 496 с.

296. Философский энциклопедический словарь. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy/
297. Философский энциклопедический словарь. Редакторы-составители: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М.: ИНФРА, 2003. – 576 с.
298. Фирсов М. В. Теория социальной работы : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
299. Франкл В. Человек в поисках смысла. [Электронный ресурс] // Режим доступа :
http://royallib.com/read/frankl_viktor/chelovek_v_poiskah_smisla.html#0
300. Франк С. Л. Крушение кумиров / С. Л. Франк. – Берлин, Американское издательство: Издание YMCA , 1924. – 103 с.
301. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой /З. Фрейд // Избранное. – М: Ренессанс, 1992. – 473 с.
302. Фридман Мілтон. Взаємозв'язок між економічною та політичною свободою // Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 169 с.
303. Фролов С. С. Социология организаций: монография / С. С. Фролов – М.: Гардарики, 2001. – 384 с.: илл.
304. Фромм Эрих. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М.,1999. – 312 с.
305. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния. Новая постиндустриальная волна / Ф. Фукуяма // Антология. – М.: Academia, 1999. – 615 с.
306. Фуко М. Власть и знание / М. Фуко // Интеллектуалы и власть. – М.: Праксис. – 2002. – 281с.
307. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / Мартин Хайдеггер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 324 с.
308. Хайек Ф. Общество свободных / Ф. Хайек. – М: Ренессанс, 1990. – 307 с.
309. Харчева В. Г. Основі социології / В. Г. Харчева. – М.: Логос., 2000. – 302 с.

310. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимации в современном мире / О. Хеффе // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 16-28.

311. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М: Ренессанс, 1994.- 287 с.

312. Цимбал Т. В. Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії / Т. В. Цимбал. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – К.: НАПН України, Інститут вищої освіти, 2012. – 36 с.

313. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: Жданов І. О., гол. ред. коллег., Ярема О. Й., Беляєва І. І. та ін.]. – К., 2016. – 200 с.

314. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Міністерство молоді і спорту України. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД» – 90 с. [Електронний ресурс] // Режим доступу до журналу:

http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf

315. Черногор Л. Ф. О нелинейности в природе и науке: монография / Л. Ф. Черногор – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. – 528 с.

316. Черногор Л. Ф. Физика и экология катастроф / Л. Ф. Черногор - Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. - 550 с.

317. Чурбанов В. Б. Культура и развитие личности в социалистическом обществе / В. Б. Чурбанов. – М. : Педагогика, 1981. – 152 с.

318. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації / Ю. Ж. Шайгородський // Український соціум. – 2002. – №1. – С. 41-48.

319. Шапарь В. Б. Словарь практического психолога / В. Б. Шапарь. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Торсинг», 2004. – 734с.

320. Шаповаленко М. В. Сучасні парадигми теорії модернізації й український транзит / М. В. Шаповаленко // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна: Вип. 3. Питання політології: зб. наук. пр. – 2001. – № 518. – С. 66-78.

321. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / О. В. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - № 2. – С. 154-170.

322. Шелер М. Человек и история / М. Шеллер. - THESIS. – 1993. – №3. – 132 с.

323. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей / М. Шеллер // Избранные произведения. – М: Ренессанс, 1997. – 138 с.

324. Шкаратан О. И. Социальная политика. Ориентир – новый средний класс / О. И. Шкаратан // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С. 39-53.

325. Шкаратан О. И., Коломиец В. П. Крах во спасение (Социально-генетические преступления советского режима) / О. И. Шкаратан, В. П. Коломиец // Мир России. – 1993. – № 1. – С. 48-62.

326. Шлыков В. В. Что погубило Советский Союз? Американская разведка о советских военных расходах / В. В. Шлыков // "Военный вестник МФИТ". – 2001. - № 8. – 192 с.

327. Шопенгауэр Артур Афоризмы житейской мудрости /Артур Шопенгауэр. – М.: Интербук (Сер. «Страницы мировой философии»), 1990.–152 с.

328. Штанько В. Информация. Мышление. Целостность / В. И. Штанько; науч. ред.: И. З. Цехмистро . – Харьков : Б. и., 1992 . – 144 с.

329. Шубкин В. Н. Социология и общество: Научное познание и этика науки. Монография / В. Н. Шубкин. — М.: ЦСПиМ, 2010 – 424 с.

330. Шугуров М. В. Толерантность как культурная технология и социальный институт / М. В. Шугуров // Толерантность и полисубъектная социальность. Материалы конференции. – Екатеринбург, УрГУ, МИОН 2001. – С. 34-37.

331. Щербакова Н. В. Анализ и перспективы развития духовно-культурных ценностей современной украинской молодежи / Н. В. Щербакова // Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання

молоді: Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ФОП Купріяненко Л.А., 2011. – С.381-388.

332. Щербакова Н. В. Формирование и развитие новых ценностных ориентиров украинской студенческой молодежи под влиянием процесса секуляризации / Н. В. Щербакова // Культурологічний вісник: науково-теоретичний вісник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – Вип. 29. – С. 191-195.

333. Щербакова Н. В. Особенности формирования ценностных ориентаций украинской молодежи в условиях трансформирующегося общества. Философский аспект / Н. В. Щербакова // Теория и практика актуальных исследований: Материалы IV Международной научно-практической конференции. 15 мая 2013 г. : Сборник научных трудов. – Краснодар, 2013. – С. 37-39.

334. Щербакова Н. В. Трансформационные процессы, происходящие в ценностном базисе украинской молодежи под влиянием культуры: философский аспект / Н. В. Щербакова // Культурологічний вісник : науково-теоретичний вісник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2014. – Вип. 32. – С. 196-200.

335. Щербакова Н. В. Влияние латентной идеологии на процесс трансформации ценностных ориентаций украинской молодежи / Н. В. Щербакова // Культурологічний вісник : науково-теоретичний вісник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2014. – Вип. 33. – С. 249-253.

336. Щербакова Н. В. Ідеологічний супровід трансформацій ціннісних настанов молоді як детермінанта оптимізації розвитку її моралі: філософський аспект [Текст] / Н. В. Щербакова // VERSUS. Науково-теоретичний часопис. – 2015. – № 1(5) 2015. – С. 89-94.

337. Щербакова Н. В. Оптимизация роли государства в процессах функционирования института семьи как инструмента трансформирования ценностных ориентаций молодежи / Н. В. Щербакова // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2015. – Вип. 6 (122). – С. 47-50.

338. Щербакова Н. В. Влияние «мягкой» идеологии на процесс трансформации ценностных ориентаций украинской молодежи / Н. В. Щербакова // Молодежь в XXI веке: философия, право, педагогика и менеджмент. Сборник научных статей. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2015. – С.229-238.

339. Щукин В. Г. О диалоге и его альтернативах. Вариации на тему М. М. Бахтина / В. Г. Щукин // Вопросы философии. – 2006. – № 7. – С. 32-44.

340. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. - [Электронный ресурс] //Режим доступа к источнику:

http://epistemology_of_science.academic.ru/17/аксиология

341. Ювенология и ювенальная политика в XXI веке / Ред. Евгений Слуцкий. – OZON, 2004. –736 с.

342. Юхименко Н. Ф. Характер як фактор самореалізації особистості / Н. Ф. Юхименко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. – 2012. – Т. 20, Вип. 22(2). – С. 82-86. [Електронний ресурс]// Режим доступу до журналу:

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22\(2\)_19.](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(2)_19)

343. Юхименко Н.Ф. Особистість у соціокультурному просторі / Н. Ф. Юхименко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць]. – К.: вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – Вип. 31 (44). – С. 279-285.

344. Ясперс К. Духовная ситуация времени / перевод М. Левиной //В кн.: К.Ясперс. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991, с. 288-418

345. Alexander S. Philosophical and Literary Pieces /S. Alexander // Ed. J. Laird. London : Macmillan & Co., 1939. - 276 p.

346. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties./D.Bell- New York : Free Press, 1965.- 172 p.

347. Bronfenbrenner Urie, "Soviet Studies of Personality Development and Socialization", in Raymond Bauer (ed.), Some Views of Soviet Psychology./Urie Bronfenbrenner – Washington, D. C.: American Psychological Association, 1962. – P. 63-86.

348. Feuer L.S. The Conflict of Generations. The Character and Significance of Student Movement. New York, Basic Books, 1969. – 527 p.

349. Hartmann N. Neue Wege der Ontologie // Hartmann N. Systematische Philosophie. – Stuttgart: Kohlhammer, 1943. – P. 199-311.

350. Karwat, M., Milanowski, W. Młodzież. Ruch młodzieżowy. Polityka /M. Karwat, W. Milanowski,: T. I: Młodzież jako przedmiot i podmiot polityki. -Warszawa : CSA. 1981.– 330p.

351. Karwat, M., Milanowski, W. Podmiotowość młodzieży : T. II: Socjalistyczny ruch młodzieżowy jako podmiot polityki./M. Karwat, W. Milanowski, - Warszawa : CSA.1981. -347p.

352. Kluckhohn F. and Strodtbeck F.L. Variation in Value Orientations. /F. Kluckhohn and F.L. Strodtbeck -New York: Row Peterson, and comp., 1961.-210p.

353. Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions/A.L. Kroeber and C. Kluckhohn -Massachusetts, Papers peabody Mus.,- 47,N 1,1952. -181p.

354. Mahler, F. (1982) Juventology and Youth Social Development/F.Mahler // Youth in Contemporary Romanian Society.- N. Y.: Basic,- 1975. P. 47-71

355. Mahler, F. (1983) Introducere în Juventologie. București : Ed. științifică și enciclopedică./F.Mahler -N. Y. : Cambridge University Press,-1990.- 296 p.

356. Mahler, F. (1984) Introduction to Juventology: Abstracts/F.Mahler // Intern. Bull. of Youth Research. №1.- N. Y.: Basic, – 1978. P. 76-82.

357. Mahler, F. (1987) Youth professional integration and anticipatory socialization. /F.Mahler // Rev. roumaine des sciences sociales. Serie de Sociologie. Vol. 31, № 1/2. – N. Y.: Academic Press, – 1980. P. 47-57.

358. Mannheim K. The Problem of Generations/K.Mannheim // Essays on the Sociology of Knowledge. – London : Macmillan & Co. 1952. – 292 p.

359. Mead M. and Metraux R., eds. The Study of Culture at a Distance./Mead M. and Metraux R., eds. – Chicago. University of Chicago Press. 1953. – 162p.

360. Meinong A. Über Annahme./ hrsg. von A. Meinong// Über Annahme. 2. Aufl. – Leipzig: Barth. 1910. – 403 p.

361. Meinong A. Über Gegenstandstheorie/ hrsg. von A. Meinong //

Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie.– Leipzig: Barth,–1904. P. 1-50.

362. Nations in Transit 2015. Гуманитарные технологии. Информационно-аналитический портал ISSN 2310-1792 [Электронный ресурс].–Режим доступа:

<http://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>

363. Olson M. Power and prosperity: outgrowing communist and capitalist dictatorships./ M. Olson. – New York: Basic Books. 2012. – 214p.

364. Perry R. B. General theory of value./R.Perry — N.Y.: Harper & Brothers. 1950. 729p.

365. Polanyi K. The livelihood of man./ K. Polanyi – New York: Academic Press. 1977. – 21p.

366. Robinson J.P., Shaver P.R., Wrightsman L.S. Measures of Personality and Social Psychological Attitudes./J.P. Robinson, P.R. Shaver, L.S. Wrightsman – San Diego, New York: Academic Press, Inc, 1991. – P. 311-321

367. Warner, Lloyd W.; Havighurst, Robert J.; and Davis, Allison. Who Shall Be Educated The Challenge of Unequal Opportunities./ Warner, Lloyd W.; Havighurst, Robert J.; and Davis, Allison – New York: Harper & Brothers.-1944. P.254-255

368. Wittfogel K.A. Oriental despotism. A Comparative Study of Total Power./K. A. Wittfogel. – London: Oxford Universiti Press. 1957.-556 p.